

XALQ TA'LIMI

ISSN 2181-7839

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING
ILMIY-METODIK JURNALI

Muassis:
O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'lifi vazirligi

PUBLIC EDUCATION

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL
MINISTRY OF PUBLIC EDUCATION OF THE
REPUBLIC OF UZBEKISTAN

2019

1-son
(yanvar-fevral)

Jurnal 1918-yil dekabr oyidan chiqqa boshlagan
O'zMAA tomonidan 2013-yil 4-martda qaytadan ro'yxatga olinib, 0104-raqamli guvohnoma berilgan.

TOSHKENT

TAHRIRIYAT

4	Globallashuv asrida elektron darsliklardan unumli foydalanish – zamon bilan hamnafas yashashning muhim omili
---	--

TA'LIM VA TARBIYA NAZARIYASI

X. Ibragimov	7	Integratsion yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy sifatlarni shakllantirish muammolari
M. Abdullayeva	13	Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash masalasiga doir mulohazalar
E. Tadjibayev	19	Umumiyligida o'rta ta'lim muassasalarida o'qitiladigan texnologiya fanini rivojlantirish masalalari
M. Raxmanova	24	Talabalarda ijtimoiy faoliyknri rivojlantirishning nazariy-metodologik asoslari
A. Ibragimov	30	Harakatli o'yinlar vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarini estetik tarbiyalashda o'qituvchi faoliyatiga qo'yiladigan talablar

TA'LIM VA TARBIYA METODIKASI

M. Murtazayev, S. Dexqonboyeva	35	Umumta'limga muktabalarida texnologiya fanini o'qitishning tashkiliy metodologiyasini muvofiqlashtirish asoslari
S. Nizamova	40	Umumta'limga muktabalarida matematik modelning kimyoviy jarayonga tadbig'i

ZAMONAVIY TA'LIM TEXNOLOGIYALARI

M. Yakubova	45	Chizma geometriya va muhandislik grafikasi darslarida innovatsion texnologiyalaridan foydalanishning ahamiyati
G. Anorqulova, G. Ro'zimatova	52	Ta'limga samaradorligini oshirishda o'quvchi shaxsini faollashtirishga qaratilgan ta'limga texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik asoslari

TA'LIMDA MENEJMENT

F. Ibragimova, K. Todjibayeva	57	Rahbarlik faoliyatida uchraydigan nizolar va ularni oldini olish yo'llari
----------------------------------	----	---

MALAKA OSHIRISH VA QAYTA TAYYORLASH

Z. Yulchiyeva, S. Ruzmetova	64	Professor-o'qituvchining elektron ma'lumotlar bazasi va uni yuritishning o'quv-uslubiy jihatlari
--------------------------------	----	--

MAKTABGACHA TA'LIM

N. Zaripbayeva	69	Maktabgacha ta'limga muassasalarida jismoniy tarbiya mashhg'ulotlarini tashkil etishning o'rni
----------------	----	--

TA'LIMDA AXBOROT RESURSLARI

A. Maxmudov	74	Kompetentli o'quv-metodik majmualarni yaratish va ularning sifatini baholashni metodologik jihatlari
G. Ixtiyarova, M. Ahadov	81	Kimyo fanini o'qitishda elektron darsliklardan foydalanish: muammolari va yechimlari
R. Eshimov	86	Imkoniyati cheklangan yoshlar ta'limdi kompyuter imitatcion modellar asosida yaratilgan multimediali elektron ta'lim resurslarning o'rni

PSIXOLOGIYA

Sh. Hasanov	90	Jamiyatda konfliktologiya g'oyalarining shakllanish bosqichlari
G. Alimova	97	O'quvchi-yoshlarni kasbga tayyorlashning pedagogik-psixologik jihatlari: natija va samara
I. Xaydarov	101	Ilk bolalik yoshidagi bolalarning irodaviy sifatlarining shakllanish bosqichlari

TA'LIM TARIXI

B. Umurzoqov	107	Alisher Navoiy va Faxruddin Ali Safiy meroslaridan ta'lim-tarbiya jarayonida foydalanish konsepsiysi

MEDIATA'LIM

B. Haydarov, J. Elmurodov	111	Umumta'lim fanlaridan multimedia ilovalarini yaratishning uslubiy va didaktik asoslari

ТЕОРИЯ ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

T. Achilov	116	Построение компетентностной модели учителя физической культуры

МЕТОДИКА ОБРАЗОВАНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Ж. Кенжабоев	121	Преимущество использования интеллектуальных игр на занятиях английского языка

СОВРЕМЕННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ

K. Saitov	125	Повышение икт компетенции педагогов системы непрерывного образования: вызовы и некоторые аспекты

МЕНЕДЖМЕНТ В ОБРАЗОВАНИИ

Ю. Землина	129	Инновационный подход к управлению общеобразовательными учреждениями

ЭКОНОМИКА И ФИНАНСИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАНИЯ

N. Sayfullaeva	136	Методика применения принципа межпредметных связей при развитии экономического мышления у студентов

GLOBALASHUV ASRIDA ELEKTRON DARSLIKLARDAN UNUMLI FOYDALANISH – ZAMON BILAN HAMNAFAS YASHASHNING MUHIM OMILI

Zamon shiddat bilan o'zgarib bormoqda. Odamlarning ongu shuuri o'zgar-yapti. Axborot texnologiyalari kirib bormagan soha qolmadi hisob. Boshqa-cha aytganda, qayerda elektr energiyasi bo'lsa, o'sha joyda internet bor. Internet bor joy esa dunyoga ochiqdir.

Globalashuv asri taqdim etayotgan ulkan imkoniyatlardan kim qanday foydalan-yapti? Hamma soha ham axborot texnologiyalaridan manfaat ko'ra olyaptimi?

Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev 2018-yil 28-dekabr kuni Oliy Majlisga yo'llagan murojaatnomasida yurtimizni yanada taraqqiy ettirish, bu borada qo'lga kiritilgan yu-tuqlar bilan birga, kamchiliklarni ham ro'y-rost aytib o'tdi.

Davlatimiz rahbari: Xalqimizda "ta'lim va tarbiya beshikdan boshlanadi" degan hikmatli bir so'z bor. Faqat ma'rifat insonni kamolga, jamiyatni taraqqiyotga yetaklaydi. Shu sababli, ta'lim sohasidagi davlat siyosati uzlusiz ta'lim tizimi prinsipiiga asoslani-shi, ya'ni, ta'lim bog'chadan boshlanishi va butun umr davom etishi lozim. Rivojlangan mamlakatlarda ta'limning to'liq sikliga investitsiya kiritishga, ya'ni, bola 3 yoshdan 22 yoshgacha bo'lgan davrda uning tarbiyasiga sarmoya sarflashga katta e'tibor beriladi. Chunki ana shu sarmoya jamiyatga 15-17 barobar miqdorda foyda keltiradi. Bizda esa bu ko'rsatkich atigi 4 barobarni tashkil etadi, deya ta'kidladi.

Darhaqiqat, ta'lim-tarbiyasiz buyuk kelajakni qurib bo'lmaydi. Bu yo'nalishda eng ilg'or axborot texnologiyalaridan unumli foydalanish zarurligi kundayin ravshan.

Xalq ta'limi tizimida turli ko'rinishdagi axborotlar masalan, matnli, grafikli, jadvalli, ovozli (audio), rasmi, video va boshqa axborotlar bilan ishlashga to'g'ri keladi. Har bir turdag'i axborot bilan ishlash (yig'ish, saqlash va hokazo) uchun turli texnik xarakteristikalarga ega axborot qurilmalari kerak.

Hozirgi kunda ta'lim sohasida kompyuterlashtirishga katta e'tibor berilmoqda. Chunki zamonaviy o'qitish texnologiyalaridan dars jarayonida foydalanish katta ijobji natijalar beradi. O'qitishni kompyuterlashtirish (axborotlashtirish) yoki axborot texno-logiyalaridan foydalanish dasturiga quyidagilarni kiritish mumkin:

- ta'lim tiziminining barcha pog'onalarida axborotlashtirishni yetakchi bo'g'inligini ta'minlash;
- barcha sohalar bo'yicha bilim berishda axborotlashtirishni rivojlantirishni loyiha-lash va yaratish (monitoring);
- axborotlashtirish sohalarida me'yoriy bazalarni yaratish (ilmiy-metodik birlashmalar va h.k.);
- texnik ta'minot – kompyuterlar, axborot texnologiyasining boshqa qurilmalari, ularga xizmat ko'rsatish uchun kerakli materiallarni yaratish;
- telekommunikatsiya tarmoqlari;

– ta'minot resurslari (dasturiy ta'minot, internetdagi axborotlar majmui, ma'lumotnomalar va h. k.).

Axborot texnologiyasidan foydalanish va uni biror-bir sohaga tatbiq etish o'z ichiga qator vazifalarni oladi. Taraqqiy etgan xorijiy davlatlar va respublikamizdagi yetakchi ta'lim muassasalarida kompyuter texnologiyalari asosida o'qitish dasturlari tahlili sifat jihatidan yangi o'qitish vositalari bo'lib, ular an'anaviy o'qitish metodlaridan tubdan farq qilishini ko'rsatmoqda. Bunday yondashishning asosiy vositalaridan biri sifatida, kompyuterda modellashtirish nazariyasini ko'rsatish mumkin.

Multimedia vositalari asosida o'qitish jarayonida aniq fanlarni kompyuter asosida to'liq o'qitish, ma'ruza matnlarini tahrir qilish, o'quvchilar topshirgan nazorat natijalarining tahlili asosida ma'ruza matnlarini bayon qilish uslubini yaxshilash, o'quvchi-yoshlar axborot texnologiyalarini multimedia vositalari asosida animatsiya elementlarini dars jarayonida ko'rishi, eshitishi va mulohaza qilish imkoniyatlariga ega bo'ladi.

Zamonamiz jamiyatni axborotlashtirishning yuqori darajasi bilan ham o'ziga xosdir. Axborot texnologiyalari hayotimizning barcha sohalari qatorida ta'lim jarayoniga ham keng joriy etilib borilmoqda. Ta'lim jarayoniga axborot texnologiyalarining joriy etilishi yangi innovatsion vositalardan foydalanish imkonini beradi. Bu esa yangi imkoniyat hamda jarayonlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Ta'lim jarayonini axborotlashtirish — bu ta'lim jarayonlarini rivojlantirishning muhim tarkibiy qismi bo'lib, ta'lim sifatining oshishida namoyon bo'ladi hamda o'quvchilarda ta'lim olishga intilishlarining kuchayishi va rivojlanishiga xizmat qiladi. Axborot texnologiyalari tushunchasi mazmun-mohiyati bilan: "Turli predmet, obyektlar va hodisalar haqida axborot to'plash, qayta ishlash, tahlil qilish, saqlash, tarqatish hamda foydalanish uchun yangi zamona-viy usul va mexanizmdir".

Axborot texnologiyalarining multimedia vositalari bilan ishlaydigan o'qituvchilar quyidagi vazifalarni amalga oshirishlari kerak:

- ma'ruza matnlari, amaliyat bilan bog'liq topshiriqlarni tayyorlash;
- uslubiy ko'rsatmalarni, nazorat savollarini, to'g'ri javoblar variantini tuzish;
- ishchi dastur va texnologik xaritani tuzish;
- bilimni nazorat qilish natijasini tahlil etish;
- ma'ruza matnlarini tahrir qilish;
- har bir mavzu bo'yicha dinamik ko'rinishda aks etuvchi jarayonlarning animatsiyanini tasavvur etish;
- mustaqil ishlar bo'yicha o'quvchilarga nazariy va amaliy savollar yuzasidan maslahatlar berishni tashkil qilish;
- o'zlashtirilishi murakkab bo'lgan mavzular bo'yicha o'quvchilar bilan suhbat o'tkazish kabi talablar qo'yiladi.

Qo'yilgan ushbu talablar bo'yicha axborot texnologiyalarining multimedia vositalari asosida dars jarayonini tashkil qilish pedagog-o'qituvchilarning ish faoliyatini osonlashtirib, o'quv jarayonini boshqarish, uning samaradorligini yanada ko'tarishga erishiladi. Shu bilan bir qatorda, ta'lim muassasasi rahbariyatiga o'quvchilarning olgan bilimlarini, test natijalarini ko'rib borish va ularning o'zlashtirish darajasiga baho berish, o'qituvchilarning ma'ruza matnlari va boshqa mustaqil ishlariga mo'ljallangan materiallarining tayyorlash sifatiga baho berish, multimedia vositalari asosida laboratoriya ishlarini bajarish uchun kompyuterda modellashtirilgan animatsion taqdimotlar joriy etish, kursni o'zlashtirish bo'yicha uslubiy materiallarni tayyorlash uchun takliflar ishlab chiqish kabilarni amalga oshirish imkonini beradi.

Zamonaviy ta'lim yuqori darajada axborotga boyligi bilan ajralib turadi. Ta'lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanishning dolzarbliги aynan shu jihatga asoslangan. Ta'linda yangi o'qitish usullaridan foydalanish zarurati ajoyib imkoniyatlarni taqdim etuvchi elektron nashrlar yaratilishiga sabab bo'ldi. Elektron darslik o'zida nazarli axborot va amaliy topshirqlarni, foto va audiomateriallarni jamlaydi.

Kompyuter-axborot texnologiyalari modelidan foydalanish masalasi o'qitilayotgan fanning xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, dars jarayonida namoyish qilinishi kerak bo'lgan obyektning ichki, tashqi xossalarni ko'rsata olishdek muhim vazifani amalga oshirish imkoniyatini yaratadi. Bu esa, o'z navbatida, axborot-pedagogik texnologiyalar asosida multimediali elektron darsliklar (MED) yaratish mumkin ekanligini ko'rsatadi.

Axborot texnologiyalarining multimedia vositalari o'quv jarayonida quyidagi eng muhim jihatlari bilan alohida ahamiyatga egadir:

- differensial va individual o'qitish jarayonini tashkil etilishi;
- o'quv jarayonini baholash, teskari aloqa bog'lashi;
- o'zini o'zi nazorat qilish va tuzatib borishi;
- o'rganilayotgan fanlarni namoyish etishi va ularning dinamik jarayonini ko'rsatishi;
- fan mavzularida animatsiya, grafika, multiplikatsiya, ovoz kabi kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanishi;
- o'quvchi-talabalarga fanni o'zlashtirish uchun muhim ko'nikmalar hosil qilishi va hokazo.

Shuningdek, multimedia vositalarining amaliy tomoni, ulardan o'quv jarayonida foydalanish va kelgusida ta'lim tizimida o'quv jarayoni uchun ma'lumotlar bazasini va animatsion taqdimotlar yaratishdek muhim vazifani amalga oshirishga zamin hozirlaydi.

Muxtasar aytganda, bugun qaysi soha yoki tizim bo'lmasin, faqat axborot texnologiyalaridan unumli foydalansagina yutadi. Shu ma'noda elektron darsliklardan ham foydalanish kerak. Lekin baribir an'anaviy qog'oz kitoblardan voz kechib bo'lmaydi. Chunonchi, avvalo, an'anaviy kitoblar sog'iqliqqa foydasi borligi bilan alohida ajralib turadi. Qolaversa, kitoblardagi muhim so'zlarning tagiga chizib o'qiganga nima yetsin!

Xolboy IBRAGIMOV,
 O'zbekiston Davlat jahon tillari universiteti
 professori, pedagogika fanlari doktori

INTEGRATSION YONDASHUV ASOSIDA BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY SIFATLARNI SHAKLLANTIRISH MUAMMOLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada integratsion yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy sifatlarini shakllantirish tizimi yoritib berilgan. Shuningdek, muallif kichik mutaxassis-pedagoglarning kasbiy shakllantirish jarayonini modernizatsiyalash shart-sharoitlariga ham alohida e'tibor qaratgan.

Kalit so'zlar. Integratsiya, yondashuv, shaxsiy sifat, kasbiy sifat, fanlararo aloqadorlik, tizim, pedagogik shart-sharoitlar.

В данной статье освещена система формирования профессиональных качеств будущих преподавателей на основе интегративного подхода. А также, автор обратил внимание к условиям модернизации процесса профессионального формирования младших специалистов-педагогов.

Ключевые слова. Интеграция, подход, личностное качества, профессиональное качество, межпредметная связь, система, педагогическое условия.

In given article the system of formation of professional qualities of future teachers on a basis of integrative approach is shined. Also, the author has paid attention to conditions of modernization of process of professional formation of younger expert-teachers.

Key words. Integration, the approach, personal qualities, professional quality, intersubject communication, system, pedagogical conditions.

O'zbekiston Respublikasida amalga oshirilayotgan tub islohotlar jamiyatda o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy rivojlanish yo'lining tanlab olinishi, jahon ta'lumi standartlariga muvofiq keluvchi uzlusiz ta'lim tizimini shakllantirish uchun qulay shart-sharoitni yaratdi. Ta'lim sohasida olib borilayotgan hamda aniq maqsadga yo'naltirilgan davlat siyosati ijtimoiy jamiyat taraqqiyotini ta'minlovchi ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etildi.

Bu yo'nalishda amalga oshiriladigan muhim tadbirlar qatorida mutaxassislarning yangi avlodini shakllantirish, ma'naviy-axloqiy jihatdan yetuk, mustaqil dunyoqarashga ega, ijodiy fikrlovchi, boy milliy meros, shuningdek, umuminsoniy va milliy qadriyat-larga sadoqatli barkamol shaxsni tarbiyalab voyaga yetkazish vazifalari belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagi "O'rta maxsus, kasb hunar ta'lumi muassasalarini faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2829-sonli Qarorida:

1. Zamonaviy fikrlovchi pedagogik kadrlar tayyorlashga, o'quvchilarning ijodiy sa-lohiyati namoyon bo'lishi va faollashishiga ko'maklashuvchi, individual iste'dodlarni va har bir o'quvchining qobiliyatlarini hamda xususiyatlarini hisobga olgan holda bilimlarni egallab olish jarayonida mustaqil faoliyat ko'nikmalarini shakllantiruvchi va rivojlanti-ruvchi ta'lif muhitini yaratish;

2. Ilg'or mahalliy va xorijiy ta'lif muassasalarining tajribasini hisobga olgan holda ta'lif jarayonini tashkil etishning zamonaviy shakllarini joriy etish va uning mazmunini doimiy ravishda yangilab borish masalalarinig dolzarbligiga urg'u berilgan¹.

Pedagogik professiogramma (kasbiy tasnifnomada) bo'lajak pedagoglarga xos quyidagi sifatlar aks etishi kerak:

– shaxsiy xislatlar (balalarni yaxshi ko'rish, ularni sevish, mehnatsevarlik, jamoat ishlarida faoliyk va boshqalar);

– kasbga xos bilimlarga egalik (ta'lif va tarbiya jarayoni mohiyati bilan uning maqsad va vazifalarini tushunishi, psixologiya asoslarini, yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya asoslarini bilishi va boshqalar);

– o'z kasbiga xos xislatlar (hozirgi zamon pedagogikasiga oid metodologik bilimlarni egallashi, kuzatuvchanlik, diqqat-e'tiborni taqsimlay olishi, pedagogik fantaziyaning rivojlanganligi, pedagogik taktika va hokazolar);

– shaxsiy-pedagogik uddaburonlik (mashg'ulotlar uchun zarur materiallarni tanlay olishi, o'quvchilarning bilish faoliyatini boshqara olishi, o'quv maqsadlarini rejalashtira olishi va b.sh.lar);

– muloqotga kirisha olish (kommunikativlik) malakasiga egalik (balalarni o'ziga jaib etishni bilishi, bolalar va ota-onalar bilan maqsadga muvofiq pedagogik munosabatlarni tiklashni bilishi, bolalar va ota-onalar bilan tashqaridan aloqa bog'lashni bilishi va h.k.lar);

– gnoseologik (bilish) malakalariga egalik (balalarning asab-psixik taraqqiyoti darajasini aniqlay olishi, o'zining tajribasi va pedagogik faoliyati natijalarini tanqidiy tahlil qila olishi va b.sh.lar);

– ijodiy xislatlari (pedagogik mahoratni takomillashtirishga intilishi, o'quvchilarni tarbiyalash dasturini ishlab chiqishi va uni amalga oshirish qobiliyati va hokazolar)².

"Pedagoglik kasbi tarbiyasi" tushunchasini quyidagicha izohlashadi: "Natijasi bo'lajak pedagog tomonidan kasbiy qadriyatlarni va ideallarni egallah, uning ma'nnaviy ehtiyojlarini va qiziqishlarini, ijtimoiy qimmatga ega motivlarni kengaytirish, hissiy, axloqiy va estetik tuyg'ularni, empatik qobiliyatlarni boyitish, amaliy pedagogik ko'nikma, malaka, odatlarni, o'z-o'zini refleksiya qilish tajribasini egallah kabi shaxs xususiyatlarini shakllantirish maqsadiga qaratilgan tadrijiy dialektik harakatdir"³

Pedagog mutaxassisligi – mazkur kasb doirasidagi, ta'lif natijasida egallangan bilim, ko'nikma va malakalar yig'indisini tavsif etuvchi, hamda ularning qo'yilishi va o'zlashtirayotgan malakasiga muvofiq muayyan kasbiy-pedagogik vazifalarni hal etilishini ta'minlovchi faoliyat turi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagi "O'rta maxsus, kasb-hunar ta'lifi muassasalarini faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2829-sonli Qarori, <http://lex.uz/docs/3133119>

² Davletshin M.G., Jalilova S.I. Oliy maktabda ta'lif jarayoni samaradorligining psixologik tomonlari – T.:TDPU, 2001.

³ Сластёин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. – М.: Академия, 2003.

Pedagog mutaxassisligi – pedagogik ixtisos doirasidagi muayyan faoliyat turi. U aniq mehnat predmeti va mutaxassisning aniq funksiyasi bilan bog'liq.

Pedagogik malaka – mutaxassisning ma'lum turdag'i vazifani hal etishdagi imkoniyatlarini ifodalovchi kasbiy-pedagogik tayyorlanganlik darajasi va ko'rinishi.

Kasbiy faoliyat yaxlit tizim sifatida bir qancha tarkibiy qismlarni o'zida uyg'unlashtiradi. I.P.Podlasiyning kasbiy salohiyatning tuzilishiga doir tasnididan kelib chiqib, N.M. Egamberdiyeva pedagogik ta'llimdag'i kasbiy yetuklik (professionallashuv), ijtimoiylashuv, insonparvarlashuv va madaniy ijodkorlikning zamonaviy yo'nalishlariga muvoqiq keluvchi quyidagi muhim tuzilishli tarkibiy qismlarni ajratib ko'rsatadi:

- pedagogik madaniyat;
- pedagog ijodkorligi;
- pedagogik aql-idrok;
- chuqur kasbiy bilimga egalik;
- individual faoliyat uslubiga egalik;
- ijodiy tashabbusning rivojlanishi;
- individual faoliyat;
- insonparvarlikka yo'naltirilganlik;
- ijtimoiy faoliik⁴.

Istalgan kasbiy faoliyat zaruriy kasbiy sifatlarni shakllantirish tizimi asosida amalga oshadi. Bundan kelib chiqadiki, istalgan faoliyat belgilangan sifatlar to'plamini talab etadi. A.V.Karpovning fikricha, kasbiy zaruriy sifat – bu uyni belgilangan me'yor darajasida amalga oshirish uchun yetarli va zarur faoliyat subyektining individual xussiyatidir. Uning ta'kidlashicha, kasb vazifasida faqatgina shaxsiy psixik emas, balki psixikadan tashqari – somatik, biologik, morfologik, tipologik, neyrodinamik xususiyatlar ham yuzaga chiqishi mumkin. Bundan tashqari, olim kasbiy yetuklikning tuzilishini ifoda etuvchi inidividual sifatlar guruhini ham belgilab beradi:

– absolyut kasbiy zaruriy sifatlar – o'rtacha darajadagi faoliyatni bajarish uchun zarur xususiyat;

– o'zida faoliyatning yuqori va sifat ko'rsatkichlariga erishish imkoniyatini aniqlab beruvchi muhim kasbiy zaruriy sifatlar;

– u yoki bu faoliyatni amalga oshirishga motivatsion tayyorlik;

O'qituvchining pedagogik madaniyati quyidagi kasbiy ahamiyatli shaxs sifatlari ning mavjud bo'lismeni taqozo etadi:

1) shaxsga yo'nalgalilik: e'tiqod, ijtimoiy faoliik, fuqarolik his-tuyg'usining mavjudligi;

2) kasbiy-axloqiy sifatlar: insonparvarlik, jamoaviylik, adolat, mehribonlik, haqiqat-parvarlik, samimiylilik, talabchanlik, bolalarga nisbatan mehr va hurmat, oliyanoblilik, xolislik;

3) pedagogik mehnatga munosabat: vijdonlilik, javobgarlik tuyg'usi, fidokorlik, berilib ishlay olish va o'z pedagogik faoliyatidan qoniqish hissi, uni hayotining mazmuniga aylantira olish;

4) qiziqishlar va ma'naviy ehtiyojlar: bilishga oid faoliik, tafakkurning kengligi va teranligi, estetik madaniyat, qiziqishlarning va ma'naviy ehtiyojlarning ko'p qirraliligi, yoqtirgan ijodiy ishning mavjud bo'lishi, tashqi ko'rinish va nutq madaniyati⁵.

---

⁴ Ажибаева А.Ж. Реализация личностно-ориентированного подхода в профессиональном воспитании будущего учителя: Автореф. дис. .... канд. пед. наук. – Бишкек, 2007.

⁵ Egamberdiyeva N.M. Madaniy-insonparvarlik yondashuv asosida bo'lajak o'qituvchilarini shaxsiy va kasbiy ijtimoiylashtirish. Monografiya. – T.: Fan, 2009.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqqan holda, bo'laраж pedagoglarning kasbiy sifatlarini uch asosiy guruhga tasnif etishadi:

1) faoliyatning mazkur turiga kompetentlikni aks ettiruvchi psixologik tavsif;

2) shaxs sifatida pedagogik faoliyatni rivojlantirishga doir psixologik-pedagogik sifatlar;

3) shaxsiy-kasbiy qiyofani tarkib toptirishga yo'naltirilgan psixologik-pedagogik sifatlar.

Birinchi guruh sifatlariga kasbiy faoliyatdagи psixik jarayonlar (idrok, xotira, tasavvur, fikrlash), psixik holatlar (charchoq, apatiya, stress, tushkunlik), anglash holati sifatidagi diqqat, emotsiyonal (indeffirentlik, vazminlik), va irodaviy (barqarorlik, ketma-ketlik, ta'sirchanlik)ga ta'sir ko'rsatuvchi talablar kiradi.

Ikkinci guruhga psikoanalitik sifatlar: o'z-o'zini nazorat qilish, o'ziga tanqidiy munosabatda bo'lish, o'z xatti-harakatlarni baholay olish, bundan tashqari, barqarorlik sifatları: jismoniy chiniqqaňlık, o'z his-tuygularını boshqara olish, o'z-o'zini tinglay olish.

Uchinchi guruhga kommunikativlik (insonlar bilan samaralı muloqotga kirishish), hamhardlik (kishilar bilan dardlashish, ularning g'am-anduhlariga sherik bo'lisch), vizuallik (shaxsning tashqi ko'rinishi), nutqning ta'sirchanligi (fikrlarni tinglay olish va o'z so'ziga boshqalarni ishontira olish).

Bo'laраж o'qituvchilarning kasbiy sifatlarining shakllanishiga yordam beruvchi muhim pedagogik shart-sharoitlar sirasiga quyidagilarni kiritish mumkinligiga ishonch hosil qilindi:

1. Moddiy-texnik shart-sharoitlar (o'quv binolari, o'quv auditoriyalari, o'quv ustaxonalari, amaliy-laboratoriyalari jihozlari), axborot texnologiyalari (radio, televideeniye, kompyuter, nusxa ko'chirish qurilmalari, laboratoriya asbob-uskunalari, magnitonfonlar (audio, video), trenajyorlar, kinoproektorlar, diaproektorlar, texnik vositalar majmuining mavjudligi va hokazolar).

2. O'quv-metodik meyoriy hujjatlar (davlat ta'lim standarti, namunaviy o'quv rejalar, ishchi o'quv rejalar, namunaviy o'quv dasturlar, ishchi dasturlar, darsliklar, o'quv qo'llanmalar, metodik tavsiyano'malar, qo'shimcha maxsus adabiyotlar, ko'rsatmali vositalar, dars ishlanmalari, loyihalar va boshqalar).

3. Ilmiy pedagogik xodimlar salohiyati (o'qituvchilar, malakali o'quv ustalari, rahbar va texnik xodimlar).

4. Ijtimoiy hamda o'quv-texnologik muhit (o'qituvchi hamda o'quvchilar, rahbarlar hamda o'quvchilar, shuningdek, o'quvchilarning o'zaro munosabatlari mazmuni, yo'nalishi, maqsadlar birligi va boshqalar).

5. Tashkiliy hamda o'quv-amaliy faoliyatning izchil, uzuksiz hamda tizimli yo'liga qo'yilganligi⁶.

Pedagogika kolleji o'quvchilarining kasbiy sifatlarini shakllantirish mazmunini integratsiyalashning quyidagi darajalari mavjud:

1. Funksiyasiga ko'ra integratsiyalash (metodologik, kasbga yo'naltirilgan, muammolik, yaxlitlik, tizimlilik, kommunikativlik, tashkilotchilik).

2. Rivojlanish tendensiyasiga ko'ra integratsiyalash (ta'limga ustuvorligi, ta'limga demokratlashuvi, ta'limga insonparvarlashuvi, ta'limga ijtimoiylashuvi, ta'limga milliy yo'naltirilganligi, barkamol shaxsni tarbiyalashga qaratilganligi, ta'limga va tarbiyaning uzviy bog'liqligi).

⁶ Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Pedagogika fanlari doktori. ... diss. – T.: 2007.

3. Yo'nalishiga ko'ra integratsiyalash (o'qituvchi obro'sini ko'tarish, ta'lif muassasini rivojlantirish, yangi ta'lif texnologiyalarini joriy etish, kasbiy ta'lif – fan – ishlab chiqarish integratsiyasi, xalqaro hamkorlikni rivojlantirish).

4. Tiplariga ko'ra integratsiyalash (umummetodologik, umumilmiy, xususiy ilmiy, muammoli).

5. Darajasiga ko'ra integratsiyalash (yaxlitlik, didaktik sintez, fanlararo aloqadorlik).

6. Amalga oshirish darajasiga ko'ra integratsiyalash (an'anaviy va noan'anaviy)⁷.

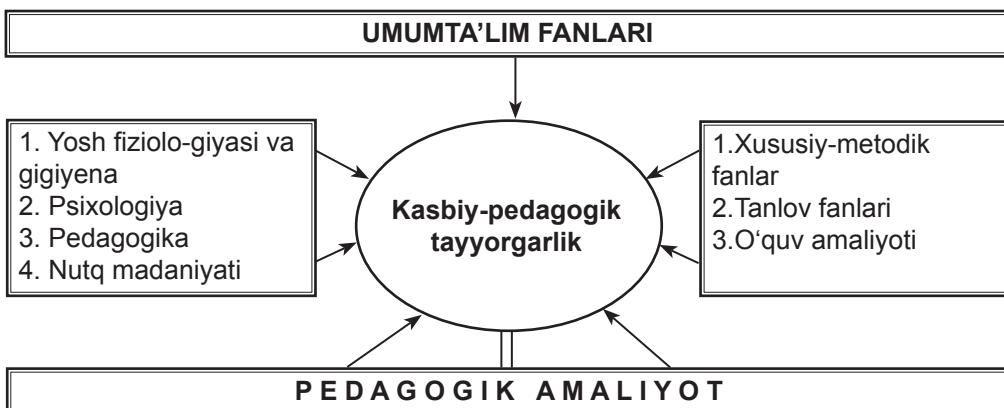
Pedagogik hamda xususiy-metodik fanlarning texnologik jihatdan o'zaro yaqinlashuv jarayoni yangi mazmun kasb etmoqda. Ushbu holat ta'lif jarayoniga kompyuter texnikasining jadal tatbiq etish bilan izohlanadi hamda u ta'lif shakllari, metodlari va vositalarini "yaxlit tashkil etuvchi" bo'lish talabiga to'la javob bera oladi hamda yangi innovatsion va pedagogik texnologiyalarni shakllanishiga asos bo'ladi.

Pedagogik va xususiy-metodik bilimlar o'rtasidagi o'zaro integratsiyalashuvi quyidagilarda ko'zga tashlanadi:

1. Pedagogik turkum fanlari hamda xususiy-metodik fanlar integratsiyasining didaktik sintezi va fanlararo aloqadorligi bo'lajak o'qituvchining kasbiy fazilatlarini shakllantirishning muhim omili bo'lib xizmat qiladi.

2. Pedagogik va xususiy-metodik bilimlarning integratsiyasi bo'lajak o'qituvchilar tomonidan kasbiy faoliyat jarayonida texnik vositalar, jumladan, axborot texnologiyalaridan foydalanish ko'nikmalarini shakllanishiga yordam beradi.

3. Xususiy-metodik bilimlardan ta'lif berish jarayonining tarkibiy qismlari sifatida foydalanish natijasida pedagogik, xususiy-metodik va texnologik bilimlarning o'zaro integratsiyasi "vosita-mazmun" (pedagogik bilim – vosita, xususiy-metodik bilim esa – mazmun sifatida) mohiyatiga ega bo'lgan munosabatni qaror toptiradi.

1-rasm. Integratsion yondashuv asosida pedagogika kolleji o'quvchilarida kasbiy sifatlarni shakllantirish tizimi

Bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashning yakuniy maqsadi pedagoglik faoliyati sohasida kasbiy mahorat, mutaxassislik va psixologik-pedagogik bilimlari tizimi hamda bo'lajak o'qituvchi shaxsini shakllantirishdan iboratdir. Yakuniy maqsad nafaqat bo'lajak o'qituvchining mavjud muammolarni hal etishga qodirligini qayd etadi, balki uni umum-

⁷ Авазбаев А.И. Совершенствование подготовки учителей трудового и профессионального обучения на основе интеграции содержания учебных предметов: Автореф. дисс... канд.пед. наук. – Т.: 2001.

insoniy taraqqiyot hamda pedagog kadrlarni tayyorlashning istiqbolli muammolarini hal etishga yo'naltirishni anglatadi.

Bo'lajak o'qituvchini kasbiy fazilatlarini shakllantirishning yakuniy maqsadi sifatida quyidagilarga e'tibor qaratiladi:

– bo'lajak o'qituvchini kasbiy-pedagogik jihatdan tayyorlashda asosiy e'tibor o'quv fani vositalari, pedagogik faoliyat mazmuni va o'quvchining shaxsiy imkoniyatlari asosida shakllantirishga qaratiladi;

– kasbiy-pedagogik faoliyatning mazmuni, vazifalari, ushbu jarayonda hal etiluvchi muammolar va yuzaga kelish ehtimoli bo'lgan qiyinchiliklar xususida yaxlit tasavvurga ega bo'lgan holda shaxsiy faoliyotka erisha olishiga asoslanadi;

– bo'lajak o'qituvchini psixopedagogik nuqtayi nazardan tayyorlash aniq maqsad, ya'ni pedagogik va psixologik bilimlarning ta'lim muassasasida tashkil etiluvchi pedagogik faoliyatning o'ziga xosligi bilan belgilanadigan tuzilmasi va mazmuniga yo'naltirilgan;

– bo'lajak o'qituvchining kasbiy-pedagogik faoliyatidan kutiladigan va erishish mumkin bo'lgan natijalar o'quvchi shaxsi, uning yo'nalgaligi (talablari, qiziqishi, qadriyatlari yo'nalishi, ishi, ongi, sabablari); ma'lumot darajasi (bilim, malaka, ko'nikmalari, bilimlarini doimiy ravishda boyitishga intilishi va mahorati); tarbiyalanganlik holati (ma'naviy, estetik, jismoniy, mehnat va hokazo jihatdan); ijtimoiylashuvi (faol kasbiy va ijtimoiy faoliyatni tashkil etishga tayyorligi, bilim olishni davom ettirishi, ijtimoiy va qadriyatlari qoidalarni qabul qilishi); madaniyatlligi (ijtimoiy-madaniy qadriyatlarini qabul qila olishi, intellektual, iqtisodiy, ekologik, madaniyat, aqliy va jismoniy mehnat madaniyati, munosabatlari mazmuni va xulq) kabi holat bilan belgilanadi. Kutilayotgan natijalarning eng yuqori darajasi o'qituvchining kasbiy malakasi hisoblanadi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy-pedagogik tayyorgarligi mazmunini loyihalashtirish jarayoni asosida, yakuniy maqsadni aniqlashdan uning yakuniy natijasini loyihalashtirishgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oluvchi o'zaro mantiqiy bosqichlar o'z ifodasini topadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 14-martdagи "O'rta maxsus, kasb hunar ta'limi muassasalari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi PQ-2829-sonli Qarori, <http://lex.uz/docs/3133119>

2. Davletshin M.G., Jalilova S.I. Oliy maktabda ta'lim jarayoni samaradorligining psixologik tomonlari – T.:TDPU, 2001.

3. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Pedagogika fanlari doktori. ... diss. – T.: 2007.

4. Ажибаева А.Ж. Реализация личностно-ориентированного подхода в профессиональном воспитании будущего учителя: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Бишкек, 2007.

5. Сластёин В.А., Чижакова Г.И. Введение в педагогическую аксиологию. – М.: Академия, 2003.

6. Авазбаев А.И. Совершенствование подготовки учителей трудового и профессионального обучения на основе интеграции содержания учебных предметов: Автореф. дисс... канд.пед.наук. – Т.: 2001.

Malika ABDULLAYEVA,

Toshkent shahar Sergeli tuman 300-DIU mактабининг
о'кув ишлари бо'yicha direktor o'rнbosari

IQTIDORLI O'QUVCHILAR BILAN ISHLASH MASALASIGA DOIR MULOHAZALAR

Annotation

Maqolada umumiy o'rta ta'lim maktablarida iqtidorli o'quvchilarning ijodini rivojlantirish bo'yicha fikr va mulohazalar berilgan. Shuningdek, muallif iqtidorli o'quvchilar bo'limi yoki maktab "Kichik akademiyasi"ni tashkil etish bo'yicha tavsiyalarni berib o'tgan.

Kalit so'zlar. Iqtidor, qobiliyat, iqtidorli o'quvchi, iste'dod, mакtab, "Kichik akademiya", zamonaviy bilim, ko'nikma, malaka.

В данной статье представлены идеи и предложения по совершенствованию творческой деятельности одаренных учеников общеобразовательных школ. А также, автор приводит рекомендации по формированию школ "Малая академия".

Ключевые слова. Одаренный, способности, одаренный ученик, талант, школа, "Малая академия", современная знания, навык.

This article presents ideas and suggestions for improving the creative activities of gifted pupil in secondary schools. Also the author gives recommendations on organizing "Small academy" schools.

Key words. Gifted, abilities, gifted pupil, talent, school, "Small Academy", modern knowledge, skill.

Tarixan juda qisqa, ammo mazmunan asrlarga teng bu yillar davomida Vatanimizda sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yoshlarning ijodiy va intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish, mamlakatimiz yoshlarini zamon talablariga to'liq javob beradigan, har tomonlama rivojlangan shaxslar etib voyaga yet-kazish uchun zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlarni yaratish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkilotining ta'lim, fan va madaniyat masalalari bo'yicha "Ma'rifiy, ilmiy va madaniy mazmundagi materiallarni olib kirish" to'g'risidagi bitimi dunyo miqyosida o'quvchilarni o'qitish sifatiga nisbatan teng sharoitlar yaratish, ta'lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalarni joriy etish dolzarb vazifa qilib qo'yilmoqda¹.

Mamlakatimizning istiqlol yo'lidagi birinchi qadamlaridan oq buyuk ma'naviyatimizni tiklash va yanada yuksaltirish, milliy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, uning milliy zaminini mustahkamlash, zamon talablari bilan uyg'unlashtirish asosida jahon andozalari va ko'nikmalari darajasiga chiqarishga katta ahamiyat berib kelinmoqda. Ta'lim-tarbiya tizimining bugungi kundagi asosiy vazifasi o'sib kelayotgan yoshlarni vatan-parvar, zamonaviy bilim, ko'nikma va malakalarini o'zlashtirgan hamda jamiyatda mu-

¹ YUNESKO xalqaro me'yoriy hujjatlari //O'zbekcha nashrining mas'ul muharriri L.Saidova. – T.: Adolat, 2004.: 19-62.6.

nosib o'rnini egallahsga qodir bo'lgan, komillikka intiladigan barkamol avlodni voyaga yetkazishdir.

Respublikamiz ta'lif muassasalarida o'quvchi-yoshlarning erkin, mustaqil fikr-lash, atrofdagi vogelikka ongli munosabatda bo'lish, daxldorlik va ijtimoiy faoliy kabi sifatlarini rivojlantirish har tomonlama rivojlangan shaxsni kamol toptirishning moddiy-texnik bazasi yaratildi. "Insondagi komillik, eng avvalo, uning fikr, tafakkur va amaliy faoliyat erkinligini anglashidadir".

Bugungi kunda ilm-fan, texnika va ishlab chiqarish sohalarining tez sur'atda jadalilik bilan rivojlanishi barcha ta'lif muassasalarida ta'lif-tarbiya sifatini mazmunan yangi bosqichga ko'tarishni talab etmoqda. Bu esa yoshlar bilan olib borilayotgan ishlar ta'sirchanligini oshishiga xizmat qiladi. O'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazish muammolariga mas'uliyat bilan yondashish iqtidorli bolalar orqali komil insonni tarbiyalab, voyaga yetkazish bugungi kun talabiga aylanmoqda.

Jamiyatning umumiyligi rivojiga insoniyat sivilizatsiyasiga ijobjiy ta'sir ko'rsatuvchi komillik mezoni insonni, shaxsni barkamol qilish orqali jamiyatni baxtli saodatlari qilishdan iborat bo'lib kelgan³.

Barkamol avlodni tarbiyalash bugungi kun o'qituvchilarning oldiga juda katta mas'uliyatli vazifalarni yuklaydi. Ta'lif muassasalarida yoshlarga ta'lif-tarbiya berishda eng avvalo, iqtidorli bolalarga e'tiborimizni qaratishimiz kerak. Chunki ular o'quvchilarga namuna shuningdek, tengdoshlarini o'z ortidan ergashtira oladigan yoshlar vakili hisoblanadi.

Shu o'rinda "iqtidor sohiblari kimlar?" degan savol paydo bo'ladi. "Iqtidor" arabcha: "qodir bo'lmox", "qila olmoq" shaxsnинг ijodi xususiyati va aqliy faoliyatini anglatadigan tushuncha⁴.

Iqtidorli yoshlar O'zbekiston Respublikasining ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyotining hamda uning jahon hamjamiatida munosib o'rın egallahshini ta'minlovchi muhim omil va millat ziynati hisoblanadi. Shunday ekan, iqtidorli yoshlarni barvaqt aniqlash va ularning qobiliyatini ro'yobga chiqarishda ta'lif muassasalarining o'rni beqiyosdir. Iqtidorli yoshlar maqsadga intilish, qat'iyatlilik va mehnatsevarlik kabi fazilatlari, hamda ijodi faoliyati bilan shug'ulanish istagi bilan ajralib turadi.

Iqtidorli o'quvchilarni izlash, aniqlash va tayyorlashning asosiy maqsadi bu respublikamizning ilmiy va ijodi salohiyatini rivojlantiruvchi intellektual salohiyati bor yoshlarni tayyorlash, yordam berish, iste'dod sohiblariga bilingim tegishli sohalari va fanning aniq yo'nalishlari bo'yicha o'z tabiiy qobiliyatlarini namoyon etish va rivojlantirish ulardagi noyob iste'dodini ro'yobga chiqarish uchun imkoniyatlar yaratishdir.

Ta'lif muassasalarida iqtidorli o'quvchilar maxsus psixologik va pedagogik test o'tkazish orqali aniqlanadi. Bunday o'quvchilarni maqsadli tayyorlashda ta'lif muassasalarini quyidagi vazifalarni amalga oshiradi:

– iqtidorli o'quvchilarni intellektual salohiyatini chuqr bilim olishga va qobiliyatlarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish;

² Milliy g'oya: targ'ibot texnologiyalari va atamalar lug'ati. "Akademika" nashriyoti, – T., 2007-yil 170-bet.

³ Milliy g'oya: targ'ibot texnologiyalari va atamalar lug'ati. "Akademika" nashriyoti, – T., 2007-yil 170 -bet.

⁴ O'zbek tilining izohli lug'ati, 2 jild. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Davlat ilmiy nashriyoti 2006. 264- bet.

-
- malakali o'qituvchilarni iqtidorli o'quvchilar bilan individual (yakka tartibda) ishlashga jalg etish;
  - ilm-fan taraqqiyotining ustuvor yo'nalishlari bo'yicha ilmiy jamiyat ishlariga iqtidorli o'quvchilarni qamrab olish;
  - iqtidorli o'quvchilar bilan ishslashda maktab banki va monitoringini shakllantirish;
  - maxsus o'quv dasturlari va progressiv (taraqqiy etgan) pedagogik texnologiyalarini ishlab chiqish;
  - oliv o'quv yurtlari, o'rta-maxsus kasb-hunar ta'limi va litsey talablariga javob beruvchi malakali, har tomonlama kamol topgan kadrlar bilan hamkorlik qilish.

Maktabda bilmlı o'quvchilarni izlash, o'qishning dastlabki kunlaridan kasbga yo'naltirish ishlarini olib borish jarayonida amalga oshiriladi. Iqtidorli o'quvchilarning boshlang'ich bilimlarini hisobga olgan holda, psixologik va pedagogik testlar o'tkazish orqali qobiliyatini rivojlanganlik darajasiga qarab aniqlanadi.

Aniqlangan iqtidorli o'quvchilarni maqsadli tayyorlash quyidagi o'quv-ijodiy, tarbiyaviy masalalar va yo'nalishlardan iborat:

- kengaytirilgan o'quv rejasи bo'yicha o'qish va qo'shimcha malakaga ega bo'lish (tanlangan yo'nalish bo'yicha);
- maqsadli dastur bo'yicha yakka tartibda (individual) o'qitish;
- chuqurlashtirilgan dastur bo'yicha o'qitish (fundamental fanlar, umumkasbiy fanlar);
- oliv o'quv yurtlari, o'rta maxsus kasb-hunar ta'limi va litsey talablariga asoslangan holda maktabda iqtidorli o'quvchilarning kasbiy, o'quv-ijodiy va tarbiyaviy tayyor-garligining qo'shimcha yo'nalishini va ta'lim xizmatlarini joriy etish.

Iqtidorli o'quvchini maqsadli tayyorlash dasturlarida quyidagi omillar nazarda tutildi:

- fanlarni yuqori darajada o'zlashtirish;
- kompyuter bilimdonligi hamda dasturlashtirish;
- chet tillaridan birini puxta egallah;
- ilmiy-ijodiy ishlarni bajarish jarayonida mustaqil fikrash, yangi fikr va mulohazalarini bildirish;
- soha bo'yicha mustaqil bilim olishga yo'naltirish va ilm-fan sohasidagi yangiliklarini tezkorlik bilan egallah xususiyatlarini shakllantirish;
- davlatning ichki va tashqi siyosatini to'g'ri tushunadigan va uni qo'llab-quvvatlaydigan, vatanparvar, barkamol inson etib shakllantirish.

Iqtidorli o'quvchilar bilan ishslashda rahbar o'qituvchilar tanlash juda muhimdir. Bu jarayonga o'quvchilarni maqsadli tayyorlash dasturi bo'yicha yetarli bilimga ega bo'lgan o'qituvchilar jalg etiladi. Bunday qobiliyatli o'quvchilarga ilmiy rahbar etib ijodiy va uslubiy ishslash tajribasiga ega bo'lgan o'quv-uslubiy va ilmiy faoliyati bo'yicha reytingi yuqori bo'lgan o'qituvchilar tayyorlanadi.

- Iqtidorli o'quvchilarning ilmiy rahbarlariga quyidagi vazifalar yuklatiladi:
- iqtidorli o'quvchilarni maqsadli tayyorlash dasturini tuzish va uni amalga oshirishga rahbarlik qilish;
  - iqtidorli o'quvchilar bilan ishslash bo'yicha yetakchi xorijiy davlatlardagi ilg'or tajribalarni o'rganish va ularni o'z faoliyatida qo'llash;
  - yangi pedagogik texnologiyalarni o'quv jarayoniga tatbiq qilish;
  - kompyuter texnologiyasi va video, audio texnikalarini elektron darsliklarni keng qo'llash;

— maqsadli dasturni muvaffaqiyatli bajarayotgan iqtidorli o'quvchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirish bo'yicha takliflar kiritish.

Iqtidorli o'quvchilarni o'qitishni yakka tartibda tashkil etish, o'quvchilarni intellektual salohiyatini va qobiliyatini, imkoniyatlarini bilim olishga yo'naltirish, o'quvchilar qobiliyatini rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratish iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashning shakl va uslublarini belgilaydi.

Ta'lif muassasalarida iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash bo'limi yoki "Maktab Kichik akademiyasi" tashkil etilishi, unga rahbarlikni mакtab jamoasida hurmatga ega, o'quvchilar bilan uzviy hamkorlikni o'rnatgan, salohiyati jihatidan yuqori o'rinda turuvchi direktor o'rinosi ma'sul etib tayinlanishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashni sifatli tashkil etish maqsadida mакtabda uslub birlashmalarga quyidagi ish qog'ozlarini yuritish tavsiya etiladi:

- iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash bo'yicha yo'riqnomalar;
- iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashning yillik rejasiga va jadvali;
- yillik hisobotlar;
- iqtidorli o'quvchilarga oid mакtab direktori buyruqlari;
- uslub birlashmalar bo'yicha iqtidorli o'quvchilar ro'yxati;
- o'qituvchilarning iqtidorli o'quvchilarga bergan tavsiyalari va unga ilova qilgan hujjatlar va fotosuratlar, o'quvchilarning yaratayotgan ishlari va maketlari;
- konferensiylar, fan olimpiadalari, "Bilimlar bellashuvi", tanlov, musobaqalar o'tkazilishiga oid hujjatlar.

Umumta'lif mакtablarida o'quvchilarni maqsadli tayyorlashning o'quv-ijodiy va tarbiyaviy dasturi malakali o'qituvchi tomonidan tanlanadi va uning bajarilish bo'yicha nazorat muddatlari ko'rsatilgan, shaxsiy reja va ilmiy ijodiy ishlari rejasiga tuziladi hamda birlashma tavsiyasiga binoan direktor buyrug'i bilan tasdiqlanadi.

Ta'lif muassasalarida iqtidorli o'quvchilar bo'limi yoki mакtab "Kichik akademiyasi"ni tashkil etish bo'yicha vazifalarni quyidagicha belgilash mumkin:

- iqtidorli o'quvchilarni aniqlashni tashkil etish;
- ta'lif olayotgan iqtidorli o'quvchilarning intellektual salohiyatini muntazam ravishda aniqlab berish;
- iqtidorli o'quvchilarning moyilligiga qarab ularni maqsadli tayyorlashni o'zgartirish;
- chet tili va kompyuterni mukammal egallash maqsadida mashg'ulotlarni tashkil etish;
- fundamental ilmiy-tadqiqot ishlari, ilmiy to'garaklarga va seminar yig'ilishlarga jalg qilishni uyuştirish;
- iqtidorli o'quvchilarni ilmiy maqolalar yozishga o'rgatish hamda ularning ilmiy ishlari va ilmiy ishlalmalar tayyorlashiga ko'maklashish;
- Respublika va xalqaro miqyosda o'tkaziladigan anjumanlarda ishtirok etilishini ta'minlash;
- ilm va fan arboblari, ishlab chiqarish korxonalari rahbarlari va yirik mutaxassislar bilan uchrashuvlarini tashkil etish;
- iqtidorli o'quvchilar uchun ixtisoslashuvi bo'yicha kasb o'yinlarini tashkil etish;
- iqtidorli o'quvchilar o'ttasida muntazam ravishda kichik tadqiqotlar o'tkazib turish;
- zamonaviy axborot tizimidan foydalanish uchun shart-sharoitlar yaratish;
- ijtimoiy qo'llab-quvvatlash.

Ta'lrim muassasalarida iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash bo'limi, iqtidorli o'quvchilar bilan samarali ishlashni yo'lga qo'yish vazifalarini amalga oshirishda quyidagi boshqaruv faoliyatini olib boriladi:

- uslubiy birlashmalarda iqtidorli o'quvchilar bilan olib borilayotgan ishlarni tashkil qilish, nazorat qilish va boshqarish;
- o'quvchilar ilmiy jamiyatini maktab "Kichik akademiya" faoliyatini tashkil etish, muvofiqlashtirish, yo'naltirish va boshqarish;
- o'zlashtirishda yuqori natijalarga erishgan iste'dodli o'quvchilarni rag'batlantirish chora-tadbirlarini ko'rish – "Eng yaxshi o'quvchi ilmiy ishi" tanlovinini tashkil etish va o'tkazish;
- iqtidorli o'quvchi faoliyatini bo'yicha ma'lumotlar bankini yaratish va davriy ravishda yangilab borish;
- faoliyatini bo'yicha bo'lim monitoringini olib borish. Iqtidorli o'quvchilar bilan ishlash orqali ta'lrim muassasalarini oldiga qo'ygan vazifalarni, ya'ni yoshlarni mustaqil fikrlashga bo'sh vaqtlanishini tashkil etishga, ularni birorta kasb-hunarni egallashi uchun poydevor yaratish.

Iqtidorli yoshlarni rag'batlantirish tizimini yanada takomillashtirish ularni faoliyatuvchilik faoliyatiga keng jalb etish bevosita, iqtidorli, ijodkor o'quvchilarni rag'batlantirish ishlari mahalla hamkorligida amalga oshirish orqali iqtidorli o'quvchilar safini kengaytirishga erishiladi⁵.

Bir so'z bilan aytganda, ta'lrim muassasalarida o'quvchilar shaxsining rivojlanshiga, ularning qiziqishlariga, iqtidorlariga, mustaqil bilim olishlariga va ijodiy mehnat qilishlariga shart-sharoit yaratish lozim⁶.

Shuning uchun ham "Davlat iste'dodli yoshlarni alohida qo'llab-quvvatlaydi"⁷. "Birinchi navbatda iqtidorli, yuksak iste'dod sohiblariga bilimning tegishli sohalari va fanning aniq yo'nalishlari bo'yicha o'z tabiiy qobiliyatlarini namoyon etish va rivojlantirish, o'zlaridagi noyob iste'dodni ro'yobga chiqarish uchun keng imkoniyatlar yaratiladi".

Ta'lrim muassasalarida iqtidorli o'quvchi-yoshlarni tanlash va ularning iqtidorini ro'yobga chiqarish quyidagi jarayonlarda amalga oshiriladi:

- uzlusiz ta'lrim jarayonida;
- ichtisoslik fanlarini o'qitish va dars jarayonida;
- sinfdan tashqari ta'lrim-tarbiya jarayonlarida, tadbirlarda, olimpiadalarda, "Bilimlar bellashuvi"da, to'garaklarda, musobaqalarda;
- kompyuter texnikasidan foydalanish ko'nikmasini shakllantirish, axborot portalidan samarali foydalanish jarayonida;
- kasb-hunar kolleji, akademik litsey va oliy o'quv yurtlari bilan hamkorlik jarayonida;
- ota-onalar va mahalla hamkorligida;
- iqtidorli o'quvchilarning ilmiy izlanishlarining samaradorligini oshirish maqsadida buyuk allomalarimiz tomonidan yaratilgan kashfiyotlarning mazmun-mohiyatini o'rganish va jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan hissasi bilan tanishish jarayonida;

⁵ X.K.Yo'ldoshev. Barkamol avlodni tarbiyalash oila, mahalla va ta'lrim muassalari hamkorligi konsepsiysi. – T., 2012.13-14 bet.

⁶ "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonunlar sharhi. Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi 2009. 191-bet

⁷ "O'zbekiston Respublikasi yoshlarga oid davlat siyosati asoslari to'g'risidagi" qonun. 9-modda

— iqtidorli, iste'dodli, qobiliyatli o'quvchi-yoshlarni qo'llab-quvvatlash va rag'bat-lantirish jarayonida.

Ta'lim muassasalarida iqtidorli o'quvchilarning intellektual salohiyatini muntazam ravishda aniqlab borish, iqtidorli o'quvchilarning moyilligiga qarab ularni maqsadli tay-yorlanishini uyuştirish, iqtidorli o'quvchilarni ilmiy maqolalar yozishga o'rgatish hamda maktab "Kichik akademiya" sida ularning ilmiy ishlarini va ilmiy tashkiliy ishlanmalarini tayyorlashda ko'maklashish, iqtidorli o'quvchilarni ilm va fan arboblari, ishlab chiqarish korxonalarining rahbarlari, yirik mutaxassislar bilan uchrashuvlariga ko'maklashish, zamonaviy axborot tizimidan foydalanishga shart-sharoitlar yaratish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Xulosa qilib shuni alohida ta'kidlash lozimki, iqtidorli yoshlarni barvaqt aniqlash va ularning iqtidorini ro'yobga chiqarishda jahon miqyosidagi buyuk kashfiyotlarni jamiyatimizning asoslarini, uning negizini tashkil etgan ulug' allomalarimiz merosiga tayangan holda bugungi zamon talablaridan kelib chiqib, xalq farovonligiga xizmat qiladigan buyuk kashfiyotlar yaratish ko'nikma va malakalarini hosil qilish muhim ahamiyat kasb etdi.

Bilimli iqtidorli bola nafaqat o'zining balki xalqning, millatning ham kelajagini belgilaydi. Shu bois, yuqori aqliy imkoniyatlarga ega bo'lgan iqtidorli o'quvchilarni aniqlash va iqtidorini ro'yobga chiqarish hamda yoshlar iste'dodini rivojlantirish borasidagi ishlar ko'lamini kengaytirish pedagoglarni doimo izlanishga, zamon bilan hamnafas bo'lishga chorlaydi. Shu bilan birga, o'qitishning izchilligi bola psixologik, fiziologik imkoniyatlarini chuqrur o'rGANISH, bola bilan individual ishslash tamoyilini yo'nga solish muhim jihatlardan biridir.

Foydalilanilgan adabiyotlar:

1. YUNESKO xalqaro me'yoriy hujjatlari //O'zbekcha nashrining mas'ul muharriri L.Saidova. – T.: Adolat, 2004 – B. 19-62.
2. Milliy g'oya: targ'ibot texnologiyalari va atamalar lug'ati. "Akademiya" nashriyoti, – T., 2007-yil 170-bet.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati, 2 jild. – T.: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi". Davlat ilmiy nashriyoti 2006. 264-bet
4. Yo'ldoshyev X.K. Barkamol avlodni tarbiyalash oila, mahalla va ta'lif muassasari hamkorligi konsepsiysi. – T., 2012.13-14 bet
5. "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonunlar sharhi. Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi. 2009. 191-bet
6. "O'zbekiston Respublikasi yoshlarga oid davlat siyosati asoslari to'g'risidagi" qonun. 9-modda.

Eldar TADJIBAYEV,

Xalq ta'limi muassasalarini qurilish,
ta'mirlash va jihozlashni muvofiqlashtirish
boshqarmasi boshlig'i

UMUMIY O'RTA TA'LIM MUASSASALARIDA O'QITILADIGAN TEKNOLOGIYA FANINI RIVOJLANTIRISH MASALALARI

Annotatsiya

Maqlada umumiy o'rtta ta'limga muassasalarida o'qitiladigan texnologiya fanining innovatsion mazmun-mohiyati, darsni tashkil etish yo'nalishlari bayon etilgan. Muallif texnologiya fannini rivojlanadirish masalasida fikr yuritib, mehnat ta'limingin ahamiyatini ochib bergan.

Kalit so'zlar. Umumiy o'rtta ta'limga muassasasi, texnologiya fani, mehnat ta'limi, kompetensiyaviy yondashuv, malaka talablari, uzuksiz ta'lim tizimi.

В статье описывается инновационное содержание технологий, преподаваемых в общеобразовательных учебных заведениях. Автор обращает внимание на развитие технологий, а также объясняет важность трудового воспитания.

Ключевые слова. Учреждение общего среднего образования, технология науки, трудовое образование, конкурентный подход, квалификационные требования, система непрерывного образования.

The article describes the innovative content of technologies taught in secondary schools. The author pays attention to the development of technology and also explains the importance of labor education.

Key words. Establishment of secondary education, science technology, labor education, competitive approach, qualification requirements, continuing education system.

2017-yil umumiy o'rtta ta'limga muassasalarining yangi – kompetensiyaviy, yondashuvga asoslangan. Davlat ta'limga standarti tasdiqlangach, o'quv rejalariga o'zgartirishlar kiritildi, ayrim fanlarning mazmun-mohiyatiga innovatsion yondashildi va nomlari o'zgartirildi. Shunday fanlardan biri "Mehnat ta'limi" bo'lib, amalda unga "Texnologiya" deb nom berildi.

O'z o'rnidagi bu fan takomillashtirish, maqsad va vazifalari aniq belgilandi. Xususan, o'quvchilarda texnik-texnologik hamda texnologik jarayon davomida bajariladigan operatsiyalar yuzasidan olgan bilim, ko'nikma va malakalarini mustaqil amaliy faoliyatida qo'llash, kasb-hunar tanlash, milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida ijtimoiy munosabatlarga kirisha olish kompetensiyalarini shakllantirish uning maqsadi bo'lsa, asosiy vazifalari etib materiallar va ularning xossalari quyidagilar belgilab olingan:

– xususiyatlari hamda texnik obyekt va texnologik jarayonlarga oid ma'lumotlarni o'rganish;

– texnik obyekt hamda texnologik jarayonlarda maxsus va umummehnat operatsiyalarini bilish;

- texnologik jarayonlarni boshqara olish hamda maxsus va umummehnat ope-ratsiyalarini amaliyotda qo'llay olish;
- texnik va kreativ fikrlashni, intellektual qobiliyatlarini shakllantirish;
- texnologik jarayon va tayyorlangan mahsulotlarni bajarish ketma-ketligi hamda mahsulot sifatini tahlil qilish;
- buyum va jarayonlarni bajarishga oid xulosalar chiqarish hamda mehnat ope-ratsiyalarini, mahsulot sifatini baholash;
- ongli ravishda kasb tanlashga tayyorlash ishlarini amalga oshirishda tayanch va texnologiya faniga oid kompetensiyalarini shakllantirish hamda rivojlantirish belgilandi.

Shu o'rinda "texnologiya" atamasining ma'nosiga biroz to'xtalishni maqsad qildik. Xo'sh, texnologiya nima?

"Texnologiya" yunon tilidan olingen bo'lib, "san'at", "qobiliyat", "mahorat" degan ma'nolarni anglatib, istalgan natijaga erishish uchun uslublar va vositalar to'plamidir. Keng ma'noda esa amaliy masalalarni hal qilish uchun ilmiy bilimlarni qo'llashdir. Texnologiya ish usullarini, uning tartibini, harakatlar ketma-ketligini o'z ichiga oladi.

Texnologiya – ishlab chiqarish jarayonida amalga oshiriladigan xomashyonni, materiallarni, yarim tayyor mahsulotni qayta ishlash, ishlab chiqarish, o'zgartirish usullari to'plami.

"Texnologiya" atamasining mazmun-mohiyatidan kelib chiqib fikr yuritsak, umumiy o'rta ta'limga o'quvchilarini texnologiya darslarida maktab ustaxonasida turli materiallardan buyum yasashni rejalashtirish, loyihalash va yasash, tayyor mahsulot ishlab chiqarish borasidagi bilim va ko'nikmalarni egallashi kerak.

Ta'lim tizimiga kompetensiyaviy yondashuv joriy etilgach, texnologiya fanida ham quyidagi kompetensiyalar, ya'ni malaka talablari belgilandi:

1. Buyum va mahsulot turlarini, ularni tayyorlash va ishlov berish usullarini bilish, texnologik loyihalash hamda amalga oshirish kompetensiyasi.

2. Psixomotor, funksional hamda amaliy faoliyat turlarini bajarishdagi operatsion kompetensiya.

3. To'g'ri va ongli kasb tanlash, ijtimoiy munosabatlarga kirisha olish kompetensiyasi.

Shuningdek, umumiy o'rta ta'limga muassasalarida olib boriladigan texnologiya darslarida o'quvchilar quyidagi bilim, malaka va ko'nikmalarni ham egallasa, biz istayotgan barkamol avlod bo'lib yetishadi. Ular:

- politexnik dunyoqarashga ega bo'lishi;
- umummehnat bilim, malaka va ko'nikmalarga;
- kasblar haqida umumiylasavvurga;
- qishloq xo'jalik va maishiy sohalardagi ishlab chiqarish asoslari haqida bilim va dastlabki ko'nikmalari;
- materiallarga badiiy ishlov berish ko'nikmalariga;
- muayyan mexanizm-moslama va mashinalarning chizmalarini ko'nikmalariga;
- uy-ro'zg'or, elektr asboblaridan va gazdan xavfsizlik qoidalariga rioya qilgan holda foydalinish;
- elektrotexnik mehnat (uy-ro'zg'or asboblarini tuzatish) ko'nikmalariga;
- sodda duradgorlik ishlarini bajara olish (o'g'il bolalar uchun);
- kundalik turmushda zarur bo'ladigan bichuv-tikuv ishlarini bajara olish (qiz bolalar uchun);
- pazandalik mahoratini egallash;
- ro'zg'or tutish madaniyati ko'nikmalariga;

– oila iqtisodiyoti (oila byudjeti va kirim-chiqimi, oila mehnat taqsimoti, oilaviy ishlab chiqarishni tashkil etish) ko'nikmalariga;

– yurtimizda talab ko'p bo'lgan kasb-hunarlar haqida bilimga ega bo'lish, ayrim kasblar bo'yicha dastlabki mehnat ko'nikmalarini egallashlari kerak.

Texnologiya fani – o'qituvchi rahbarligida o'quvchilar tomonidan bajariladigan aqliy va jismoniy harakatlar jarayonidan iborat bo'lib, yakuniy natijada ularning mehnat qurollari, vositalari va jarayonlari haqidagi bilimlarini hamda ma'lum sohadagi ishlab chiqarish mehnatini bajarish uchun zaruriy amaliy ko'nikma va malakalarini egallashlariga imkon beruvchi o'quv fanidir.

O'quvchilarni mehnatga tayyorlash jarayonida kasb-hunarga yo'naltirishni yanada kuchaytirish, ularni zamonaviy ishlab chiqarish asoslari, yog'ochga, metallga va gazlagma ishlov berish texnologiyasi, pazandachilik asoslari, qishloq xo'jalik asoslari, badiiy mehnat texnologiyasi va mashina elementlari yo'nalishlari bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari ko'zda tutilgan.

Texnologiya fanining yo'nalishlari umumiyligi o'rta ta'lif muassasasi atrofidiagi korxona, tashkilot va kasb-hunar kollejlari keng tarqalgan sohalar va kasblarga mos ravishda tanlab olinsa, maqsadga molik bo'ladi. Masalan, har bir umumiyligi o'rta ta'lif muassasasida mehnat ta'limining quyidagi yo'nalishlari asos qilib olinishi mumkin:

- qurilish va dizayn;
- xizmat ko'rsatish;
- qishloq xo'jaligi asoslari.

5-7-sinflarda ushbu yo'nalishlardan ayrimlari tanlanadi va 8-9, 10-11-sinflarda shu tanlangan yo'nalishlarga muvofiq holda ishlab chiqarish asoslari va kasbga yo'naltirish kursi o'qitiladi.

Ushbu yo'nalishlarning har biri yuzasidan quyidagi bilimlar bo'yicha o'zar o'uyg'unlashtirilgan nazariy bilimlar beriladi va amaliy ish ko'nikmalari shakllantiriladi.

1. Materialshunoslik asoslari.
2. Asbob-uskunalar haqida ma'lumot va ishlatish usullari.
3. Mashina mexanizm, stanoklar va moslamalarning tuzilishi va ishlatish asoslari.
4. Mahsulotlar ishlab chiqarish texnologiyasi.
5. Xalq hunarmandchiligi kasblari bo'yicha umumiyligi ma'lumotlar berish va o'zar o'turdosh uchta kasb yo'nalishi bo'yicha kasbgacha tayyorgarlikni amalgaga oshirish.

Bundan tashqari, har bir asosiy yo'nalishi bo'yicha uy-ro'zg'or madaniyati va unga tegishli ta'mirlash ishlarini bajarish ko'nikmalari shakllantirilib boriladi. Har bir yo'nalish bo'yicha ishlatiladigan elektrotexnika vositalari, ulardan to'g'ri foydalanish hamda ta'mirlash ishlari o'rgatiladi.

Qishloq xo'jaligi mehnati ta'limi zaminida mashg'ulotlarning asosan xalq hunarmandchiligi kasblari va yosh fermerlik yo'nalishida olib borilishi maqsadga muvofiqdir. Yirik sanoat ishlab chiqarishi rivojlangan hududlardagi maktablarda texnologiya darslarida o'quvchilarni shu sanoat sohasiga oid zamonaviy kasblarga yo'naltirish imkoniyatlari yaratilishi lozim.

Umumiyligi o'rta ta'lif muktabida texnologiya fanini o'qitishning maqsadi – o'quvchilarni aqliy va jismoniy mehnat turlari, jarayonlari hamda kasblar turlari bilan tanishtirish, ularda dastlabki mehnat ko'nikmalari va malakalarini, mehnatga qiziqish va mehnatsevarlikni shakllantirish, mehnat va kasblarni qadrlash, ularni ahamiyatini o'rgatish hamda kasb tanlashga tayyorlash orqali kasbgacha bo'lgan tayyorgarliklarini amalgaga oshirishdan iborat.

Umumiy o'rta ta'limga muktabalarida tashkil etiladigan mehnat ta'limi mashg'ulotlari o'quvchilarning mehnatsevarlik qobiliyatini shakllantirish va rivojlantirishda yetakchi o'rinni egallaydi. Mehnat ta'limi mazmuni, mohiyati va vazifalariga ko'ra ko'pgina ilmiy, tabiiy, ijtimoiy-iqtisodiy bilimlarni umumlashtirib, uyg'unlashtirib, mujassamlashgan holda amaliyotga tatbiq etishni ko'zda tutadi. Shu jihatdan olib qaraganda, mehnat ta'limi muktab tizimi umumta'lim fanlaridan o'rganiladigan nazariy bilimlarni amaliyotda, ishlab chiqarish bilan bog'laydigan quvvatli didaktik vositadir.

Uzlusiz ta'lim tizimida mehnat ta'limining maqsad va vazifalari quyidagicha amalga oshiriladi:

Maktabgacha ta'lim-tarbiya bosqichida bolalarning yosh, ruhiy va individual xususiyatlarini hisobga olgan holda mehnat dunyosi, jarayoni, kishilari, buyumlari to'g'risidagi dastlabki tushuncha va tasavvurlar uyg'otish, maqsadli ish-harakat usullari ko'proq o'yinlar tarzida o'rgatib boriladi.

Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarni mehnat va hunarmandchilik dunyosi, o'simliklarni parvarish qilish, turli materiallar bilan tanishtirish, oddiy ishlov berish, mehnat va hunarmandchilik asboblari va mehnat, ish-harakat usullari to'g'risida sodda tasavvurlar hosil qilishni ko'zda tutadi. Bu davrda o'quvchilar mehnat ta'limidan o'zlashtirgan biliimlar ko'lamini o'zlarining hayotiy tajribalarida va oiladagi mehnat jarayonida mustahkamlaydilar va kengaytirib boradilar.

Tayanch sinflarda o'quvchilarda umummehnat ko'nikma va malakalari shakllantiriladi, qiziqish va moyilliklariga ko'ra, o'z-o'zini kasbiy jihatdan aniqlashlari, kasb-hunar turlarini tanlashlari ta'minlanadi, qiziqish va moyilliklari rivojlantiriladi, umummehnat madaniyati shakllantiriladi va rivojlantiriladi, xalq xo'jaligi va hunarmandchilikning sohalari, ularda ishlataladigan asbob-uskunalar, texnika va texnologiya bilan tanishtiriladi, mehnat faoliyatining turli qirralarida ishtiroy etishlari ta'minlanadi.

Yuqori sinflarda mehnat ta'limi va kasblarga yo'naltirish kursi –ishchi va mutaxassislarining amaliyotida qo'llanadigan turli xil qo'l asbob-uskunalar, jihozlar, moslamalari o'rgatishni, mexanizatsiyalashtirilgan va elektrorashtirilgan vositalar bilan ishlashni, mehnat qonunchiligi xavfsizligi, sanitariya-gigiyena qoidalari va yo'l-yo'riqlari asoslarini o'rgatishni ta'minlaydi. Shuningdek, bu davrda o'quvchilarda xalq xo'jaligining va hunarmandchilikning asosiy sohalari bo'yicha maxsus kurslarni o'qitishni tashkil etib, turli xil kasbiy bilimlar berish, amaliy ko'nikma va malakalarni hosil qilishni maqsad qilib qo'yadi. Ushbu kurslarda o'quvchilar kasbiy mahoratlarini takomillashtira borib, tanlagan kasblari bo'yicha bevosita unumli mehnat jarayonida qatnashish imkoniyatiga va huquqiga ega bo'ladilar.

Mehnat ta'limining yuqorida ko'rsatilgan maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalarni hal etishda taqozo etiladi:

- turli sohalardagi ishlab chiqarish mazmuniga ega vazifalarni yechish, tajribalar o'tkazish, o'lchov-tekshiruv asboblaridan, ma'lumotlardan foydalana olish, mehnat operatsiyalarini bajarish, olingan natijalarni talab etilgani bilan taqqoslash yo'li bilan xulosa chiqarishga o'rgatish;

- o'quvchilarda bilim va mehnatga muhabbat, mehnat ahliga hurmat hissini singdirish, ularni jamoatchilik, vatanga sadoqat, do'stlik, o'zaro hurmat ruhida tarbiyalash;

- o'quvchilarni bozor iqtisodiyoti qonuniyatlarini talablari asosida sifatlari, xaridorigir iste'mol mollari, mehnat mahsulotlari yetishtirishga odatlantirish, o'zlarini yetishtirgan mahsulotlarni o'zlarini iste'molchiga yetkazishlariga o'rgatish, ish boshqaruvchilik (menejerlik), homiylik, ishbilarmonlik sifatlarini singdirib borish va rivojlantirish va h.k.

Texnologiya fanini o'rganish jarayonida o'quvchilar xalqimiz yashash tarzini, an'analarini tiklash va rivojlantirish maqsadida xalq hunarmandchiligining, milliy qadriyatlari, tarixiy yodgorliklari, xalq ustalarining ko'p qirrali boy merosini o'rganish, o'zlashtirish va amaliy faoliyatlarda qo'llash vazifasini hal etadir.

Texnologiya fanining amaliy va ishlab chiqarish mazmunidagi an'anaviy sinf-dars mashg'ulotlariga nisbatan shogird-ustoz tizimi tarbiyaviy mahsuldorligi, samaradorligi, bo'lg'usi hunarmandning shaxsiy xislatlarini shakllanishida, ularning oilalarini moddiy ta'minlanishida hamda tarixiy qadriyatlarning yanada boyishida ijobiy ta'sir ko'rsatadi. "Ustoz-shogird" tizimi mashg'ulotlarining tashkil etilishini oliy o'quv yurtlaridagi musiqa ta'limalda talabalar bilan o'qituvchilarning yakka tartibdagi mashg'ulotlarini o'tkazish bilan taqqoslash mumkin.

Texnologiya darslarida elektron hisoblash texnikasi, mexanizatsiyalashtirilgan va elektralashtirilgan qurilmalar va avtomatikaning qo'llanilishini o'rganish o'quvchilarning hozirgi zamon ishlab chiqarishidagi avtomatik va dasturli boshqarish tizimlari, robot texnika va ishlab chiqarish texnikasining, texnologiyasini ta'limning davr talablari darajasi va jahon andozasiga mos holda o'rganilishini ta'minlaydi.

Keyingi vaqtarda kam e'tibor berilayotgan, hatto yo'qolib borayotgan turli xildagi ta'limiylar tarbiyaviy tadbirlar: o'quvchilar ishlab chiqarish jamoalari, maktablararo o'quv ishlab chiqarish markazlari, o'quvchilar mehnat jamoalari, mavsumiy ishlarda va korxonalarining ishlab chiqarish faoliyatida qatnashishlari va boshqa tadbirlar mazmunan va shaklan qayta ko'rib chiqilib, qayta ishlab, zamon ruhiga moslashtirilishi va ta'lim tizimi amaliyotida qo'llanilishi, mehnat ta'limining maqsad, vazifalarini amalga oshirishda asosiy shart-sharoitlardan hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Umumiyl o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 14-son, 230-modda.
2. Nurova I.D. Mehnat ta'limi darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalaridan foydalanish metodikasi. – T., 2014.
3. www.fikr.uz

Muqaddas RAXMANOVA,

Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jalik mexanizatsiyalash
muxandislari instituti pedagogika va
psixologiya kafedrasi o'qituvchisi

TALABALARDA IJTIMOIY FAOLLIKNI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY- METODOLOGIK ASOSLARI

Annotation

Maqolada hozirgi kunda talabalarda ijtimoiy faollikni rivojlantirish bo'yicha nazariy-metodik asoslar shuningdek, ularda kasbiy amaliyotlar bo'yicha amaliy ko'nikmalarni shakllantirish uchun taklif va tavsiyalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar. Ijtimoiy faoliy, psixologiya, metodika, qadriyatlar, talaba, intellektual, ma'nnaviy salohiyat.

Статья предоставляет сегодняшним студентам теоретические и методологические основы для развития социальной активности, а также предложения и рекомендации по развитию практических навыков в профессиональной практике.

Ключевые слова. Социальная активность, психология, методология, ценности, студент, интеллектуальный, духовный потенциал.

The article provides today's students with theoretical and methodological foundations for the development of social activity, as well as suggestions and recommendations for the development of practical skills in professional practice.

Key words. Social activity, psychology, methodology, values, student, intellectual, spiritual potential.

Ma'lumki, O'zbekiston aholisining aksariyat qismini yoshlar tashkil etadi. Ularning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirish bo'yicha ko'plab islohotlar amalga oshirilmoqda. Bu esa o'z navbatida mazkur masalaning qanchalik dolzarbigidan dalolat beradi. Aniqroq qilib aytganda, yoshlarimizda ijtimoiy faollikni takomillashtirish orqali mamlakatimizning porloq kelajagini ta'minlashimiz mumkin. Shu bois ham, bu masalaga yo'naltirilgan ishlarning ko'lamini tobora orttirib borish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Mamlakatimizda yoshlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning hayotda o'z o'rnni topishlari uchun mustahkam huquqiy baza shakllangan. Bunga misol tariqasida "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonunni keltirib o'tishimiz mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz" asarida "Yoshlarimizning mustaqil fikrlaydigan, yuksak intellektual va ma'nnaviy salohiyatga ega bo'lib, dunyo miqyosida o'z tengdoshlariga hech qaysi sohada bo'sh kelmaydigan insonlar bo'lib kamol topishi, baxtli bo'lishi uchun davlatimiz va jamiyatimizning bor kuch va imkoniyatlari" safarbar etilayotganligini ta'kidlashi bejiz emas. Mazkur fikrlar orqali barkamol avlodni ijtimoiy faol kishilar qilib tarbiyalash muhim o'rin egallashi ta'kidlanib, ulardan samarali foydalanish yo'llari va pedagogik imkoniyatlarini aniqlash vazifasi qo'yilgan.

Demak, talaba yoshlarni ijtimoiy faol, ma'naviy-axloqiy jihatdan barkamol shaxslar etib tarbiyalash bugungi kunning dolzARB muammolaridan biridir.

El-yurt ishonchiga munosib bo'lish uchun xalqimiz farovonligini yanada oshirish, mamlakatimizning jahon hamjamiyatidagi obro'si va nufuzini yuksaltirish ijtimoiy faol insonning bevosita burchi hisoblanadi. Insonning ijtimoiy faolligi o'z faoliyatida xalqini yangi hayot yo'liga olib chiqishdagi aql-zakovati, qobiliyatini safarbar etishida namoyon bo'ladi. Demak, ijtimoiy faol shaxs xalq manfaati, uning ertangi taqdirini o'ylaydigan, mulohaza qiladigan, odamlar dardi bilan yashashi, uning kelajagi uchun o'zini mas'ul deb hisoblashi muhim. Ijtimoiy faollik shaxsning yetukligi, ma'lum axloqiy tamoyillarga ega ekanligi, odamlarga ta'sir ko'rsata olish, millatlararo va fuqarolararo totuvlik madaniyatini mustahkamlash muhitini yaxshilash kabi qobiliyatlarga ega bo'lishi bilan ajralib turadi. Albatta, bunday ijtimoiy faol shaxsni shakllantirishda oila, mahalla, uzlusiz ta'lIM, jamoatchilik, ishlab chiqarish korxonalarining muhiti muhim o'rIN tutadi. Oliy ta'lIM muassasalarida talabalarning mustahkam bilim olishlari, milliy va umumbashariy qadriyatlarni egallashlari, ma'naviy-axloqiy fazilatlari kamol topishi, ijodiy fikrlashi va atrof-muhitga ongli munosabatda bo'lishlari bevosita ularning ijtimoiy faolligi bilan bog'liqdir. Ijtimoiy faollikni rivojlantirish – mustaqil shaxsni o'zining mehnati, mahorati, ishbilarmonligi tufayli ko'pgina ehtiyojlarni qondira oladigan bo'lajak mutaxassisini voyaga yetkazishdir. Bunda talabaning axloqiy-psixologik xususiyatlarini rivojlantirish asosida yot va buzg'unchi g'oyalarga qarshi kurashish, ularga salbiy ta'sir etadigan ijtimoiy, ruhiy, iqtisodiy holatlarning oldini olishda barqarorlik, tinchlikni saqlash demakdir. Ijtimoiy faollikni rivojlantirish asosida talabalarda jamiyatga, tabiat va o'ziga-o'zi ziyon yetkazmaydigan shaxsni shakllantirish, yurt tinchligini saqlash uchun kurashga jaib etish; o'z faoliyatini insoniyat, jamiyat, xalq manfaatlariga yo'naltirish; har bir talabani madaniy va ma'naviy jihatdan rivojlantirish va ularning bo'sh vaqtini yetarli bo'lishiga erishish; kuchli,adolatli, huquqiy, demokratik jamiyat qurishga bo'lgan xohish-irodasini mustahkamlash; jamiyat va inson muhofazasini saqlashga intilishini har bir talaba turmush tarzining ajralmas qismiga aylantirish xususiyatlarini amalga oshirish oliy ta'lIM muassasalarining asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Ushbu vazifalarni amalga oshirishda oliy ta'lIM muassasalarining faoliyati muhim o'rIN tutadi.

Har bir xalqda, har bir jamiyatda ijtimoiy faollikni rivojlantirish tizimi mavjud. Chunki ijtimoiy faollik inson salomatligini saqlashga, uning botiniy olamini ma'rifiy boyitishga xizmat qiladi. Shu ma'noda o'z haq-huquqini taniydigan, kuchli qobiliyatga tayaniy yashaydigan, atrof-muhitni muhofaza qilishda mustaqil munosabatda bo'ladigan, shaxsiy manfaatlarini jamiyat manfaatlari bilan uyg'un holda tasavvur etadigan erkin shaxsni shakllantirishda barcha zarur shart-sharoitlarni yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Mana shu mezonlarga asosan ijtimoiy faollikni shakllantirish jamiyatning taraqqi-yoti, kelajagi, avvalo, uning ma'naviy poydevorini mustahkamlaydi. Talabalar shaxsida ijtimoiy faollikni rivojlantirish natijasida ularda ma'naviy-axloqiy qadriyatlariga sodiqlik, milliy-madaniy meros, o'zlikni anglash, insoniy komillikkha intilish, fan va texnikaning zamonaviy yutuqlarini egallashga intilishida namoyon bo'ladi. Chunki bo'lajak mutaxassislarning chin e'tiqodi, hushyorlik va mas'uliyati, yaxshini yomondan, aslni soxtadan farqlay olishi ijtimoiy faollikni shakllantirish darajasining mezoni sifatida maydonga chiqadi. Ijtimoiy faollik inson qalbining tub-tubidan qalqib chiqadigan eng toza va ajib tuyg'u, inson hayotiga ma'no beradigan kuch, uni sharaflaydigan sifatlar maj-muidir. Ijtimoiy faollikni rivojlantirish natijasida inson irodasi, ma'naviy olami, tafakkuri va dunyoqarashi zamon talablari asosida mushohada qilish qobiliyati shakllanadi.

Bu borada istiqlol yillarda keng ko'lamli ishlar amalga oshirildi. Ta'lim-tarbiyaning umum davlat dasturi ishlab chiqilib, hayotga joriy etildi.

Talabalarda odob-axloq xususiyatlarini shakllantirish jihatlari.

Milliy istiqlol tufayli taraqqiyotning barcha sohalarida jadal rivojlanib borayotgan mamlakatimizda yosh avlodni jahon andozalari talablariga javob beradigan, fan-tekniqa yangiliklaridan xabardor, mustaqil fikrlay oladigan, hayotga dadillik bilan kiri-sha oladigan, tadbirkor, ma'naviy jihatdan barkamol qilib voyaga yetkazish dolzarb vazifalardan hisoblanadi. Davlatning asosini ma'naviyat tashkil etadi, ma'naviyatiga e'tibor bermagan davlatning kelajagi ham bo'lmaydi. Darhaqiqat, bugungi kunda yosh-larni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashning ahamiyati kattadir. Chunki talabalarning bilimini, aqliy va axloqiy holatlarini shakllantirish, nazorat qilish va baholash davlat miqyosida amalga oshirilmoqda. Shuni aytish kerakki, insonning ma'naviyati uning ruhiy hola-ti, axloqi, odobi, xulqi, madaniyati, psixologik xususiyatlarini shakllanish darajasidan tashkil topadi. Axloq esa ularning individual psixologik xususiyatlari rivojlanishi, aqliy, huquqiy, diniy, iqtisodiy va siyosiy bilimlar zamirida shakllanadi. Mazkur bilimlar o'z navbatida, inson axloqiy sifatlarining kamol topib, boyib borishiga olib keladi, ruhan sog'lomlashtirish imkonini beradi. Demak, axloq insonning ijobji psixologik sifatlari majmuidir. Chinakam ma'rifatlari odam milliy qadriyatlarni, o'zini anglash, erkin va ozod jamiyatda yashash, mustaqil davlatimizning jahon hamjamiyatiga o'ziga munosib, obro'li o'rinn egallashi uchun fidoyilik bilan kurashishi mumkin. Zamonaviy kadrlar oldi-ga qo'yiladigan eng muhim vazifalardan biri – malakali mutaxassis sifatida o'zligini o'z qobiliyatları, individualligi, shaxsiy fazilat hamda xislatlarini bilgan tarzda atrofdagilar mehnatini oqilona tashkil etish va ijtimoiy foydali mehnatning boshqa sohalarida iqtidori-lik kasb sohibi sifatida faoliyat ko'rsatishdir. Odamning shaxs sifatida shakllanishi kamolot darajasi odob, axloq, madaniyat, ma'naviyat elementlarining unda qanchalik mujassamlashgani bilan belgilanadi. Odob – bu har bir insonning jamoa bilan bo'lgan muloqotiga hamda yurish-turishida o'zini tuta bilishini ko'rsatadi. Axloq jamiyatda qabul qilingan, jamoatchilik fikri bilan ma'qullangan xulq odob normalari majmui. Madaniyat-jamiyatning va unda yashovchi fuqarolarning faoliyati jarayonida to'plangan barcha ijobji, aqliy yutuqlar majmuasi. Ma'naviyat – inson ongini aks ettiruvchi barcha ijobji, intellektual fazilatlar majmuasidir. Aqliy kamolotga erishish irodaviy xatti-harakatlar, uzuksiz faoliyk, fidoiylik, bilimga chanqoqlik kabilarning bosqichma-bosqich, astasekinlik bilan amalga oshadigan jarayondir. Mustaqil fikrlash bu fahmlash, anglash, fikr yuritishdan boshlanadi. Anglash – biror-bir g'oyani tub mazmuniga tushunib yetish. Mushohada – shu g'oyani mantiqan talqin qilish. Tafakkur – inson ongidagi mavjud ilmiy va hayotiy bilimlar majmularidan keragini saralab olish va amaliyotda qo'llash. Yuqorida sanab o'tilgan yo'nalişlar asosida talaba-yoshlarning xulq madaniyatini shakllantirish muhimdir. Chunki, talaba ana shu ma'naviy muhitda o'z faoliyatini amalga oshiradi, o'zligini anglaydi. Ma'naviy bilimi bilan muloqotga kirishadi. Shuning uchun, talaba-yoshlarning xulq madaniyatini shakllantirish samaradorligini ta'minlash ma'naviy muhitga bog'liqdir. Talaba-yoshlarning xulq madaniyati, ma'naviy harakatlarining samarası o'qituvchi va talabaning o'z faoliyatlariga bo'lgan munosabatlari bilan belgilanadi. O'qituvchi ma'naviy merosning tarixiy taraqqiyot bosqichlarini o'rganishi, amaliy faoliyatda ularga tayanishi shaxsnинг xulq madaniyatini shakllantirishda alohida ahamiyatga ega. Bunday yondashuv ta'lim-tarbiya jarayonining ishtirokchilaridan o'qituvchi-talabalardan ijodkorlikni talab qiladi. O'qituvchining ijodkorligi talabaning ijodkorligini uyg'otadi. Ular o'z talabalarini vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash bilan

---

birga ularning qalbida oljanob fazilatlarni shakillantiradi O'qituvchilarning pedagogik faoliyatida shaxsiy faoliyat tizimini ishlab chiqish muhimdir. U samarali mehnat natijasida isbot va dalillar orqali talabalar qalbiga ko'chadi. Ularning tuyg'ulariga ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, ularning niyati talabalarni mustaqil yurt quruvchilar, muhandislar, ilmu ma'rifat fidoiylari safida ko'rishdir. O'qituvchi ijodkorligi natijasida talaba – yoshlar ajdodlar tarixi, adabiyoti, san'ati, an'analari, va urf-odatlari haqida chuqur bilim oladi. Talabalarning ma'naviy merosga bo'lgan qiziqishi oshadi. Dars jarayonida samimiyl, sog'lom ma'naviy muhit yaratiladi. Ma'naviy meros manbalaridan samarali foydalinish natijasida talabalarning xulq madaniyati kamol topadi. Talaba-yoshlarning xulq madaniyatini shakllantirish, birinchidan, dars jarayonining muvaffaqiyatli bo'lishiga, ikkinchidan, ta'lum mazmuniga va o'qituvchi – talaba hamkorlik faoliyatiga bog'liq. Hamkorlikdagi faoliyat ijodkorlikni, mas'uliyatni, faollikni talab qiladi. Bunda: har bir darsdan o'qituvchi maqsadni aniq ko'ra bilishi, amalga oshiriladigan vazifalarni to'g'ri belgilab olishi lozim; dars jarayonidagi bilimlar mazmunining ilmiyligi, izchilligi va tarbiyaviy xarakteri, qiziqarliligi talabalarda ta'lum va tarbiyaviy tomonidan o'rganiladigan bilimga bo'lgan qiziqishni kuchaytiradi. Ularning bilimini kengaytirish yuksak xulqli bo'lishdekk ko'nikma va malakalarini shakllantiradi. Talabalarning ma'naviy sifatlarini shakllantirishda ularga tarix, adabiyot, milliy urf-odatlar, an'analar haqida bilim berish o'qituvchidan doimo faollik bilan munosabatda bo'lishni talab qiladi. Talabaning ma'naviy ehtiyojini qondirish, qiziqishini o'stirish mustaqil ishlar, har xil ijodiy ishlar orqali amalga oshiriladi. Ma'lumki, shaxs barcha ijtimoiy munosabatlarning majmuasidir, shu sababli uning hayotda mavjud ko'p qirraligidan foydalana bilish lozim. Hamma davrlarda o'qituvchi shaxsiyati qanchalik erkin va o'ziga xos bo'ladigan talabalarga ta'siri kuchli, mehnatining samaradorligi shunchalik yuqori bo'ladi deb hisoblangan. O'qituvchining haqiqiy munosabatlari tizimiga kiradigan shaxsi hamisha uning faoliyatida muhim o'r'in tutishi kerak. Chunki talabalarning ma'naviy dunyosini boyitish o'qituvchining munosabatiga, muloqotiga bog'liq. Shuni ham alohida ta'kidlash lozimki, talabalarning ijtimoiy muhit ta'siridagi ma'naviy ehtiyojini qondirish psixologik himoyalanish asosida shakllanadi.

Talabalarning ijtimoiy faolligini oshirishda irodaviy xususiyatlarning o'rni.

Taraqqiyotni yuzaga keltiruvchi asosiy omil bu – shaxslar bo'lib, ular biosfera va noosferaning insoniyat uchun noma'lum, yangi qirralarini ochish, fanni rivojlantirish, texnika va texnologiya ishlab-chiqarishga qodirdir. Psixologiya fanida inson omili uzuksiz ravishda ta'kidlanib turilishiga qaramasdan, u taraqqiyotni harakatlantiruvchi kuchi ekanligi batamom tan olinmagan. Shu bois, individuallik va umumiylilik ("Biz" va "Men") ustuvor rol o'ynashi birlamchi voqelik sifatida talqin qilingan. Bugungi kunda, inson omili, komil inson psixologiyasining bosh maqsadiga aylanib, uning xususiyatlari, fazilatlari, xislatlari, xosiyatlari, sifatlari, ichki imkoniyatlari, iste'dod alomatlari qancha erta ro'yobga chiqarilsa, demak taraqqiyotni yuzaga keltiruvchi komil shaxslarni shakllantirish shunchalik tezlashadi. Inson kamoloti quyidagi bosqichlardan iborat: murtaklik – odam – inson – shaxs – subyekt – komil inson. Inson komillik sari qancha tezkor harakat qilsa, u kamolotni ertaroq egallaydi, taraqqiyotni jadallashtirishga munosib hissa qo'shadi. Shaxsnинг jamiyatdagi ijtimoiy xulqi va o'zini qanday tutishi, egallagan mavqeい ham sababsiz, o'z-o'zidan ro'y bermaydi. Faoliyatning amalga oshishi va shaxs xulq-atvorini tushuntirish uchun psixologiyada "motiv" va motivatsiya tushunchalari ishlatalidi. Inson tomonidan ijtimoiy tajribani egallah va hayot – faoliyat jarayonida uni faol tarzda o'zlashtirish jarayonidir. Ijtimoiylashuv – har bir shaxsnинг jamiyatga qo'shilishi, uning normalari, talablari, kutishlari va ta'sirini qabul qilgan holda,

har bir harakati va muomalasida uni ko'rsatishi, shu ijtimoiy tajribasi bilan o'z navbatida o'zgalarga ta'sirini o'tkaza olishi jarayoni. Ta'larning yangi modeli jamiyatda mustaqil fikrlovchi erkin shaxsni shakllanishiga olib keladi. O'zini qadr-qimmatini ang-laydigan, irodasi baquvvat, iyomni butun, hayotda aniq maqsadga ega bo'lgan insonlarni tarbiyalash imkoniga ega bo'lamiz. Ana shunday tetik ongli turmush kechirish jamiyat hayotining bosh mezoniga aylanadi. Aynan shaxs faolligini shakllanishida irodaviy sifatlarning o'rni muhimdir. Chunki inson kundalik faoliyatlarida faollikka harakat qilar ekan u, albatta istaydimi, yo'qmi turli qiyinchiliklarga uchraydi. Bu qiyinchiliklarni yen-gishda o'zida kuch, matonatni tarkib toptirishi lozim. Irodaviy sifatlardan qat'iyatlilik ham insonning u yoki bu maqsadlarini amalga oshirishga muhim o'rinni egallaydi. Kishi irodasining kuchi va qat'iyati xarakterning irodaga bog'liq bo'lgan qaysi xislatlarida ifodalansa, o'sha xislatlar eng yorqin xislatlardan hisoblanadi. Bu xislatlar har bir kishining xarakterida bir qadar namoyon bo'ladi. Ammo hamma kishilarni va har qanday odamni irodasi kuchli, xarakteri qat'iy deb bo'lmaydi, balki bu sifatlari bilan boshqa kishilardan ajralib turgan odamlargina irodasi kuchli, xarakteri qat'iy deb ataladi. Xorij psixologiyasida shaxsdagi qat'iyatlilikni irodaning boshqa sifatlardan bo'lmish qaysarlik bilan almashtirishadi. Ko'pgina psixologlar qat'iyatlilik va qaysarlik sifatlarini bir tushuncha sifatida e'tirof etadi. Bunga yaqqol misol sifatida psixologiya lug'atida qat'iyatlilikka berilgan ta'rifni keltirib o'tish joiz. Unga ko'ra qat'iyatlilik – irodaviy sifatlardan biri bo'lib, qiyinchiliklar va to'siqlarga qaramasdan o'z maqsadi sari intilishga moyilligi mavjudligi bilan tavsiflanadi. Jahon psixologiyasida inson xatti-harakatidagi qat'iyatlilik muhim ahamiyatga ega ekanligi allaqachon tan olingen. Qat'iyatlilik fenomenini jahon psixologiyasining yirik namoyondalaridan K. Levin, J. Atkinson va G. Litvin, R. Krutcher, D. Rayans, A. Kremer, N. Fizer va boshqalar tomonidan keng doirada tadqiq qilingan. Irodani bu sifatini o'rganish shuni ko'rsatadi, bu holat xorij psixologlari uchun motivatsiyani o'rganuvchi mustaqil yo'nalish sifatida yuzaga keladi. Shu bois, qat'iyatlilik sekinlik bilan o'zida qaysarlik, sabr, barqarorlik, uzoqni ko'ra bilishlik kabi sifatlari bilan uyg'un namoyon bo'ladi. Lekin olib borilgan tadqiqotlarda ularni aynan bir xil emas, turlicha narsa ekanligini ko'rsatib o'tsalarda, bizning nuqtayi nazаримизча, qat'iyatlilik, qaysarlik, sabrlilik bu shaxsda irodani namoyon bo'lishi deb atashimiz mumkin. Ko'p vaziyatlarda qat'iyatlilik fenomenini o'rganishda murakkab intellektual va yechilishi qiyin masalalar, shuningdek, ayrim hollarda test va jismoniy mashqlar yordamida amalga oshirilgan. Shunisi qiziqarlik, bir shaxsda o'tkazilgan turli qat'iyatlilikka doir testlar natijalarini tahlil qilinganda farq ahamiyatsiz darajani tashkil qiladi. Xorij psixologiyasida qat'iyatlilik borasida olib borilgan tadqiqotlarni uch yo'nalishga ajratgan. Birinchi yo'nalish tarafdorlari qat'iyatlilik inson xulq-atvorining muhim belgisi, xarakterning xususiyatlaridan biri sifatida o'rganiladi. Ushbu nazariya tarafdorlarining fikriga ko'ra, vaziyat bilan bog'liq omillar inkor qilinadi, shu bilan bir qatorda ular shaxs xislatlari orqali yashirinadi, deb hisoblanadi. Ikkinci yo'nalish tarafdorlari qat'iyatlilik sifatini o'zgaruvchanlik bilan bog'lab, ya'ni uni vujudga kelishi omad yoki omadsizlikning kelishiga bog'liqligi tadqiq qilingan. Shunga bog'liq ravishda agar inson uning erishgan yutuqlari baxtli tasodifga emas, balki uni o'ziga bog'liq, deb hisoblashi natijasida shaxsda qat'iyatlilik yuqori darajada namoyon bo'ladi. Albatta, bu jarayonda masalaning qiyin yoki osonligi ham muhim ahamiyatga egadir. Birinchi yondashuvga nisbatan ikkinchi yondashuvda qat'iyatlilik kuchli darajada namoyon bo'ladi. Uchinchi yo'nalish tarafdorlari qat'iyatlilikni motivatsiya muammoli tizimida ya'ni qat'iyatlilikni motivatsiya yaga bog'liqligi jihatlari o'rganiladi. J. Atkenson va G. Litvinlarning fikriga qaraganda

---

motivatsion kuch masalani qat'iyatlilik bilan ijobiy hal qilishni ta'minlasa, omadsizlik-dan qochish motivi esa salbiy holatida namoyon bo'ladi. Haqiqatdan olganda, iroda ilk bolalik davridan rivojlanishni boshlaydi va uzoq davom etadi. O'smirlarning irodaviy doirasi ancha qarama-qarshi bo'ladi. Bu davrda neyrodinamik o'zgarishlar yuz beradi va bu o'z navbatida irodaviy sohaning ham o'zgarishiga olib keladi. Natijada, vazminlik va dadillik yanada barqaror bo'lib boradi va jasurlik rivojiana boshlaydi, qaysarlik faqat-gina qiziqarli ishlarda vujudga kelishi mumkin, intizomlilik susayadi, o'z shaxsiy fikr va nuqtayi nazariga egalik huquqini tasdiqlash bilan bog'liq qaysarlik kuchayib bora-di. Irodaviy aklarda tashqi stimulyasiyadan ichkiga o'tish holati kuzatiladi. Biroq, bu mexanizm hali to'liq shakllanmagan bo'ladi. Shunday qilib, shaxs kamolotining keyingi bosqichlarida irodaviy sifatlar taraqqiy etib boradi. Albatta, buning uchun ijtimoiy muhit, shaxslararo munosabatlar va berilayotgan ta'lim-tarbiya muhim rol o'yinaydi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda quyidagi taklif va tavsiyalarni keltirib o'tish mumkin:

1. Talaba xulq-atvorida ijobiy sifatlarni shakkantirish uchun ota-onalar, mакtab ja-moatchiligi va mahalla hamkorligini tashkil etish.
2. Milliy an'analarimiz yoritilgan badiiy asarlarni mutolaa va tahlil qilish, ular ora-sida sahnnaviy ko'rinishlar, turli viktorinalar, bahslarni tashkil etish.
3. Qadimiy milliy obidalarimizga va muqaddas qadamjolarga sayohat qilish (tala-balalar, ota-onalar).
4. Talabalarning uchrashuv va sayohatdan olgan taassurotlarini birgalikda muho-kama qilish (talabalar, ota-onalar).
5. Dars davomida talabaning mustaqilligi, erkinligini, faolligini uzliksiz ravishda ta'minlash.
6. Talabalarning milliy qadriyatlar borasidagi o'z qarashlari bilan ommaviy axborot vositalarida qatnashib turishlarini yo'liga qo'yish.
7. Oilada amal qilinayotgan urf-odatlar va an'analarning nima uchun qo'llanilishi, milliy urf-odatlarni diniy urf-odatlaridan farqlay olishga erishish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. *O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz" asari.* – T.: O'zbekiston, 2017-yil. – 488 b .
2. Abduraxmonova R. "Yoshlar ijtimoiy faolligining psixologik xususiyatlari" – Andijon., 2014-yil.
3. Mavlona R.A. va boshqalar. Tarbiyaviy ishlar metodikasi. OTM uchun darslik. –T.: Sharq, 2014-yil. – 255 b.
4. <http://www.UzA.uz>

Aziz IBRAGIMOV,

Nizomiy nomidagi TDPU Jismoniy madaniyat kafedrasи dotsent v.b.

HARAKATLI O'YINLAR VOSITASIDA BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARINI ESTETIK TARBIYALASHDA O'QITUVCHI FAOLIYATIGA QO'YILADIGAN TALABLAR

Annotatsiya

Maqolada harakatli o'yinlar vositasida boshlang'ich sinf o'quvchilarini estetik tarbiyalash uchun o'qituvchining mashg'ulot jarayoniga tayyorgarlik ko'rishda uning faoliyatiga qo'yiladigan talablar asosli fikrlar bilan keltirilgan.

Kalit so'zlar. Harakatli o'yinlar, boshlang'ich ta'lif, vosita, estetik tarbiya, estetik xususiyat, ovoz, mimika, o'qituvchi nutqi.

В этой статье дается базовое представление о требованиях к учителю при подготовке к эстетическому воспитанию учащихся начальной школы с помощью мобильности.

Ключевой слова. Подвижные игры, начальное образования, средства, эстетическая воспитания, эстетическая особенность, голос, мимика, речь учителя.

This article provides a basic understanding of the requirements for a teacher in preparing for the aesthetic education of primary school students through mobility.

Key words. Outdoor games, primary education, tools, aesthetic education, aesthetic feature, voice, facial expressions, teacher's speech.

Harakatli o'yinlarni jismoniy tarbiya darslari jarayonida o'tkazishda bevosita o'qituvchi rahbarlik qiladi, shu asnoda esa, o'qituvchida ma'lum estetik xususiyatlar bo'lishi talab etiladi. Pedagoglarning estetik xususiyatlari haqidagi R.N.Ergashyevning fikrlarini rivojlantirgan holda jismoniy tarbiya darslarida o'qituvchining ovozi, mimikasi, jesti, nutqi, notiqligi, tashqi qiyofasi, manerasida estetik xususiyatlar muhim ahamiyat kasb etadi.¹

Ovoz – muloqot o'rnatish vositasi. U mayin, ohista, yoqimli, ma'lum darajada sirli, emotsiyonal rang-bo'yoqlarga boy bo'lmog'i lozim. Go'zal ovozni o'quvchilar qiziqish, butun vujudi, diqqati bilan uzoq va charchoqsiz tinglashadi. Bunday ovozda "vokal mimikasi" harakatga keladi. Uning dinamik jihatlari bo'lgan intonatsiya, tembr, ritm, vibratsiya o'qituvchi ishida muhim o'rinn tutadi. Eng muhim, ovozda soxtalik va falsh bo'lmasligi kerak.

Mimika – kayfiyat, his-tuyg'u, fikrni ifoda etishning o'ziga xos san'ati. Bu – muloqot vositasi bo'lgan bosh harakati, ko'z ifodasi, yuz mushaklari harakati hamda kulgu, tabassum, qosh harakatlaridir. Bularning hammasi go'zal va meyorida bo'lmog'i

¹ R.N.Ergashyev. "Xalq ta'limi" jurnali 3-son. –T., 2009 y. 65-69 b.

---

lozim. Masalan, boshni chayqash ma'lum bir fikrni anglatadi. O'qituvchining ko'zi har doim ifodali bo'lmog'i, bolalarga mehr-muhabbatni ifoda etishi, "qalb oynasi" bo'lishi, "ma'naviy qiyofaning" boy ichki dunyosini ifoda etmog'i zarur.

O'qituvchining yuzi – barcha mimikalar ifodasi chiroyli bo'lmasligi mumkin, ammo uning ma'naviy qiyofasi yoqimli va go'zal qilishi mumkin. Mimika ma'lum his-tuyg'uni ifoda etishi uchun mashq qilinib turilishi kerak: bu turli ma'nova kasb etuvchi tabassum treninglari; "lab harakatlari" mashqlari va h.k.

Jestlar – emotsiyal ifoda va ta'sir ko'rsatish vositasi. Qo'llar harakatga kelganda o'quvchilar u yoki bu jestni tushunishlari lozim. Masalan:

- mayin, ravon harakat – tinchlanishni;
- keskin va qat'iy harakat – talabchanlikni;
- qo'llar kesishuvi – tugatish kerakligini ifoda etadi.

O'qituvchiga doimo dirijornikiga o'xshagan, toza, ozoda, go'zal, parvarishlangan qo'llar kerak.

O'qituvchi nutqi – his-tuyg'u va fikr ifodasi, ta'sir etish vositasi, harakatga keltiruvchi kuch. Unda tinglovchi uchun bir qator jarayonlar kechadi: tartib, diqqat, faollik, tasavvur, fikr. O'qituvchi so'zi mazmunli va ko'p qirrali, maftunkor, irodaviy, ta'sirchan bo'lmog'i, o'quvchilarning nafaqat his-tuyg'ulariga, balki ularning estetik dunyosiga ham ta'sir etishi lozim.

O'qituvchi nutqi – ta'lif va tarbiyaning, jumladan, estetik tarbiyaning muhim vositasi. U taqlid etish uchun namuna. Bu nafaqat estetik, balki aqliy rivojlantirishning muhim sharti, diqqatni boshqarish, estetik tasavvur va tushunchalarni tarkib toptirish vositasidir.

O'qituvchi – o'z nutqida o'zligini – intellektini, his-tuyg'usini, irodasini, xarakterini, temperamentini, filologik qobiliyatini, estetik-qadriy yo'nalganligini, o'z faniga va o'quvchilarga munosabatini to'liq namoyon qiladi.

O'qituvchi nutqiga qo'yiladigan asosiy talablar:

- o'z predmeti, o'rganilayotgan obyekt, voqelikni chuqur bilishi;
- aytiladigan fikr, maqsad va vazifalar haqida o'z munosabatini bildirishi;
- nutqning tarkibiy qismlarini ko'zda tutish: ruhlantirish, ishontirish, ma'lumot berish, chorlash, rivojlantirishlardan biri yetakchiligi ostida;
- fikrning qiziqarli, ishonarli, isbotlangan, asoslangan, mantiqli, tushunarli, izohli bo'lishini, mazmunning ko'rgazmali, induktiv, emotsiyal bo'lishini;
- o'quvchi shaxsining estetik-emotsional olamiga – his-tuyg'u, ichki kechinma, tasavvuriga ta'sir etishni ko'zda tutishi;
- o'quvchilarni hurmat qilish va ularga xayriyohlik bildirish kerakligini unutmaslik, ularning qiziqishlari va istaklarini hisobga olish, jumladan, estetik ehtiyojlarini; ularning yosh-psixologik xususiyatlarini esda saqlagan holda;
- darhol tinglovichlar diqqatini qo'lga olish va ularning motivatsiyasini qo'llab-quvvatlagan holda keyingi qiziqarli "uchrashuv" go'zal, estetik mazmunga ega, yorqin misollar va dalillarga boy bo'lishi;
- estetikani bilishga bo'lgan qiziqishini rag'batlantiruvchi turli usul va vositalardan foydalanishi;
- o'quvchilar xotirasida uzoq saqlanib qoluvchi yuksak estetik darajadagi misol, dalillar, ularning emotsiyal-estetik assotsiatsiyasini uyg'otuvchi hayotiy tajribalari bilan bog'liq holda bayon etilayotgan material tushunarli, yorqin, obrazli, estetik jihatdan o'ziga jalb etuvchi bo'lishi;

– estetik ma'no kasb etuvchi drammatik nutqdan, humor, mubolog'a, istehzo, kinoya, keskinlik, hazil, latifa, matal, maqol, ibora va boshqa nutqqa jilo beruvchi vositalardan foydalanish;

– gap, tushunchalar tuzilishining grammatic to'g'ri va aniq bo'lishi, materialning o'quvchilar yosh xususiyatlariga va tayyorgarliklariga mos kelishi, fikrning o'ziga xos, original bo'lishiga amal qilish, ijobiy his-tuyg'u, emotsiyal-estetik assotsiatsiya uyg'otuvchi notiqlik san'ati, istiora, folklor namunalaridan foydalanish;

– mavzu bo'yicha estetik mazmunga doir illyustrativ materialni namoyish etish, tashqi jismoniy texnikaning estetik vositalari, emotsiyal vositalar, mimika, pantomimika, jest va boshqalardan oqilona foydalanish;

– eng muhimi, o'quvchilar har bir so'zning ma'nosini, suhbat mazmunini tushunishi, o'qituvchining nutqi ularni mahliyo ettirib, qiziqtirishi;

– nafosat tushunchalari ularning ongiga to'laqonli singdirilishi uchun so'z yutilayotgan matn, uning mantiqiy-estetik ma'nosini va obrazli-estetik mazmuni sinchiklab o'rganib chiqilishi zarur;

– o'quvchilar yuzida jo'shqinlik, tabassum, ichlaridagi quvonchni yuzlarida ifoda bo'lishiga erishish.

O'qituvchining tashqi qiyofasi – kiynish, soch turmag'i, o'zini tutish uslubi, surati, qadam tashlash – bularning hammasi estetik sabotli bo'lmog'i lozim. O'qituvchi o'quvchilarga maqsadli ta'sir ko'rsatish uchun ushbu estetik ifodaviy vositalardan foydalana olishi zarur. Shuning uchun, ham u o'zining tashqi estetik qiyofasi ustida ishlashi muhim ahamiyat kasb etadi.

Agar anotomik va fiziologik xususiyatlari xunuk bo'lsa, o'zining noestetik tashqi qiyofasi ustida imkon qadar ishlashi kerak. Ozg'in yoki semiz o'qituvchi jozibali bo'lmog'i lozim. Bundan tashqari, bunday holatda kostyum, did, manera uslubi, o'zini tutishi, plastika, jestlar yordam beradi. Chiroyli qadam tashlash, o'tirish, turishni va boshqalarni mashq qilish kerak. Mana shunday tarzda o'qituvchining tashqi qiyofasi shakllana boradi. Albatta, o'qituvchining tashqi qiyofasida o'ziga xoslik va estetik jozi-ba beruvchi milliy va hududiy xususiyatlar namoyon bo'ladi.

O'qituvchining kiyimi har doim toza, ozoda, did bilan tanlangan, o'ziga mos, jismoniy go'zalligini ko'rsata oladigan yoki qomatidagi kamchilikni yashira oladigan bo'lishi kerak.

Soch turmag'i – zamonaviy, ammo kamtorona, sochlari har doim toza va saramjon holda bo'ladi. Xatti-harakat va qaddi-qomat, qadam tashlash haqiqatda ham go'zal, ichki holat bilan mutanosib, oqilona va albatta, o'zini erkin tutishi lozim.

O'zini tutish – o'qituvchi xulq-atvori uslubi. Bu yurish, stulda o'tirish va turish, sinfga kirish va chiqish, o'quvchilarga murojaat etish, ularni tinglash, ular bilan so'zlashish. Masalan: tabassum bilan yoki "tish orasida" gaplashish, yoqimli, yaxshi, erkalanib yoki kalondimog', mayin yoki keskin baland ovoz bilan gapiresh; ohista qo'l, barmoqlar harakati yoki keskin, qo'pol jestlar, tabiiy va oddiy yoki sun'iy va soxta suhbat. Buning hammasi yuksak estetik darajada bo'lishi lozim.

Estetik elementlar, detallar, usullar va jismoniy harakatlarni o'qituvchi go'zal, insonlarga xos qila olishi kerak. U o'ziga nisbatan maksimal darajada estetik talabchan bo'lishi zarur. Shuning uchun ham o'z tashqi estetik qiyofasi, o'z pedagogik mahoratining estetik jihatlari ustida ishlaydi. O'qituvchi tashqi estetik qiyofasini mashq qiladi, pedagogik mahoratning estetik xususiyatlarini tarbiyalaydi. O'qituvchi

---

faoliyatidagi estetik madaniyati o'quvchilarda estetik fazilatlarni tarbiyalaydi.

Pedagogik texnikaning estetik xususiyatlarini amaliyatga tatbiq etgan holda o'qituvchi o'z yo'riqnomasini, o'quvchilarga estetik ta'sir ko'rsatish texnikasining metodlarini ishlab chiqadi.

Milliy harakatli o'yinlarning an'anaviy turlari noyobdir. Azaldan jismoniy tarbiyaning o'ziga xos vositalari bilan yosh avlodda qimmatli xususiyatlar – reaksiya tezligi, kuch, bardoshlilikni tarbiyalashgan. Bu xususiyatlar yoshlarni shavqatsiz tabiiy va hayotiy sharoitlarda qat'iyatli va bardoshli bo'lishlarini ta'minlagan. O'zbek xalqi amaliy harakatdagi o'yin va bellashuvlar orqali farzandlarini o'z xalqining u yoki bu an'anaviy kasb-hunarning asosiy usullari bilan yaqindan tanishtirib kelganlar, milliy harakatli o'yinlari va bellashuvlari ajdodlar tamonidan asrlar davomida hayotning tabiat bilan uyg'unligidagi to'plangan qimmatli tajribaning yosh avlodga o'tkazishlariga imkon bergen.

Milliy harakatli o'yinlar boshlang'ich sinf o'quvchilarining jismoniy tarbiya darslarida muayyan vaqtlarini qiziqarli va foydali o'tkazishga yordam beradi. O'yinlar o'quvchilarni estetik tarbiyalash bilan bir vaqtda borliq va undagi barcha go'zalliklarni idrok etish va anglash ko'nikmalari ham shakllanib boradi. Shu bilan birga o'quvchilar quydagilarni esda tutmoqlari lozim:

- o'yinga bayramga tayyorgarlik ko'rgandek tayyorlanish;
- o'yinning maqsadi, mazmuni, qoidalari, harakatlarni idrok etish;
- estetik jihatlarni yodda tutish;
- o'yinni qoidasini buzmaslik;
- so'zda ham, xatti-harakatda ham aldamaslik;
- qo'pollik qilmaslik, o'zini go'zal va axloqli tutish;
- oljanoblik ko'rsatish, yutqazganlar ustidan kulmaslik;
- g'alabaga halol o'yin bilan erishish, sovrin o'zbek xalqining milliy an'anasi ekanligini anglash.

Ushbu o'yin o'quvchilarga – rivojlanish, kuch, chaqqonlik, tezlik, topqirlilik, go'zallikka bo'lgan muhabbat, milliy vatanparvarlik tuyg'usi va hokazolarni berishini bilishi lozim.

Milliy harakatli o'yinlarni kuzatish shunday xulosaga olib keladiki, ular har qanday yoshdagи bolalar uchun chindan ham jozibali, obrazli hamda qulaydir. Ushbu o'yinlar jarayonida o'quvchilarning estetik olami boyiydi, tafakkuri, ijodiy fikirlashi faollashadi, butun ruhiy jarayoni, ayniqsa, ehtiyoj mo'ljallari, vaziyatli reaksiyalari va hokazolar takomillashadi. Biroq o'quvchilar tafakkurini kengaytirish hamda mustaqil harakatini rivojlantirishga ko'maklashadigan bilishga doir materiallar bo'lgan, muayyan o'yinli topshiriqlarga qurilgan o'yinlarni taklif etish maqsadga muvofiqdir. Shunday o'yinlarni tanlash lozimki, ularda harakat estetikasi, o'ynovchilarning munosabatlari, quvonch va qoniqish baxsh etuvchi maqsadga yo'naltirilganlik jihatlari yaqqol ifodalangan bo'lsin.

Bolalar taassurotida milliy harakatli o'yinlarni chuqur va mustahkam o'rin oldirish, axloqiy va estetik hissiyotini shakllantirish, ularni ijtimoiy foydali va ijodiy faoliyatlarini idrok etish hamda yanada namoyon etishning ishchonchli poydevorini hosil qiladi.

Milliy harkatli o'yinlarning ijtimoiy ahamiyati g'oyat kattadir. Masalan, o'yinlar orqa-li bolalarda hayotiy muhim jismoniy va ruhiy fazilatlar takomillashtirilib, yosh shaxsni keng ma'noda tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

O'tkazilgan tadqiqotning tahliliy natijalari shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf

o'quvchilarini tarbiyalashda milliy harakatli o'yinlardan foydalanishning quyidagi omilari talab etiladi:

- qo'llanilayotgan o'yinlar o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarining muvofigligi;
- milliy an'analarni, mintaqaviy xususiyatlarni tarixiy an'analar madaniy meros bilan bog'lash;
- o'yinlarning turli xil ustuvor yo'nalishlar bilan almashinushi, harakat qobilyati;
- psixologik sifatlari;
- estetik tafakkurni hamda estetik ko'nikmasini shakllantirish;
- o'yinni tahlil etish, ishtirokchilar tasnifi, rag'batlantiruvchi omillar.

Ta'kidlab o'tilganidek, estetik anglash o'z-o'zidan paydo bo'lib, rivojlanadigan "mikroorganizm" emas va ayni paytda birdan to'xtab qoladigan "mexanizm" ham emas. U sekin-asta o'quvchilar tomonidan orttirilgan hayotiy tajribalar, ko'nikmalar, bilimlar orqali shakllanib boradi. Ikkinchidan, estetik anglash ijtimoiy taraqqiyotning muayyan jabhalarida aniq maqsadlarga yo'naltirilgan faoliyat sifatida ish olib boradi. Bundan tashqari tarbiyaning mazkur shakli ayrim kishilarning yoxud biror-bir guruhlarning turli xil faoliyatlarini natijasida yuzaga kelishi mumkin². Demak dars jarayonida o'quvchilarda estetik anglash hamda estetik ehtiyojni shakllanishi o'z navbatida milliy harakatli o'yinlarda estetik ko'nikma va malakalarning hosil bo'lishiga olib keladi.

Demak, o'quvchilarni har tomonlama (aqliy, axloqiy, ma'naviy, estetik va hokazo) tarbiyalashda milliy harakatli o'yinlarning ahamiyati beqiyos bo'lib, ulardan unumli foydalanish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ko'rib chiqilgan ushbu masala va pedagogik mahoratning estetik yo'nalishlari, o'quv-tarbiyaviy jarayonda muhim ro'l o'ynaydi, pedagogik kadrlarning yangi avlodini tayyorlash ta'lim jarayoni uchun o'ta muhimligi bugungi kunning dolzarb muammolar sirasiga kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulla Sher, Umarov E., Husanov B. Nafosatshunoslik (estetika). – T., 2000. – B. 83-84.
2. Azizova M.A. Estetika (ma'ruza matnlari). – T., 2006. – 115 b.
3. Nasriddinov F.N., Qosimov A.Sh. O'zbek xalq milliy o'yinlari. I-to'plam. – T., 1998. – B. 27.
4. Nosirxo'jayeva.G. Etika. Estetika.O'quv qo'llanma. – T., 2006. – 214 b.
5. Ergashyev R.N. "Xalq ta'limi" jurnali 3-son. – T., 2009 y. 65-69 b.
6. Hojimirzayev A.D. Jismoniy tarbiya darslari va sinfdan tashqari mashg'ulotlarda o'quvchilarni estetik tarbiyalash. Dis. ... ped. fan. nom. – T.: TDPU, 2002. 169 b.

² Abdulla Sher, E.Umarov, B. Husanov nafosatshunoslik(estetika) T.; 2000y. 83-84 b.

Meli MURTAZAYEV,

Jizzax Davlat pedagogika instituti dotsent

Santalat DEXQONBOYEVA,

Jizzax Davlat pedagogika instituti magistranti

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA TEXNOLOGIYA FANINI O'QITISHNING TASHKILIY METOLOGIYASINI MUVOFIQLASHTIRISH ASOSLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada umumi o'rta ta'lismaktablarida mehnat ta'limi o'qitishning tashkiliy metodologiyasi mavjud. Davlat ta'limi standarti va o'quv dasturlarini 5-9-sinflarni har birida o'qitimishi kerak bo'lgan dars manbalarini didaktik joylashishini ilmiy-uslubiy tahlil asosida modernizatsiyalashtirish orqali muvofiglashtirish asoslari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar. Texnologiya ta'limi, mezon, fundamental, servis xizmati, konstruksiya.

В данной статье обсуждается организационная методология обучения образованию в общеобразовательных школах в соответствии с действующим государственным стандартом образования и учебными планами для каждого из 5-9 классов посредством научного и методического анализа дидактического занятия курса принципы координации.

Ключевые слова. Технологическое образование, критерий, фундаментальный, обслуживание, структура,

This article discusses the organizational methodology of teaching vocational education in secondary schools in accordance with the course of principles of coordination of the current state standards of education and curricular for each of grades 5-9 through the scientific and methodological analysis of didactic classes.

Key words. Technology education, criterion, fundamental, service, construction.

Umumiy o'rta ta'lismaktablarida texnologiya fanining har bir yo'nalishi bo'yicha. Davlat ta'lim standartlari (DTS), o'quv dasturlari, o'quv darsliklari va qo'lanmalarini yaratishda hozirda mavjud bo'lganlarini ilmiy uslubiy tahlil natijalariga suyangan holda, o'quvchilarga o'rgatish muloqotining samaraliylik mezoniga asoslanishi shart. Umumiy o'rta ta'lismaktablarida o'qitiladigan mehnat ta'limi (2017-yildan texnologiya ta'limi deb yuritilmoxda) fani fan va texnologiya bilan xalq xo'jalik, ishlab chiqarish faoliyatları o'rtasidagi boshlang'ich va tayanch ko'priq hisoblanadi. Texnologiya fani tabiiy va aniq fanlarni amaliyotga qo'llashga qaratilgan amaliy (amaliy fizika, amaliy biologiya, amaliy matematika, amaliy kimyo va h.k.) qismlari hisoblanadi. Texnologiya fani 5-9-sinf o'quvchilariga materiallar (metal, yog'och, po-

limerlar, gazlama) va oziq ovqat mahsulotlari haqida, ularga ishlov berishda ishlatalidigan asboblar, uskunalar, jihozlar, qurilmalar, moslamalar, mexanizmlar, mashinalar, stanoklar, material va mahsulotlarga ishlov berishni texnologik usullari haqida boshlang'ich va tayanch bilimlar berishga hamda boshlang'ich tayanch ko'nikma va malakalar shakllantirishga xizmat qiladi.

Texnologiya fani 5-9-sinflar uchun qabul qilinayotgan DTS va o'quv dasturlariga, o'quv darsliklari va o'quv qo'llanmalarini real haqiqatga yaqinroq bo'lishi umumiyl o'rta ta'lismaktablarida yosh avlodni rivojlanish intensivligi talabida o'qitish zaruriyati bo'yicha qanchalik ilmiy uslubiy asoslanganligiga bog'liqidir. Afsuski, bu turdag'i fikr mulohazalarni oldingi DTS, o'quv dasturlari, darsliklar va qo'lanmalar uchun unchalik e'tiborga olinmagan edi. Ayniqsa, texnologiya ta'limi bo'yicha 5-9-sinflar uchun qabul qilinayotgan Davlat ta'limi standartlari qabul qilinishida umumiyl o'rta ta'lismaktablari o'quvchilariga o'rgatish muloqotining samaraliylik mezoniga e'tibor qaratilmayapti. Chunki, umumiyl o'rta ta'lismaktablari uchun texnologiya ta'limi bo'yicha qabul qilinayotgan Davlat ta'limi standartlari eng muhimdir, shu DTS asosida fan o'quv dasturlari yaratiladi. Umumiyl o'rta ta'lismaktablari texnologiya ta'limi o'qituvchilar o'quv me'yoriy hujatlarini ishlab chiqadilar. Shuningdek, umumiyl o'rta ta'lismaktablarida texnologiya ta'limi bo'yicha yaratilishi kerak bo'lgan, o'quv darsliklari ham DTS va fan o'quv dasturlaridan chetga chiqqa olmaydi. Har qanday o'quv darsliklari tegishli o'quv fani DTS va o'quv dasturlari asosida bo'lishi kerak, ya'ni ulardag'i berilgan mavzular to'plami ma'lumotlariga mos holda o'quv darsliklari manba materiallari yig'ilgan holda tuziladi. O'quv qo'llanmalar shu tegishli o'quv fani DTS va o'quv dasturlari asosida qisman zaruriyat bo'yicha chetga chiqqan holda yaratilishi mumkin.

Umumiyl o'rta ta'lismaktablarida majburiy o'qitilishi kerak bo'lgan texnologiya ta'limi fani bo'yicha DTS va o'quv dasturlari, o'quv darsliklari va o'quv qo'llanmalarini yaratishda, albatta tabiyat va aniq fanlarni o'qitilishi e'tiborga olinishi shart. Masalan, fizika fani 6-sinfdan o'qitilishini esdan chiqarmaslik kerak. Shunday ekan, mehnat ta'limi boyicha 5-sinflarga material va mahsulotlarga ishlov beruvchi mashina va stanoklar hamda pazandachilik mashina jihozlari haqida o'rgatish asossiz va maqsadsizdir. Bu asosni DTS va o'quv dasturlari, o'quv darsliklari va qo'lanmalarini yaratishda hisobga olish shart. Deyarli barcha darsliklarda, o'quvchilar o'zlashtirish qobiliyatlariga ta'sir qiluvchi umumiyl o'rta ta'lismaktablarida o'qitilishi kerak bo'lgan umumta'l'majburiy fundamental tabiiy fanlar umuman e'tiborga olinmagan. 5-sinflarda texnologiya ta'limini barcha yo'nalishlari bo'yicha mashinalar, stanoklar pazandachilik mashina jihozlari haqida o'rgatish maqsadga muvofiq emas. 5-sinfda faqat qo'lda ishlov beruvchi asbob va moslamalar haqida, 6-sinflarda o'quv mashina, stanoklar pazandachilik mashina jihozlari haqida, 7-sinflarda o'quv mashina, stanoklar pazandachilik mashina jihozlari bilan birga ularni takomillashgan ishlab chiqarish mashina, stanoklar pazandachilik mashina jihozlari haqida o'rgatish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shu boisdan tuzilayotgan DTS, o'quv dasturi va darsliklarda 5-7-sinflarda oziq-ovqat mahsulotlari va materiallarga ishlov berib mahsulot yaratishning dastlabki boshlang'ich tayanch texnologik asoslarini, 10-11-sinflarda ushbu texnologik jarayonlarga asoslangan va uni davomi bo'lgan tegishlicha ishlab chiqarish (yengil va oziq ovqat sanoati, yog'och va metallarga ishlov berishga asoslangan sanoatlar) jarayonlari asoslarini, ularga ta'lluqli milliy xalq hunarmandchilikni texnologik asoslarini, har qaysi ishlab chiqarish jarayonlarda tegishli mos ishtiroy etadigan kasblarga yo'naltirish asoslarini milliylik ruhida va didaktik ketma-ketlikda o'rgatishga imkon berishi shart. Chunki, o'quvchilar

---

5-7-sinflarda o'zlashtirgan bilim va ko'nikmalarini 8-9-sinflarda chalg'imasdan davom ettirishlari kerak. Buning uchun albatta, 8-9-sinflar uchun o'rgatishga mo'ljallangan dars manbalari 5-7-sinflarda o'rgatishga mo'ljallangan dars manbalarini takrorlamasligi va uzilib qolmasdan bevosita o'quvchini qiziqishini to'xtatmaydigan, oldingi texnologiya asosidagi ishlab chiqarish asoslariga molik bo'lgan asosli dars materiallardan tashkil topmog'i lozim. Bu mezon texnologiya ta'limini barcha yo'nalishlari bo'yicha tuzilayotgan DTS uchun umumiy bo'lib, uni har bir yo'nalishida tegishlicha muvofiqlikda qabul qilinadi.

Shuningdek, xizmat ko'rsatish yo'nalishini pazandachilik asoslari bo'limida 7-sinf larga o'rgatishga mo'ljallangan pazandachilikda ishlatiladigan yog'larga oid manbalar ni qaysi sinflarda joylashtirishni o'ylab ko'rish kerak. Bizning fikrimizcha, ushbu mavzu-larga oid manbalarni bir qismi (o'simlik yog'lari) 5-6-sinflarga, qolgan qismi (hayvonlar yog'lari) 7-sinflarga berilishi maqsadga muvofiq, deb o'yaymiz.

Mamlakatimizning yosh avlodiga texnologiya ta'limini samarali o'qitish orqali boshlang'ich va tayanch o'quv mehnat ko'nikmalari bilan to'lig'icha amaliy qurollantirilsa, ular kelajakda malakali shifokor, muhandis, o'qituvchi, agronom, xizmat ko'rsatish xodimi, energitika xodimlari, transport mutaxassislari, boshqaruvida namuna qilib ko'rsata oladigan malakali rahbar va raqobatbardosh mutaxassislar bo'lib yetishishi samarali bo'ladi.

Umumiyo'rta ta'lim mакtablarida texnologiya ta'limi o'qitilish tarixidan ma'lumki, bir marotaba ma'lum muddatga texnologiya ta'limini o'qitish to'xtatilgani uchun mam-lakatda maktabni tamomlagan mehat ko'nikmasiga ega bo'Imagan uquvsiz yosh avlod jamoasi shakllangani, katta qismi bevosita moddiy ishlab chiqarish sohasida ishlashga to'g'ri kelgani, buning uchun yosh avlodni umummehnat ko'nikmasi bilan qurollanti-rish zarur bo'lganini, bu xatoni tuzatish uchun tezlik bilan shoshilinch chora-tadbirlar ko'rganini, yosh avlodga mehnat tarbiyasini berishning butun muammosini hal qilish har bir mакtabda mehnat ta'limi vazifalari qanchalik to'g'ri tushunilishi va ularga qan-chalik jiddiy yondashilishlari ta'kidlab qo'yilganini hech qachon unutmaslik kerak.

Shu boisdan, umumiyo'rta ta'lim mакtablarini 1-9-sinflari uchun texnologiya ta'limi bo'yicha qabul qilinayotgan DTS, o'quv dastur va darsliklarini yaratishda rivojlanish intensivligi asosida yosh avlodga mehnat uquvi ko'nikmalarini o'rgatishning zaruriy ehtiyoj mezoni hisobga olinishi shart. Texnologiya ta'limi o'qituvchisini tayyorlashning DTS, shunga mos ravishda tuzilayotgan o'quv rejalar, o'quv dastur va darsliklari real haqiqatga yaqin bo'lishi shart.

5-9-sinflar uchun umumiyo'rta ta'lim mакtablari va institut o'qituvchilarining birga-likda ko'p yillik tajribalariga tayanib tahlil asosida texnologiya faniga faqat 5-sinflarga mo'ljallanib tuzilgan taxmini DTS va o'quv dasturlari hamda ayrim uslubiy mulohaza-larni quyida keltiramiz.

5-sinf "Texnologiya va dizayn" yo'nalishi (68 soat) bo'yicha yog'ochga ishlov berish texnologiyasi (30 soat) bo'limida yog'ochga ishlov berish ustaxonasining tuzili-shi, yog'ochning tur mushda va iqtisodiyot tarmoqlaridagi ahamiyati, yog'ochning tashqi ko'rinishi, duradgorlikda ishlatiladigan yog'ochlar, duradgorlik dastgohi, qo'l asbobla-rining tuzilishi va turlari, ulardan foydalanish qoidalari, o'chash va rejalash asboblari, asboblarni ishga tayyorlash va ular bilan ishlash.

O'sha joydagи mashina, mexanizm, moslama va stanoklar va ulardan foydalanish bo'limidagi manbalar 5-sinflarga berilishi maqsadga muvofiq emas. Chunki, 5-sinflarda o'quvchilarga hali tabiiy fanlar o'qitilmagan bo'ladi. Shu tufayli, o'quvchilarda harakat

qonunlari, ish, kuch va boshqalar haqida tushuncha bo'lmaydi. Shuning uchun, masha-ni, mexanizm, stanok va texnikalarni 6-sinflarda o'tgan ma'qulroq deb hisoblaymiz.

Duradgorlik buyumlari detallarini tayyorlash, yog'ochga ishlov berish jarayonlari bilan uyg'unlashtirilgan xalq hunarmandchiligi texnologiyasi haqida o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

Polimer materiallarga ishlov berish texnologiyasi (5 soat) bo'limida polimer materiallar to'g'risida ma'lumot, polimerlar, shtamplar, presslash, polimer materiallardan buyumlar va uy-ro'zg'or buyumlari tayyorlash texnologiyasi. Gul tuvak yasash haqida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Metalga ishlov berish texnologiyasi (12 soat) bo'limida metalga ishlov berish ustaxonasining tuzilishi, metalning turmushda va iqtisodiyot tarmoqlaridagi ahamiyati, tuzilishi, turlari, sohalari. Metalning tashqi ko'rinishi va o'ziga xos belgilari, metalga ishlov berishda qo'l asbob-uskunlari, moslamalarining tuzilishi va turlari, vazifalari, foydalanish qoidalari, chilangarlik dastgohi o'Ichash va rejalah asboblarini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Metallarga ishlov berish texnologiyasi, konstruksiyalash elementlari. Metalga ishlov berish jarayoni bilan uyg'unlashtirilgan xalq hunarmandchiligi texnologiyasi bo'yicha o'quvchilarga o'rgatish kerak bo'lganida to'garak uchun qo'shimcha ravishda rixtagorlik, degrézlik va quymakorlik, ganj o'ymakorligi xalq hunarmandchiliklari olinishi mumkin.

Elektrotexnika ishlari (10 soat) bo'limiga mo'ljallangan o'quv soatlarini qo'l mehnatiga oid bo'lgan turmushdagi kichik ta'mirlash ishlariga berish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Ro'zg'orshunoslik asoslari (3 soat) bo'limini keng ma'nodagi turmushdagi ta'mir ishlari deb atab, qulflarni, eshik va romlarni qulflarini kichik ta'mirlash, mebel-larning qulflarini kichik ta'mirlash ishlarini, laklangan va qoplamlami yuzala-rini saqlash tadbirdari o'rgatish maqsadga muvofiqdir.

"Servis xizmati" yo'nalishi pazandachilik asoslari (18 soat) bo'limi bo'yicha pa-zandachilik tarixi va taraqqiyoti. Insoning ovqatlanish zaruriyatni va oziq-ovqat mahsu-lotlarining ozuqaviy qiymatini inson organizmi uchun ahamiyati, meyor asosida ovqat-lanish, sabzavotlar va mevalarning ozuqaviy qiymati, tuxum va choy, qahva, kakao ichimliklarining ozuqaviy qiymatini o'rgatish kerak bo'ladi.

Pazandachilikda ishlatiladigan oshxona asbob uskunlari va ulardan foydalanish, asboblar bilan ishlov berishda mehnat xavsizlik qoidalari va sanitariya gigiyena qoidalari, choy, kakao va kofe tayyorlash, meva va sabzavotlardan sharbat va taomlar tayyorlash texnologiyasi, ularning sifatiga va saqlanishiga qo'yiladigan talablar, taom-larni did bilan bezatib, dasturxonga tortish tartibi, sabzavotlardan milliy taomlar tayyor-lashni o'rgatish maqsadga muvofiq boladi.

Gazlamalarga ishlov berish texnologiyasi (48 soat) bo'limida to'qimachilik tolalari haqida, tabiiy tolali gazlamalarning xususiyatlari, tabiiy tolalardan tayyorlangan ti-kuvchilik ip turlari va ularning xususiyatlari, gazlamalarning o'ng va teskari tomonlarini, ularning bo'ylama va ko'ndalang iplarini aniqlashni o'rgatish ma'qul bo'ladi.

Gazlamalarga ishlov berishdagi qo'lda qilinadigan ishlari va uni bajarishda ishla-tiladigan asbob-uskunalar, ular bilan qo'lda bajariladigan ishlarni amalga oshirish qoidalari, qo'lda asbob uskunalar bilan chocklar va qaviq qatorlar tayyorlash, dazmollar ni turlari, tuzilishi va ularni ishlatilishi, qo'l yuritmali tikuv mashinasining asosiy tuzilishi va ishslash tartibi. Tikuv mashinasida ishslash haqida o'rgatish kerak bo'ladi. Shuning-

---

dek, kiyimlar ahamiyati, kiyimlarni qismlari va ularni bichish hamda tikish, mакtabgacha yoshdagi bolalarni kiyimlarini bichish hamda tikish, gazlamalarga ishlov berishga asoslangan milliy xalq hunarmandchilik sohalarida naqqoshlikning ahamiyati, to'qish usullarini o'rgatish mumkin bo'ladi.

Turmushdagи ta'mirlash ishlari texnologiyasi (2 soat) bo'limida choklari so'kilgan mакtabgacha yoshdagi bolalarni kiyimlari va boshqa turli buyumlarni ta'mirlash texnologiyasini o'rganish, pazandachilik asbob uskunalarini ta'mirlash ishlarini o'rgatish maqsadga muvofiq bo'ladi. 5-sinflar uchun o'rgatishga mo'ljallangan mehanizm va mashinalar, elekrotexnika ishlari bo'limlariga berilgan mavzularni o'rniga soddalashtirilgan mavzular, bu mavzularni esa 6-7-sinflarga mo'ljallah maqsadga muvofiq bo'ladi.

6-sinfda texnologiya va dizayn yo'nalishi (68 soat)ni 27 soatlik yog'ochga ishlov berish texnologiyasi bo'yicha yog'ochning fizikaviy xossalari, duradgorlikda ishlatiladigan yelimlar haqida, yog'ochni rejalash asboblari, arralar, randa va parmalash qurilmalari tuzilishi, foydalanish qoidalari, qalamdon yasash, yog'ochdan yasalgan buyumlarga ishlov berish usullari, yog'ochni pardozlash, egovlash, jilvirlash, laskellash, ramka tayyorlashga oid mavzular o'rgatish ko'zda tutilgan.

Xulosa o'rnida aytishimiz mumkinki, yuqoridaqgi aytigelan tartibda 7-9-sinflar uchun ham o'quv dasturlarini ilmiy tahlili asosida o'rgatilishi kerak bo'lgan mavzular didaktik talab bo'yicha joylashtiriladi. Ayniqsa, 7-8-9-sinflar uchun o'rgatishga mo'ljallangan ro'zg'orshunoslik asoslarida berilgan mavzularni almashtirish kerak, chunki ushbu mavzular taomlar tayyorlashga oid bo'lib, ular taom tayyorlash texnologiyasi bo'limida o'qitilishi kerak, ularni o'rniga ro'zg'or jihozlarini kichik ta'mirlashga oid mavzular o'qitilishi lozim. Shuningdek, xalq hunarmandchilik texnologiyalari bo'limlaridagi mavzularni ham aniqlashtirish kerak, ularni o'rgatishning didaktik ketma-ketligi tartibga keltirilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Shamsiyeva Z. *Mehnat ta'limi uzviylashtirilgan o'quv dasturini joriy etish boyicha tavsiya va taqvim-mavzu rejalar* (1-9-sinflar). T.: Sharq, 2010.
2. Davlatov K. *Mehnat va mehnat ta'limi, tarbiyasi hamda mehnat tanlash nazariysi va metodikasi*. – T.: O'qituvchi, 1992.
3. Muslimov N. va b. *Mehnat ta'limi o'qitish metodikasi O'quv qo'llanma*. – T.: 2009 427 b.

Saida NIZAMOVA,

O'zMU huzuridagi pedagog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tarmoq markazi o'qituvchisi

UMUMTA'LIM MAKTABLARIDA MATEMATIK MODELNING KIMYOVIY JARAYONGA TADBIG'I

Annotation

Mazkur maqolada umumta'lism maktablarida kimyo fanidan masalalar yechilishida yo'l qo'yiladigan kamchiliklar va ularning yuzaga kelish sabablari va uning oldini olish choralar bayon etilgan. Muallif, kimyoviy jarayonlardagi to'g'ri chiziqli va tengsizlikni ifodoalovchi matematik modelni qo'llash asosida masalalardan namunalar ham keltirib o'tgan.

Kalit so'zlar. O'quv jarayoni, o'quvchi, kimyo, masala, model, modellash, obyekt.

В данной статье обсуждаются проблемы возникающие по предмету химии в общеобразовательных школах, а также причины их возникновения и меры по их предотвращению. Автор также привел примеры из математической модели линейных и неравенств в химических процессах.

Ключевые слова. Учебный процесс, ученик, химия, пример, модель, моделирование, объект.

This article discusses the problems of the subject of chemistry in secondary education schools, as well as their causes and measures to prevent them. The author also gave examples from the mathematical model of linear and inequalities in chemical processes.

Key words. Educational process, student, chemistry, example, model, modeling, object.

Mamlakatimizda ta'lim tizimining rivojlanishi, uning maqsadi va vazifalarining o'zgarishi, dars jarayonida foydalilanayotgan metodlar, vositalar va shakllarning qayta ko'rib chiqilishiga hamda uni takomillashtirishga bo'lgan ehtiyoj kuchaydi. Umumiy o'rta ta'lim maktablari, akademik litsey, kasb-hunar kollejlarda kimyo fanidan o'qitish innovatsion texnologiyalardan samarali foydalinish orqali nazariy va amaliy bilimlarni kompleks va tizimli holda to'liq o'rganilmaganligi aniqlandi. Bu esa, uni dars jarayoniga tizimli tatbiq etish imkoniyati yaratilishiga sabab bo'ldi.

Mamlakatimizda mustaqillikning dastlabki davridan boshlab ta'lim tizimi kadrlar salohiyatini tubdan yaxshilash, zamonaviy texnologiya va uskunalaridan keng foydalanishga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Izchil islohatlar natijasida, ta'lim tizimida xorijiy va mahalliy investitsiyalarni keng jaib qilish orqali ilg'or tajribalarga asoslangan o'quv muhitini joriy etildi. Kimyo fanidan yurtimiz, MDH va xorij olimlarining olib borgan ishlari o'rganilib, tahlil qilindi. Amalga oshirilgan ishlarning tahlili shuni ko'rsatdiki, yurtimiz olimlarining olib borgan ishlarda innovatsion texnologiyalar va AKTdan unumli

---

foydalinish yo'llariga yetarli darajada e'tibor qaratilmagan. Zamonaviy texnologiyalar asosida o'qitishning hozirgi holatiga ko'ra, o'qituvchilarda axborot texnologiyalar asosida o'qitish bo'yicha nazariy va amaliy bilim yetarli darajada emasligi aniqlandi. Ushbu muammolar orasida kimyo ta'limi sifatini oshirishda axborot texnologiyalardan foydalinish hozirda alohida ahamiyatga ega bo'lib, bu yo'nalish bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borish zaruriyatiga bo'lgan ehtiyoj sezilmoqda. Hozirgi kunda, yurtimizda innovatsion va axborot texnologiyalarni ta'lim jarayoniga tatbiq etib, uni samaradorligini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim tizimida yoshlarga zamonaviy bilim berishda innovatsion texnologiyalarning o'rni beqiyos. Dars jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llashda hamda zamonaviy uslublar ta'limning sifat va samaradorligini oshiradi, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qildi. Har bir dars, o'quv predmetining o'ziga xos texnologiyasi bor. O'qituvchi va o'quvchining maqsadi ijobiy natijaga erishish ekan, darsda qanday texnologiyadan foydalinish ular ixtiyorida. O'qituvchining mahoratiga qarab, kompyuter bilan ishslash, film, tarqatma material, plakat, axborot texnologiyasi, turli adabiyotlar, puxta loyihalangan interfaol usullar qo'llash mumkin.

Innovatsion texnologiya pedagogik jarayon bo'lib, o'quvchi va o'qituvchi faoliyatidagi o'zgarish, yangilik kiritish, o'quv jarayonida interfaol metodlar va zamonaviy vositalardan to'liq foydalishni o'z ichiga oladi va bu orqali ta'lim samaradorligi hamda sifatini oshirishga qaratilgan. Bu esa, o'z navbatida o'quvchilarini yuksak bilimga, intellektual salohiyatga hamda yetuk malakaga ega bo'lishlarini ta'minlaydi. Bunday yondashuvlar kimyo fanini o'qitishda ta'lim tizimining sifat va samaradorlik jihatdan yangi bosqichga olib chiqishini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF 4947-sonli Farmoni, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 15-martdagи "Umumiy o'rta ta'lim to'g'risidagi nizom" 140-sonli qaroriga ko'ra, normaliv-huquqiy hujjatlarni takomillashtirish, 2017-yil 6-aprel "Umumiy o'rta ta'limning o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi bilan uzviy aloqadorligini ta'minlash masalalari; umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi davlat ta'lim standartlarining yangi avlodini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etishni tashkil etish to'g'risida"gi 187-sonli qarorlari hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy hujjatlar belgilandi.

Innovatsion va axborot texnologiyalardan foydalanim kimyo fanidan masalalarni yechish mumkin. Bunda kimyo fanidan masalalarni yechishda matematik usullardan foydalaniлади. Maktabda o'quvchilar kimyo fanidan oddiy masalalarni yechishda oddiy matematik hisob-kitobni qo'llagan holda, proporsiyalar tuzish orqali oddiy matematik hisoblashlarni amalga oshiradi. Kimyoni o'qitish jarayonida kimyoviy muvozanat, gidroliz, eritmalarini tayyorlash mavzulariga oid masalalarni yechishda kvadrat tenglamalarni qo'llagan holda masala yechishga to'g'ri keladi. Kimyoviy termodinamika, kimyoviy kinetika mavzularini o'rganish jarayonida esa kimyoviy kinetika mavzulariga oid masalalarni yechishda murakkab tenglamalar qo'llagan holda masalalar yechiladi. Bu mavzularni o'rganish jarayonida differinsial, integral va hosila olishga oid matematik tushunchalarni ishlatalishga va bu orqali logarifm, integral, differensial kabi tenglamalarni qo'llashga to'g'ri keladi. Bunday masalalar yechimini 10-11-sinflarda va akademik litseylarda amalga oshiriladi. Ayrim hollarda kimyo fanidan masalalar yechilishida ro'y berishi mumkin bo'lgan kamchiliklar mavjud va ularning sabablari quyidagilar:

1. Masalani yechishda kimyoviy o'lwchovlarni belgilash darajasini bilmaslik.

2. Masalaning shartini yozish tartibi va uni yechish usulini bilmaslik.

Kimyodan hisoblashga doir masalalar yechishda yo'l qo'yiladigan kamchiliklardan biri masalaning mazmuniga to'liq tushinib, shartini qisqacha, ma'lum tartibda yozmaslik va uni yechish usulini bilmaslikdan kelib chiqadi. Shu bois, maktab o'quvchilarining daftarlari tekshirilganida ko'pincha tartibsiz, tushunarsiz sonlardan iborat bo'lgan masala yechish usuli ko'zga tashlanadi. Kimyo darslaridagi bunday "sistema" fizika va matematika darslarida hosil qilingan sistemadan tubdan farq qiladi. Kimyoviy o'lwchovlarni matematika va fizikadagi kabi bir xilda belgilash shu vaqtga qadar qabul qilinmagan, bu esa masalani yechishni qiyinlashtirib, o'quvchilarini chalg'itadi. Masalaning yechimi to'liq va tushunarli bo'lishi uchun bunday usulda masalaning yechimiga ko'p vaqt ketadi. Chunki masala yechishning asosiy vazifasi nazariy bilimlarni mustahkamlash va kimyoviy hodisalarini tushinishda mustaqil fikr yuritishga o'rgatishdan iborat. Masalaning shartini yozish tartibi va masala yechish usulini bilmaslikni oldini olish maqsadida quyidagicha usulni qo'llash yaxshi natija beradi. Bunda matematik model usulidan foydalilanadi.

Model – o'lwchov birligi bo'lib, ob'yektni har tomonlama o'rganishga imkoniyat yaratadi. Modelash esa model orqali bir obyektni ikkinchi ob'yektga o'rnnini berib, uning eng kerakli xossalari to'g'risidagi ma'lumotga ega bo'lishdir. Adekvat model – o'rganilayotgan obyektda borayotgan jarayonni o'rganish, aniqlash va ob'yekt to'g'risida kerakli ma'lumotga ega bo'lishda, u tasdiqlab beruvchi omil hisoblanadi. Buning uchun, modelashda o'rganilayotgan obyektning maqsadini, vazifasini va usullarini bilish kerak. Modelashda obyekt – o'rganilayotgan kimyoviy jarayondir. Modelash metodlariga esa dinamik qonuniyatlar kiradi. Modelashning maqsadi kimyoviy jarayonlarda boradigan mexanizmlarni eksperiment ma'lumotlari asosida identifikatsiya va verifikatsiya model parametrlarini aniqlashdan iborat bo'ladi. Kimyoviy jarayonlarning borishi to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlar, tashqi ta'sirlarni o'rganishdan boshlanadi. Matematik model orqali obyekt to'g'risida dastlabki birlamchi ma'lumotlar olinadi va o'rganiladi. Modelni qo'llash orqali kimyoviy masalalar yechishda algoritma va qo'llanilayotgan usullarni kompyuter orqali yechishga katta e'tiborni qaratiladi. Bunda, ma'lum bir vaqt ichida aniqlik bilan berilgan masala ishlanishi lozim. Buning uchun kerakli algoritmi tanlash va kompyuterda modelni qo'llash lozim. Model orqali kompyuterda kerakli ma'lumotlar olinadi. Hisoblovchi algoritmlar modellarining xususiyatlarini ko'rsatmasdan kerakli obyekt to'g'risida aniq ma'lumot berishi natijasida, vaqt tejalishi va kompyuter orqali yechiladigan masalalarga etiborni qaratilgan bo'lishi kerak.

Model 3 xil yo'l bilan hosil qilinadi:

1. Hosil bo'lgan mahsulotni to'g'ridan-to'g'ri o'rganish.

2. Deduksiya orqali o'rganish.

3. Induksiya hosil qilish yo'li bilan o'rganish.

Model quyidagi sinflarga bo'lib o'rganiladi:

– to'g'ri chiziqli;

– statsionar;

– dinamik;

– algebraik;

– defferensial tenglamalar asosida.

Quyida kimyoviy jarayonlardagi to'g'ri chiziqli va tengsizlikni ifodalovchi matema-

---

tik modelni qo'llash asosida masala yechishni ko'rib chiqamiz.

1-masala. Stol ustida 3 ta kolba turibdi, har bir kolbada 2 xil moddadan iborat aralashma bor.

1-kolbada A moddaning miqdori 30 ml va B moddaning miqdori 50 ml.

2-idishda A moddadan 60 ml , B moddaning miqdori 35 ml.

3-idishda A moddaning miqdori 45 ml, B moddaning miqdori 25 ml, har bir kolbadagi modda miqdori aniqlanadi.

Har bir kolbadagi moddaning miqdorini to'g'ri aniqlash uchun 3 marta hisob qilinadi .

1-kolbada $30+50=80\text{ml}$;

2-kolbada $60+35=95\text{ml}$;

3-kolbada $45+25=70\text{ml}$

Berilgan ma'lumotlarni matematik yo'l bilan ifodalaydigan bo'lsak, u holda A-a, B-b deb ifodalab, buni quyidagi tenglama asosida yechish mumkin.

$a + b$ – bu matematik model hisoblanadi. Berilgan ma'lumotlarning matematik modulini quyidagicha ifodala什 mumkin.

1. Kolbalarda bir xil miqdordagi moddalar $a = b$

2. A modda va B moddadan 20 ml ko'p $a-b=20 : a= b+20$

3. A modda B moddadan 35 ml kam $a-b=35 : b-a =35 : a=b-35$

4. A modda B moddadan 2 marta ko'p $a=2*b$

5. A modda B moddadan 2 marta kam $a =b/2 \quad b=2*a$

6. Kolbaga 15 ml A moddadan,25 ml B moddadan qo'shildi, kolbadagi modda miqdori teng $a+15=b+25$

7. Agar A kolbaga 20 ml modda quyilsa, B kolbadagi modda A moddaga nisbatan ortadi $b=2(a+20)$

Bunda asosiy maqsad – matematik modelni berilgan ma'lumot asosida to'g'ri tuza bilishda. Grafik usulidagi model asosida kimyoviy masalalarni yechish grafik usulidagi model deyiladi. Kimyoga doir masalalarni yechishda matematik modellardan, algebraik modellardan tashqari – so'z orqali ifodalanuvchi model, grafik model-grafik funksiyalar orqali ifodalovchi geometrik modellarni geometrik shakllar orqali ham ifodala什 mumkin.

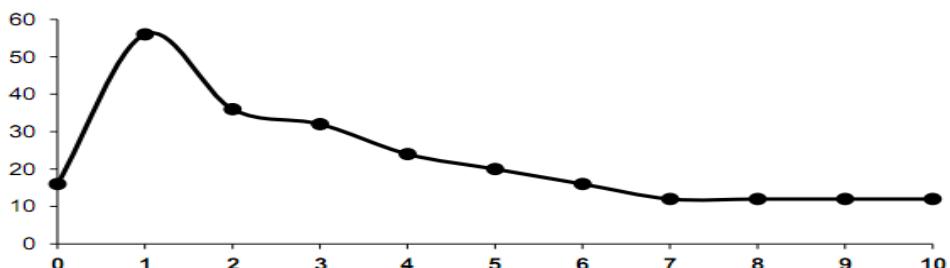
1-masala Asbob yordamida har 10 minut ichida haroratning o'zgarishini ifodalovchi moddaning harorat grafigini chizing. Buning uchun berilgan vaqt, vaqt birligida haroratning ko'tarilishi yoki pasayishi aniqlanadi. Masalaning vaqt, haroratiga bog'liqligi quyidagi jadvalda keltiriladi:

Vaqt t	10	20	30	40	50	60	70	80	90	100
Temperatura t°C	16	56	36	24	20	16	12	12	12	12

Bunda grafik tuzish uchun gorizontal holda vaqt miqdori t , vertikal holda esa harorat qiymati qo'yiladi. Hosil bo'lgan (.) nuqtalar aniqlanadi va bu nuqtalar birlashtiriladi. Natijada grafik hosil bo'ladi. Bu grafikka qarab, eng yuqori haroratda reaksiya qanday borayotganligini va qayerda ekanligini aniqlash mumkin. Bunday usulda masalani hal qilinishni oson va qulay yechilishiga yordam beradi.

1 -rasmda kimyoviy masalalarni grafik usulidagi yechimi berilgan.

haroratda vaqt

1-rasm. Grafik usulda masala yechish.

Mavzularning qanchalik o'zlashtirilganligini aniqlashning eng muqobil varianti bu masala yechish va mustaqil ishlarni bajarishdir. Bu orqali kimyo fanidan:

- puxta, chuqur salohiyatga ega bo'lish, bilimdagi bo'shlilqlarni o'z vaqtida bartaraf etishga va bu orqali ta'lim samaradorligini oshirish imkoniyati yaratiladi;
- o'quvchini mavzular bo'yicha egallagan bilimini kompyuter orqali bajarilgan test topshiriqlari bajarish o'z-o'zi nazorat qilishga, biliqidagi kamchiliklarni o'z vaqtida bar-taraf etishga imkoniyat yaratildi;
- o'quvchilarning masalalarni yechishda eng qulay usullardan biri model texnologiyasidan samarali foydalanishdir.

Bu usul bilan yechilgan masala kompyuter orqali o'z yechimini tez topishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Nizamova S.O.Kimyo ta'limi samaradorligini oshirishning innovatsion texnologiyalari.Monografiya.-Toshkent, Adabiyot uchqunlari 2016-y, 73 b
2. Еремин В.В.Теоретическая и математическая химия для школьников, М:МЧМО,2007.-С 392.
3. Перегудов А.В., Пушкин Т.П. Введение в математическое моделирование химических протессов.//Красноярский педагогический университет им. В.П.Астафьева. Учебное пособие 2013.-С. 54.

Maxmuda YAKUBOVA,

Chirchiq oliy tank qo'mondonlik-muhandislik
bilim yurti katta o'qituvchisi

CHIZMA GEOMETRIYA VA MUHANDISLIK GRAFIKASI DARSLARIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqola geometrik sirlarni muhandislik kompyuter grafikasi yordamida hosil qilish va undan oliy ta'lif muassasalarini dars jarayonida innovatsion texnologiyalar bilan qo'llash hamda uning talabalar fazoviy tasavvurlarini shakllantirishdagi ahamiyatiga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar. Geometrik shakl, chiziqli sirt, egri chiziq, grafik savodxonlik, texnologik xarta, guruh, chizma.

Данная статья посвящена созданию геометрических поверхностей с помощью инженерной компьютерной графики и применению высшими учебными заведениями инновационных технологий в учебном процессе, а также важности их учеников для построения пространственного воображения.

Ключевые слова. Геометрическая форма, линейные поверхности, криволинейная графика, графическая грамотность, технологическая карта, групповой рисунок.

This article is devoted to the creation of geometric surfaces with the help of engineering computer graphics and the using of innovative educational institutions in the educational process, as well as the importance of their students to build spatial imagination.

Keywords. Geometrical form, linear surfaces, curvilinear graphics, graphic literacy, flow chart, group drawing.

Ozbekistonda ta'lif sohasidagi kuchli va izchil siyosat, bir tomonidan, jahon ta'lif standartlarining yuksak darajasiga erishishga qaratilgan, ikkinchi tomondan esa xalqimizning ma'nnaviy-madaniy qadriyatlari va o'ziga xosligini hisobga oladi.

2017 – 2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida fan va ta'lif sohalarini rivojlantirishning eng muhim yo'nalishlari sifatida ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyotga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish belgilangan. Bu esa, iqtisodiyot va jamiyat hayotining barcha sohalarida innovatsion jarayonlarni jadallashtirishga katta turtki bermoqda.

Innovatsion texnologiyalar hamda, zamonaviy uslublar ta'limning sifat va samaradorligini oshirib, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Mazkur inno-

vatsiyalarning samaradorligi ko'p jihatdan ta'lrim muassasasida amalga oshirilayotgan innovatsion faoliyatning to'g'ri tashkil etilganligiga bog'liqdir.

Ishlab chiqarish va ularning rivojlanishini chizmalarsiz tasavvur qilish qiyin. Yangi ixtiro qilinayotgan buyumlar, mashinalar va inshootlar ma'lum g'oya asosida muhandis yoki yaratuvchi hayolidan qog'ozga eskiz sifatida ko'chadi. So'ngra bu eskizlar bo'yicha ish chizmalari bajariladi. Chizmalar bo'yicha ularning afzalliklari, kamchiliklari aniqlanadi va loyihaga tegishli tuzatishlar kiritiladi. Bu chizmalar asosida buyumlar ishlab chiqariladi, tekshiriladi va ta'mirlanadi.

Chizma geometriya fanining asosiy maqsadi narsalarni tekislik ustida tasvirlash va bu tekis tasvirlar bo'yicha narsalar orasidagi pozitsion va metrik munosabatlarni aniqlash usullarining nazariy asoslarini o'rgatish, talabalarning fazoviy tasavvurini, ijodiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish va o'stirishdan iboratdir.

Oliy ta'limda barcha injenerlik fanlari qatori "Chizma geometriya va muhandislik grafikasi" fanini ham puxta o'zlashtirish talabalardan bir qator xislatlarga ega bo'lishni talab qiladi. Bu xislatlar: e'tiborlilik, diqqatililik, aniq fikrlash, ko'z oldiga keltirilgan tasviri qog'ozga tushira bilish. Mazkur fanni o'rganishning o'ziga xos talablari va tartib-qoidalari mavjud bo'lib, ularga rioya qilish "Chizma geometriya va muhandislik grafikasi" fanni oson va samarali o'zlashtirishni ta'minlaydi.

Kundalik hayotimizda bizga turli xil hajm va ko'rinishlarda ko'rinaradigan geometrik sirtlardan tashkil topgan shakillarini uchratamiz va foydalanamiz. Bularga ko'plab misollarni keltirishimiz mumkin masalan, oddiy kiyimimizdan tortib avtomobil sirtlarining turtli dizaynlarda ko'rinishi geometrik sirtlarning qanday murakkabliklar asosida yasalishini tasavvur qilish mumkin. Chizma geometriya va muhandislik grafikasi fanini o'rganish talabalarda fazoviy tasavvurni va mantiqiy fikrlashni rivojlantirib, ijodiy qobiliyatini shakllantirishga yordam beradi.

Chizma geometriya va muhandislik grafikasi kursining "Kirish" qismida chizmalar tarixi va uning insonlar hayotidagi o'rni, ahamiyati haqida kengroq ma'lumot berilib, o'quvchilarda grafik bilimlar bo'yicha qiziqish hosil qiladi. Shundan so'ng, o'quv dasturining dastlabki mavzulari; tasvirlash usullari, geometrik shakllarning to'g'ri burchakli proyeksiyalari o'rganila boshlanadi.

Har bir mavzuni o'rganish jarayonida ko'z bilan chamlab o'lhash, aniq o'lhash, xotira sifati, qo'lni to'g'ri harakatlantirish, tasvirlarni o'zarो taqqoslash, fazoviy fikrlash va yana eng muhimi sabr-toqatli bo'lish kabi xislatlar shakllanadi.

Muhandislik grafikasi fanlarida turli xil geometrik sirtlardan foydalaniladi. Ushbu sirtlarni kompyuter grafikasining muhandislik grafikasi masalalarini bajara oladigan grafik dasturlardan biri Auto CAD grafik dasturidir.

Zamonaviy kompyuter texnologiyalaridan dars mashg'ulotlari jarayonida foydalanish, talabalarning fazoviy tasavvurini shakllantirib, turli xil geometrik obrazlarni ko'z o'ngida real ko'rinishda hosil bo'lishi, har qanday chizmalarni chizib to'liq tasavvur qilishi, chizilgan sirtlarni bir shakldan ikkinchi bir shaklga o'zgartirish imkoniyatini ham ko'rishlari va yangidan yangi g'oyalarga ega bo'lishlari ham mumkin. Bo'lajak muhandislar uchun har qanday chizmalarni kompyuter texnologiyalari yordamida tez va oson, tushunarli qilib turli xil ko'rinishlarda, standart qoidalariga muvofiq tarzda sifatlari qilib vizual ko'rinishlarda hamda chizma qog'ozlarida chop ettirish imkoniyatini beradi.

Sirtlar umumiyl holda, biror egri chiziqning fazoda ilgarilama yoki aylanma, yoxud bir vaqtning o'zida ham ilgarilama, ham aylanma harakat qilishi natijasida hosil bo'ladi.

Bugungi kunda, barcha rivojlangan davlatlar qatori mustaqil respublikamizda ham chizmalar, loyihalar va hatto chizma shartlari ham zamonaviy kompyuterlarda tez va sifatli bajarilmogda. Kompyuterda to'g'ri chizish ham avvalo, shu chizmalarning qo'lda bajarish usullarini, ya'ni boshqacha qilib aytganda grafik savodxonlikka ega bo'lishni talab qiladi. Grafik savodxonlikni yanada oshirish talablarini darsga beixtiyor jalb qiliш orqali olib borilsa, maqsadga muvofiqdir. Bunday yuqori natijalarga erishish uchun ta'llim jarayonida hamisha innovatsion iexnologiyalarga katta e'tibor berish kerak. Qolaversa, plakatlar, modellar, detal va buyumlar namoyish qilinib, dars jarayonida talabalar faolligini oshirish uchun mashg'ulotlarda savol-javob, diskussiya, suhbat va didaktik o'yinlar hamda interaktiv texnologiyalar qo'llaniladi.

O'qituvchi tomonidan har bir darsni yaxlit holatda ko'ra bilish va uni tasavvur etish uchun bo'lajak dars jarayonini loyihalashtirib olish kerak. Bunda o'qituvchi tomonidan bo'lajak darsning texnologik xaritasi har bir mavzu, har bir dars uchun o'qitilayotgan predmet, fanning xususiyatidan, o'quvchilarning imkoniyati va ehtiyojidan kelib chiqqan holda tuziladi.

Bunday texnologik xaritani tuzish oson emas, chunki buning uchun o'qituvchi pedagogika, psixologiya, xususiy metodika, pedagogik va axborot texnologiyalardan xabardor bo'lishi, shuningdek, juda ko'p metodlar, usullarni bilishi kerak bo'ladi. Har bir darsni rang-barang, qiziqarli bo'lishi avvaldan puxta o'ylab tuzilgan darsning loyihalashtirilgan texnologik xaritasiga bog'liq.

Darsning texnologik xaritasini qay ko'rinishda yoki shaklda tuzish bu o'qituvchining tajribasi, qo'yan maqsadi va pedagogik mahoratiga bog'liq. Texnologik xarita qanday tuzilgan bo'lmasin, unda dars jarayoni yaxlit holda aks etgan bo'lishi hamda aniq belgilangan maqsad, vazifa va kafolatlangan natija, dars jarayonini tashkil etishning texnologiyasi to'liq o'z ifodasini topgan bo'lishi kerak. Texnologik xaritaning tuzilishi o'qituvchidan dars ishlanmasini yozish uchun asosiy vosita bo'lib hisoblanadi, chunki bunday xaritada dars jarayonining barcha qirralari o'z aksini topadi.

Talabalarning o'zlashtirishi shart bo'lgan bilim hajmi, ko'nikma va malaka darajasi ularga majburiy grafik vazifalar bajarilishini nazorat qilish va baholash orqali mustahkamlanadi. Bajariladigan grafik vazifalar minimumi ishlab chiqiladi.

Xulosa qilganda, doimiy usulda dars o'tish bilan innovatsion texnologiyalar asosida olib boriladigan darslarning unumdarligi yuqori bo'ladi. Yangi pedagogik texnologiya yordamida olib borilgan dars talabalarda darsga bo'lgan qiziqishni yanada oshiradi. Guruh bilan ishlashni o'rganadilar, chizmalarni bir-biriga taqqoslashni, chizmani aniq va tez bajarishni, chizmani o'qiy olish va o'z fikrini boshqalarga tushuntira bilishni o'rganadilar. Hozirgi vaqtida ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llashda zamonaviy axborot texnologiyalari keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Yangi pedagogik texnologiya yordamida olib borilgan dars talabalarning xotirasida uzoq saqlanadi. Innovatsion faoliyatni to'g'ri tashkil etish, ta'llim jarayonida yuzaga kelgan muammolarni aniqlash, muammoni hal etish usullarini shakllantirish, unga doir qaror qabul qilish hamda tanlab olingan qarorni amalga oshirish va uni baholash imkonini yaratib, tizimning alohida tarkibiy qismlaridagina emas, yaxlitlikda butun jarayonga doir muammolarni samarali hal etish imkonini beradi.

Yangi pedagogik texnologiyalarning xislati shundaki, unda qo'yilgan maqsadlarga erishish kafolatini beruvchi o'quv jarayoni rejalashtiriladi va amalga oshiriladi. Darhaqiqat, mashg'ulotlarning muvaffaqiyatli o'tishining 80 foizi ta'llim jarayonini to'g'ri loyihalashtirish, tashkil etish va uni amalga oshirishga bog'liqidir.

Kelajakda ta'lrim taraqqiyotini harakatlantiruvchi kuch sifatida innovatsion ta'lim o'qituvchi faoliyatini yangilash, ta'lim-tarbiya jarayonini maqbul qurishga, yoshlarda hur fikrlilik, bilimga chanqoqlik, Vatanga sodiqlik, insonparvarlik tuyg'ularini shakkanti-rishga ijobji ta'sir ko'rsatadi.

Quyida misol uchun chizma geometriya bo'limining "Chizmani qayta tuzish usullari" mavzusini o'tib bo'lgach, yangi pedagogik texnologiyani qo'llagan holda bir soatlik "Guruhlarda ishlash" nomli amaliy mashg'ulot xaritasini ko'rish mumkin.

Amaliy mashg'ulot. Nuqta, to'g'ri chiziq, tekislik bo'limi bo'yicha umumlashtirish	
Vaqti – 2 soat	Talabalar soni: 25-30 nafar
O'quv mashg'ulotining shakli	Amaliy mashg'ulot
Amaliy mashg'ulotning rejsasi	1.Nuqtaning ortagonal proyeksiyasi 2. To'g'ri chiziqning ortagonal proyeksiyasi 3 Teqislikning ortagonal proyeksiyasi
O'quv mashg'ulotining maqsadi: Nuqta, to'g'ri chiziq, tekisliklar bo'yicha bilimlarni chuqurlashtirish va mustahkamlash.	
Pedagogik vazifalar: – Nuqta, to'g'ri chiziq, tekislikning ortagonal proyektsiyasi haqidagi ma'lumolarni tizimlashtirishni o'rgatish; – nuqta, to'g'ri chiziq, tekislikning bo'yicha masalalar yechishni va tahlil qilishni o'rgatish; – masalalar yechishda optimal imkoniyatlarni ilgari suradilar, ularni baholaydilar, yakuniy xulosalar qilishni o'rgatish.	O'quv faoliyatining natijalari: Nuqta, to'g'ri chiziq, tekislikning ortagonal proyektsiyasi haqidagi ma'lumolarni tizimga soladilar; nuqta, to'g'ri chiziq, tekislikning bo'yicha masalalar yechadilar, tahlil qiladilar; – masalalar yechishda optimal imkoniyatlarni ilgari suradilar, ularni baholaydilar, yakuniy xulosalar qiladilar;
O'qitish uslullari va texnikasi	Amaliy ish, aqliy xujum va munozara,
O'qitish vositalari:	Metodik ko'rsatma, topshiriqlar, doska, bo'r, flipchart, kalam, chizg'ich, o'chirg'ich.
O'qitish shakllari:	Guruhlarda ishlash
O'qitish sharoitlari:	O'quv guruhida mashg'ulot o'tkazishga mo'ljallangan auditoriya

O'quv mashg'ulotining texnologik xaritasi

Ish bosqichlari va vaqtি	FAOLIYAT	
	Ta'lim beruvchi	Ta'lim oluvchilar
1-bosqich. O'quv mashg'ulotiga kirish (10)	1.1.Mavzuning nomi, maqsadi va kutilayotgan natijalarni yetkazadi. 1.2.Mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarini, mustaqil ishlash uchun adabiyotlar ro'yxatini aytadi. 1.3.O'quv mashg'ulotida o'quv ishlarini baholash mezonlari bilan tanishtiradi.	Tinglaydilar, yozib oladilar. Aniqlashtiradilar, savollar beradilar.

2-bosqich. Asosiy (50)	2.1. Topshiriqlarni tarqatadi, topshiriqni tushuntiradi. (ilova 1.1-1.4) 2.2. Amaliy mashg'ulot rejasiga asosan masalalar shartlari va usullari bilan tanishtiradi. (ilova 2.1-2.6). 2.3. Baholash mezonlari bilan tanishtiradi (ilova 3.1) 2.4. Masalalarning o'lchamlari tarqatadi. (ilova 4.1-4.4).	Guruhlarda ishlaydilar, chizma chizadilar, masalani yechish algoritmini tuzadilar, taqqoslaydilar taqdimot qiladilar.
3-bosqich. Yakuniy (20)	3.1. Mavzu bo'yicha yakunlaydi. 3.2. Guruhlar ishini baholaydi. O'quv mashg'ulotining maqsadga erishish darajasini tahlil qiladi. 3.3. Mustaqil ish uchun topshiriq beradi va uning baholash mezonini yetkazadi.	O'z-o'zini, o'zaro baholashni o'tkazadilar. Savol beradilar. Topshiriqni yozadilar.

Illova-1.1

I. TOPSHIRIQNING MAZMUNI

Koordinatalari bilan berilgan ABC tekisligining proyektsiyalari yasalsin.

Tekislikning haqiqiy kattaligi aniqlansin.

Masalani yechish algoritmi ko'rsatilsin.

Illova-1.2

II. TOPSHIRIQNING MAZMUNI

Koordinatalari bilan berilgan ABC, DEF tekisliklarining proyektsiyalari yasalsin.

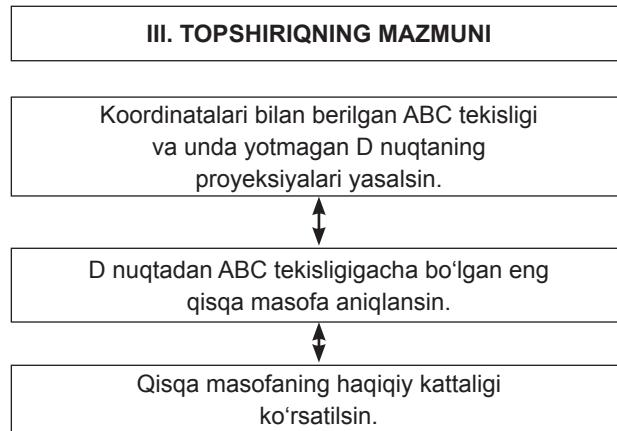

ABC va DEF tekisliklarining kesishish

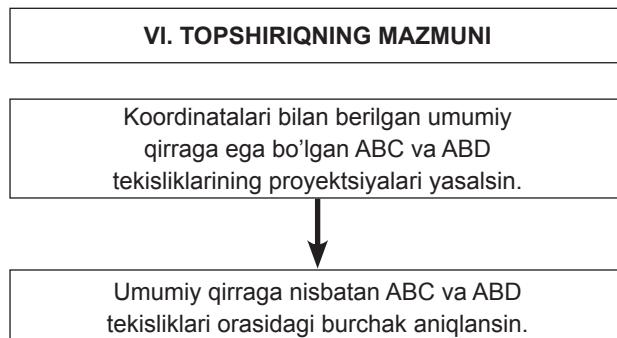

Kesishish chizig'iga nisbatan tekisliklarining ko'rinar- ko'rinasmas qismlari ajratilsin.

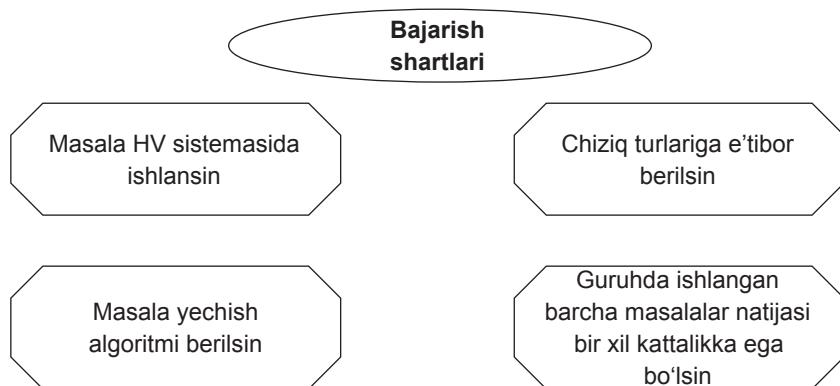
Ilova-1.3

Ilova-1.4

Ilova-2.1

BAHOLASH MEZONI

№	Guruhli amaliyotda baholash	ballar
1.	Har bir talaba tomonidan bajarilgan chizmalar uchun	2
2.	Masalani yechish algoritmi uchun	1
3.	Masala natijalarini taqqoslash uchun	0,5
4.	Taqdimot	0,5

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. /Rasmiy nashr/ O'zbekiston Respublikasi Adoliya vazirligi. –T.: Adolat, 2017 y.
2. Yodgorov J., Odilov P., Narzullayev S. Chizma geometriya. –T.: O'qituvchi , 1991.
3. Xorunov R.X., Akbarov A. Chizma geometriyadan masalalar va ularni yechish usullari, 2 nashri, O'qituvchi, 1995.
4. Б.Л. Степанов, Г.Ф. Винокурова “Новые технологии в учебном процессе”. –М., 2009 г.
5. В.Ф.Шаталов “Нетрадиционная методика преподавания по начертательной геометрии”. – М., 2007 г.
6. Г.С. Альтишуллер “Теория решения изобретательских задач”. – М., 2010 г.
7. С.А.Давлетов. Начертательная геометрия. – Т.: “Ўқитувчи”, 1993 й.
8. Э.Собитов. Курс начертательной геометрии. –Т.: Ўқитувчи, 1993

Tahririyat: Chizma geometriya va chizmachilikni o'rganish texnikaviy chizmalarini tuzish va o'qishga imkon beradigan bilim va malakalar orttirish, shuningdek, fazoviy tasavvurni rivojlantirish uchun zarurdir. Mazkur maqolada chizma geometriya bo'limining “Chizmani qayta tuzish usullari” mavzusini o'tib bo'lgach, yangi innovatsion texnologiyalar asosida bir soatlik “Guruhlarda ishlash” nomli amaliy mashg'ulot bu sohada faoliyat yuritayotganlar uchun kerakli qo'llanma bo'lishi, shubhasiz.

Gulnoza ANORQULOVA

Nizomiy nomidagi TDPU, "Kasb ta'lifi metodikasi" kafedrasi mudiri, p.f.n. dotsent.

Gulbaxor RO'ZIMATOVA

Toshkent avtomobil yo'llarini loyihalash, qurish va ekspluatatsiyasi instituti "Yo'l qurilishi mashinalari va jihozlar" kafedrasi o'qituvchisi, tadqiqotchi.

TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA O'QUVCHI SHAXSINI FAOLLASHTIRISHGA QARATILGAN TA'LIM TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

Annotation

Maqola ta'lif samaradorligini oshirishda o'quvchi shaxsini faollashtirish muammosiga bag'ishlangan. Unda shaxsga qaratilgan ta'lif texnologiyalarining ilmiy-metodik asoslari yoritilgan. Shuningdek, muammoli vaziyatlarni qo'llash orqali o'quvchi shaxsini faollashtirish metodikasi namunasi keltirilgan.

Kalit so'zlar. Ta'lif jarayoni samaradorligi, o'quvchi faoliyatini faollashtirish, muammoli vaziyat, muammoli dars, aqliy faoliyat.

Статья посвящена проблеме повышению эффективности учебного процесса путём активизации деятельности учащихся. В нём раскрыта научно-методические основы личностно-ориентированной технологии. А также приводятся примеры методики активизации деятельности учащихся применением проблемных ситуаций.

Ключевые слова. Эффективность образовательного процесса, активизация деятельности учащихся, проблемное ситуация, проблемный урок, мозговая деятельность.

The article is devoted to the essence of the problem situation, the role and values of problem training are revealed when forming a creative approach to solving problems among students of higher educational institutions. It also describes the features and didactic goals of problem situations and didactic conditions for using problem situations.

Key words. Efficiency of educational process, problem training, problem situation, problem lesson, brain activity.

Rеспубликамизнинг hozirgi davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish tamoyillari jahondagi taraqqiy etgan mamlakatlar qatoridan munosib o'rin olish uchun ma'naviy salohiyatimizni va iqtisodiy qudratimizni yanada oshirish, ularni XXI asr ilmiy-texnika taraqqiyoti talablariga javob beradigan tarzda qayta qurishni talab qiladi.

Bugungi kunda, xalqimiz farovonligining muttasil oshib borishini ta'minlash maqsadida amalga oshirilayotgan islohotlarning tub mohiyati teran anglaydigan, bu jarayonlarda bevosita ishtiroy etadigan har tomonlama yetuk, zamonaviy va kasbiy bilim sirlarini chuqr egallagan barkamol avlodni tarbiyalash mamlakatimizning kelgusida rivojlanishi va taraqqiyot yo'lidagi asosiy omillardan hisoblanadi. O'zbekiston

---

Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o'z ma'ruzalarida "...Mamlakatimiz aholisining yarmidan ko'pi yoshlari ekanini inobatga olsak, bu boradagi siyosat, mustaqil fikrlaydigan, zamonaviy bilim va kasblarni puxta egallagan barkamol avlodni tarbiyalash ishlari "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonun talablari asosida qat'iy davom ettiriladi", – deb ta'kidlaganlar.

Amalga oshirilayotgan o'zgarishlar o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash, ularga ta'lif berish jarayonini sifat jihatidan takomillashtirishni talab qilmoqda. Ilmiy-texnik taraqqiyot jadallik bilan rivojlanayotgan hozirgi davrda, mehnat bozorida raqobatbardosh, mustaqil fikrlaydigan kadrlar tayyorlash uchun o'quvchilarning ijodiy qobiliyatini o'stirish muhim ahamiyatga ega va bu rivojlangan mamlakatlar tajribasida isbotlangan.

Ta'lif jarayoniga yangi o'qitish texnologiyalari va faol metodlarini qo'llash orqali bo'lajak kadrlarning ijodiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish, yangi bilimlarni mustaqil egallash qobiliyatini rivojlantirishga erishish mumkin. Chunki bozor iqtisodiyoti sharoitida faqat mustaqil fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan shaxsgina o'z muammolarini o'zi mustaqil hal qila oladi va jamiatyda o'z mavqeiga ega bo'ladi. Bunday qobiliyat esa ta'lif muassasalarida shakllantiriladi.

O'quvchi shaxsida mustaqil fikrni shakllantirish uchun pedagogik ilmiy tadqiqotlar chuqur tahlil etildi va quydagilar aniqlandi:

- o'quvchilar faoliyatini faollashtirish texnologiyalari bo'yicha olib borilgan pedagogik tadqiqotlarda, pedagogik jarayonda shaxsni ko'zda tutishga asoslangan pedagogik texnologiya (Sh.A. Amonashvili texnologiyasi);
- o'quv materialini sxemalar va modellar ishorasi asosida o'qitishni jadallashtirish texnologiyasi (V.F.Shatalov texnologiyasi);
- o'quv jarayonini samarali boshqarish va tashkil etish asosiga qurilgan texnologiya (S.N.Lisenkova texnologiyasi va N.P.Guzikning o'qitish tizimini rejalashtirish texnologiyasi);
- o'qitishni individuallashtirish texnologiyasi (Inge Unt, A.S.Granitskaya va V.D.Shadrikovlar texnologiyasi);
- o'qitishni dasturlash texnologiyasi (V.P.Bespalko).

Shalva Aleksandrovich Amonashvili taniqli pedagogik olim va amaliyotchidir. U o'zining tajriba maktabida hamkorlik pedagogikasi, shaxsiy yondashuv, til va matematika o'qitishning metodikasini ishlab chiqib, hayotga tatbiq etdi.

Uning asosiy maqsadlari quydagilardan iborat:

- bolaning shaxsiy xislatlarini namoyon qilish orqali oliyanob insonning shakllanishi, rivojlanishi va tarbiyalanishiga imkon tug'dirmoq;
- bolaning qalbini ulug'lamoq;
- bilim olishga bo'lgan ishtiyoqini rivojlantirish va shakllantirish;
- bilim, malaka olishi uchun sharoit yaratish;
- ideal tarbiya – bu o'z-o'zini tarbiyalamoq.

Sh.A. Amonashvili o'zining texnologiyasini amalga oshirish uchun quydagi metodika va metodik usullardan foydalandi:

- insonparvarlik;
- shaxsiy yondashuv;
- muloqot mahorati;
- oila padagogikasining qo'shimcha imkoniyati;
- o'quv faoliyati.

O'qitishni jadallashtirish texnologiyasiga asos solganlardan biri Viktor Shatalov o'qitishning an'anaviy sinf-dars usulining katta imkoniyatlarini ko'rsatib berdi. Uning maqsadi:

- bilim, malaka va ko'nikmalarni shakllantirish;
- har qanday individual xususiyatlarga ega bo'lgan barcha bolalarni o'qitish;
- o'qitishni tezlashtirish.

Bunda asosiy tamoyillar sifatida quyidagilar keltirilgan:

Ko'p marta takrorlash, majburiy bosqichma-bosqich nazorat, qiyinchilikning yuqori darajasi, katta bloklarda o'rganish, faoliyatning dinamik qolipi, xatti-harakatning tayanchi, va uning mo'ljaldagi asosini qo'llash;

- shaxsni ko'zda tutish asosida yondashish;
- insonparvarlik;
- zo'rma zo'raki o'qitmaslik;
- o'quv vaziyatlarining konfliktsizligi, har bir o'quvchining muvaffaqiyatlaridan boxabarlik, tuzatish (yo'nga solish), o'sish va yutuqlarga istiqbolni ochish;
- o'qitish va tarbiyani bog'lash.

S.N.Lisenkovaning metodikasi asosan materialni o'zlashtirish uch bosqichda kechadi.Ya'ni:

1. Kelgusida o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilimlarni oldindan kichik hajmlarda berib borish.

2. Yangi tushunchalarни aniqlashtirish, ularni umumlashtirish va qo'llash.

3. Fikrlash usullari va o'quv xatti-harakatlarining ravonligini rivojlantirish.

G.K.Selevko tadqiqotlarida o'qitishni tabaqaqlashtirish o'quv jarayonini tashkil etish shakli sifatida izohlanadi, o'zida bilim darajasi bir xil bo'lgan, u yoki bu jihatdan o'quv jarayonida umumiyl sifatlarga ega bo'lgan o'quvchilar guruhi bilan o'qituvchi ishlaydi. O'qitishni tabaqaqlashtirish o'quv jarayonidagi ta'lim oluvchilarning turli guruhlarini ixtisoslashtirilishini ta'minlaydigan umumiyl didaktikaning bir qismi sifatida ham belgilanadi.

O'qitish tizimining qurama texnologiyasi o'quvchilarning saviyasiga va darslarda mavzu bo'yicha davriylikni rivojlantirishga ko'ra sinf ichidagi o'qitishning tabaqaqlashtirilishi deb qaraladi. Darslar har bir mavzu bo'yicha ketma-ket joylashgan besh tipdan iborat bo'ladi:

- mavzuni umumiyl tahlil qiluvchi darslar (ular ma'ruzalar deb yuritiladi);
- ta'lim oluvchilarning mustaqil ishlari jarayonida o'quv materialining chuqurlashtirib ishlab chiqishini ko'zda tutgan, tuzilgan amaliy mashg'ulotlari (bunday darslar uchtadan beshtagacha bo'lishi mumkin);
- bilimlarni umumlashtirish va tartibga tushirish (guruhash) darslari (mavzular bo'yicha sinovlar);
- fanlararo materiallarni umumlashtirish (mavzular bo'yicha vazifalarni himoya qilish);
- amaliy mashg'ulotlar.

Ta'lim jarayoni samaradorligini, o'quvchi faolligini oshirishda muammoli o'qitish metodini qo'llash ko'proq samara beradi.

Muammoli ta'lim – bu mantiqiy fikrlash operatsiyasi (tahlil, umumlashtirish) va o'quvchilarning izlanishli faoliyati qonuniyatlarini (muammoli vaziyat, bilishga qiziqish, ehtiyoj) hisobga olib tuzilgan ta'lim va o'qitishning ilgari ma'lum bo'lgan usullarini qo'llash qoidalaringning yangi tizimidir. Shuning uchun, ham muammoli ta'lim

---

ko'proq o'quvchi fikrlash qobiliyatining rivojlanishini ta'minlaydi. Didaktikaning barcha yutuqlarini istisno qilmay, balki ulardan foydalangan holda muammoli ta'lif ilmiy bilim va tushunchalarni, dunyoqarashni shakllantirish, shaxs va uning intellektual faolligini har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi.

Muammoli vaziyatlarni qo'llashga qaratilgan mashg'ulotda muammoli vaziyat bo'lishi nazarda tutiladi va an'anaviy darsning hamma bosqichlarini o'z ichiga oladi: o'tgan mavzuni takrorlash, dars maqsadini qo'yish, yangi o'quv materialini tayyorlash va taqdim etish, avval o'rganilgan materiallarga bog'lab mustahkamlash, mashg'ulotni yakunlab, uyga vazifa berish kabilari. Muammoli mashg'ulotlarda yangi o'rganilayotgan qonun-qoidaga oid faktlar to'plash, ularni bir-biri bilan taqqoslash va tahlil qilish, bilimlarni o'rganish va mustahkamlash jarayoni parallel ravishda olib boriladi.¹

Ta'lif jarayonida o'quvchilarning mustaqil fikrlay olish qobiliyatlariga qarab muammoli vaziyatlarni yuzaga keltirish va uni hal etishning to'rt xil darajasi mavjud:

- o'qituvchi tomonidan o'quv materialini muammoli bayon etish;
- muammoli vaziyatni yuzaga keltirish, uni o'quvchilar bilan hamkorlikda hal etish;
- keltirlgan muammoli vaziyatni o'quvchilarni mustaqil faoliyatlar davomida hal etish;
- o'qituvchidan olgan ma'lumot asosida o'quvchilar tomonidan muammoli vaziyatni yuzaga keltirish va hal etish.

Masalan, umumta'lif mакtabalarida "Texnologiya" fani bo'yicha muammoli vaziyatlarni tashkil etishda "Servis" bo'yicha mashg'ulotlarda buyumlarni andozasini tayyorlashda mato sirg'anuvchan silliq bo'lsa nima qilish kerak degan savol bilan muammoli vaziyat yaratish mumkin.

"Texnologiya va dizayn" qismini o'qitishda duradgorlik ishlarini bajarishda yog'ochni turini qanday ahamiyati bor, yoki tanlangan yog'ochni ko'zi bo'lsa qanday ishlanadi kabi muammoli vaziyatlar yaratish mumkin.

Ta'lif jarayonida muammoli o'qitish samarali, maqsadga muvofiq bo'lishi uchun uni o'quv jarayoni, o'quv-tarbiya ishlari asosining bir qismiga aylantirish zarur. Muammoli ta'lif yordamida o'quvchilarda o'quv muammosini berilgan masalalarini yechishga tadqiqiy yondashish ko'nikmalarini, mustaqil tarzda o'rganish mahoratini shakllantirishni tarbiyalaydi.

Umumta'lif mакtabalarida ta'lif jarayonida muammoli vaziyatlarni qo'llash faol shaxslarni tarbiyalash maqsadi etib qo'yilsa, unda quyidagi vazifalarni amalga oshirish kerak bo'ladi:

- o'quvchilarni faol bilish jarayoniga undash;
- o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatish;
- ijodiy fikrni rivojlantirish;
- muammolarning yechimini topish ko'nikma va malakalarini shakllantirish.

Ta'lif jarayonida muammoli vaziyat yaratish ekan o'qituvchi o'z faoliyatini oldindan rejalashtirishi, vaqtini to'g'ri taqsimlashi muhim ahamityaga egadir. O'qituvchi muammoli vaziyatni yaratadi, mantiqiy fikrlar tadbirlarini tashkil etadi, tadqiqot faoliyatlarini qonuniyatlarini shakllantirish orqali bilish faoliyatini jonlantiradi.

O'quvchi bu jarayonda muammoli vaziyatni tahlil qilishi, vaziyatga taalluqli voqealari umumlashtirishi, intellektual mashaqqatlarni hal qilishi va xulosa chiqarish orqali bilishga bo'lgan qiziqishini namoyon etishi mumkin.

---

¹ Anorqulova G.M. Toshova M. Talaba shaxsida mustaqil fikrni shakllantirishda muammoli vaziyatlardan foydalish. J.Fan va texnologiyalar taraqqiyoti. 2018 2-son. - 154-b.

O'quvchining faolligini oshirish orgali erkin fikrlashni shakllantirish mumkin. Muammoli vaziyatlar didaktik maqsadlarni amalga oshirishga xizmat qilar ekan, har bir o'qituvchi muammoli vaziyatni yaratish ko'nikmasiga ega bo'lish bilan bir qatorda, o'quvchida kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirishi lozim. Kreativ fikrlash esa kelgusida buyuk ixtirochilarni shakllanishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. "Buyuk kelajagimizni mard va olajanob xalqimiz bilan birga quramiz". – T.: O'zbekiston, NMIU, 2017. – 486 b.
2. Avliyoqulov N.X., Musayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar ilmiy asoslari. // Kasb-hunar ta'limi, 2007. – №3. – B.3-4.
3. Alixonov S., Hakimov R., Sotimboyeva Z. Dars jarayonida muammoli ta'lim masalalari // Kasb-hunar ta'limi, 2006. – №5. – B.8-9.
4. Бесспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИТПМИО, 1995. – 169 б.
5. Гузеев В.В. Планирование результатов образования и образовательная технология // Народное образование. – М., 2000. – №6. – 12 с.
6. Мельникова Е.Л. Проблемный урок в начальной школе или как открывать знания вместе с детьми // . Начальная школа – плюс-минус. – М., 1999. – №5. – С.31-37.
7. Olimov Q.T. Shaxsga yo'naltirilgan o'qitish texnologiyalari // Kasb-hunar ta'limi. – Т., 2007. – №3. – 5 b.
8. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Народное образование, 1998. – 256 с.

Tahririyat: Hozirgi jamiyat, madaniyat va ta'lim taraqqiyoti sharoitida pedagogning innovatsion faoliyatida ijtimoiy-iqtisodiy yangilanish, ta'lim tizimi, metodologiya va o'quv jarayoni texnologiyasining tubdan yangilanish, bunday sharoit pedagogning innovatsion faoliyati bo'lmish axborot, pedagogik yangiliklarni yaratish, o'zlashtirish va foydalanishdan iborat bo'lib, ta'lim mazmuni insonparvarlashtirishda doimo o'qitishning yangi tashkiliy shakllari texnologiyalarini qidirishni taqozo qiladi.

Feruza IBRAGIMOVA,

Toshkent moliya instituti katta o'qituvchisi

Komila TODJIBAYEVA,

O'zbekiston davlat jahon tillar universiteti o'qituvchisi

RAHBARLIK FAOLIYATIDA UCHRAYDIGAN NIZOLAR VA ULARNI OLDINI OLİSH YO'LLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada rahbarlik faoliyatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan nizolarga doir dolzarb masalalar, ularning o'ziga xos xususiyatlari, yuzaga kelish sabablari, nizoli vaziyat ishtiroychilari, ularning manfaatlari va nizolarni oldini olish usullari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar. Rahbarlik, konflikt, nizo, amaliy nizo, vayronaviy nizo, shaxsiy nizo, shaxslararo nizo, shaxs bilan guruh o'rtaсидagi nizo, guruhrararo nizolar, ijtimoiy nizo, nizo fazalari.

В статье рассматриваются актуальные вопросы педагогических конфликтов в процессе руководства коллектива в образовании, в том числе их особенности, причины их возникновения, проблематика, стороны, участвующие в конфликтах, их интересы, способы разрешения педагогических конфликтов.

Ключевые слова. Руководство, конфликт, практический конфликт, разрушительный конфликт, личностный конфликт, конфликт между личностью и группой, межгрупповой конфликт, социальный конфликт, фазы конфликта.

In the following article topical issues of pedagogical conflicts in the process of leadership of a collective in education, including their features, causes, the participants of the conflict, their interests, ways of preventing pedagogical conflicts will be analyzed.

Key words. Leadership, conflict, practical conflict, destructive conflict, personality conflict, conflict between person and group, intergroup conflict, social conflict, phases of conflict.

Mamlakatimiz o'z oldiga qo'ygan huquqiy demokratik davlat, fuqarolik jamiyatni barpo etish, jamiyatimiz hayotining barcha jabhalarini yanada erkinlashtirish vazifalari rahbar kadrlarning kasbiy mahorati, ma'naviy qiyofasidagi axloqiy jihatlari masalalarining mavqeini yanada oshiradi. Davlatimiz rahbari kadrlar tarbiyasiga, ma'naviyatiga, salohiyatiga muhim ahamiyat berayotganligi, rahbar kadrlar faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratini kuchaytirishga da'vat etayotganligi boisida ham ana shu ehtiyoj yotadi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyevning chuqur tahlil va tanqidiy yondashuvga asoslangan "Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak" nomli kitobida ta'kidlaganidek, "bugungi kundagi eng muhim vazifamiz — mamlakatimizda tinchlik va farovonlikni mustahkamlash, xalqimizni hayotdan rozi qilishdan iborat. Buning uchun

el-yurtimiz, avvalo, rahbarlarning faoliyatidan mammun bo'lishi kerak"¹. Bu haqda so'z borganda, necha ming yillik tarixga ega xalqimiz uchun jamoa bo'lib yashash tuyg'usi g'oyat muhim ahamiyat kasb etishini, o'z navbatida, munosib obro'-e'tibor, hayotiy tajriba, yuksak odob-axloq fazilatlarini o'zida mujassam etgan ana shu jamoa raisi yoki oqsoqoli, ya'ni rahbar shaxsning yetakchilik faoliyati hamisha odamlarni bir-biriga yaq-inlashtirishga, bir-birini qo'llab-quvvatlab, tinch va farovon hayot kechirishiga zamin yaratib kelganini ta'kidlash lozim.

Milliy an'analarimizga ko'ra, xalqimiz hamisha rahbarga tayanadi. Bu o'z navbatida, rahbar shaxslar zimmasiga ulkan mas'uliyat yuklaydi. Davlatimiz rahbari 2017- yil va undan keyingi davrga belgilangan vazifalarni amalga oshirish uchta eng muhim talabga bog'liq ekanini alohida ta'kidladi: "birinchi — davlat rahbari — Prezidentdan boshlab barcha bo'g'indagi rahbarlarning yakuniy natijalar uchun shaxsiy javobgarligi. Ikkinchi — hamma sohada aniq tartib va qattiq intizomni ta'minlashimiz darkor. Uchinchi talab — qatorlarimiz va kadrlarimizning sofigini ta'minlash, ishdagi har qanday salbiy holatlarning oldini olish va bunday illatlarning ildizini quritish"². Mazkur vazifalarni ado etish ham oson ish hisoblanmaydi. Ushbu talablarni bajarish vaqtida rahbar shaxsining o'zida ham turli qiyinchiliklar, to'siqlar va muammoli vaziyatlar yuzaga keliishi tabiiy holdir. Bunday holatlarda nizo va to'siqlarni bartaraf etish, nizoli vaziyatlarni oldini ola bilish hamda stress va shaxs kayfiyatidagi noqulay holatlarni yenga olish ham rahbar kompetentligining asosiy shartlaridan hisoblanadi.

Aniqlanishicha, mehnat jamoalarida nizodan so'nggi kayfiyatning buzilishi va tinchlanguncha o'tadigan vaqt shu nizoga tayyorlanish davriga nisbatan uch baravar ko'proq muddatni egallar ekan.³ Chunki, nizo natijasidagi salbiy holatlarni xodimining hissiyoti, xatti-harakatlari, tafakkur va hatto xarakterida ma'lum o'zgarishlar sodir etadi. Bu o'zgarishlar xodimning xulq-atvorida namoyon bo'lib, mazkur subyekt qatnashayotgan boshqa vaziyatlarga ham tarqaladi va o'zaro munosabatlarning keng sohalarini egallay boshlaydi. Shu nuqtayi nazardan barcha hollarda nizoning sabablari hamda uni vujudga keltirgan holatlarni rahbar tomonidan diqqat bilan tahlil qilinishi lozim. Nizolar o'zining qator belgilari bilan bir-biridan farq qiladi.

Mehnat jamoalarida ijtimoiy-ruhiy iqlimning holati nizolar soni bilan belgilanadi. Jamoa a'zolari orasidagi nizolarning ko'pchiligi ishlab chiqarishning qoniqarsiz tashkil qilinganligi, rahbarlarning ish jarayonida o'ziga bo'y sunuvchi jamoa a'zolarining ruhiy holatlarni hisobga olmaganligi, zarur ish sharoitining yaratilmaganligi va boshqa sabablar natijasida vujudga keladi. Nizolar qanchalik ko'p bo'lsa, mehnat jamoalarida ijtimoiy-ruhiy iqlim shunchalik yomonlashadi. Mehnat jamoalarida ayrim nizo chiqarishga moyil shaxslar bo'lishi tabiiy. Bunday shaxslar ish vaqtida foydali mehnat bilan shug'ullanish o'rniغا o'zlarining nizolardida ko'rsatilgan masalalar rahbar xodimlar tomonidan qanday qabul qilinayotgani to'g'risida fikr yuritib, o'zlar va boshqalarni ish-dan chalg'itib, ishga xalaqit beradilar. Bunday nosog'lom vaziyat jamoat a'zolari asabiga tegadi, ayrim ishchi-xodimlar bundan vaqtincha manfaatdor bo'lib, ular g'iybatlar uyuştirib, vaziyatni keskinlashtirishga harakat qiladilar. Jamoadagi ijtimoiy-ruhiy holat yomonlashadi, bu esa o'z-o'zidan ishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Amaliy nizo – odatda qat'iy prinsipal tortishuvlarda mavjud bo'ladi. Amaliy nizo

¹ Shavkat Mirziyoyev, "Taqnidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak", –T.: O'zbekiston nashriyoti, 2017-y.

² O'sha manbaa

³ Машков В.Н. Психология управления. – Спб., ЮНИТИ ДАНА, 2000

---

odamlarni ahillashtiradi, muhim muammolarni yechishga yordam beradi va har yerda sog'lom ruhiy muhit yaratadi. U foydali raqobatchilikni rivojlantiradi va ochiqdan ochiq, prinsipial tanqidlarga va o'zini-o'zi tanqid qilishga asoslanadi. Bu ko'pincha demokratik boshqarish usulida va ishlab chiqarishga oid bo'lgan tortishuvlarda uchraydi.

Vayronaviy nizo – ko'pincha arzimas mayda gap oqibatida vujudga keladi. Bu holda raqiblar ish manfaatini ko'zlashmaydi. Ularning butun xayoli kurashga jaib etilib, raqibiga qanchalik ko'proq zarba berishga qaratiladi. Shaxslararo mojarolarda va avtoritar uslubdagi boshqaruvda odatda vayronaviy nizolar ko'p uchraydi. Jamoalar faoliyatida nizoli vaziyatlarni keltirib chiqaradigan sabablarini 3 guruhga ajratish mumkin:

1. *Ta'lim va tarbiya ishlarini tashkil etish bilan bog'liq kamchiliklar*: mehnat qilish uchun sharoitning yomonligi, xodimlar orasida majburiyat va vazifalarning noto'g'ri taqsimlanishi, mehnatni tashkil qilishdagi kamchiliklar, mehnat resurslarining chegaralanganligi, xodimlarning tashkilot kelajagi haqidagi tasavvurlarining noaniqligi.

2. *Xodimlarni ularning malakasi va ruhiy xususiyatlariga muvofiq joy-joyiga qo'yma olmaslik, ma'muriyatchilik orqasida vujudga kelgan boshqaruv sohasidagi kamchiliklar*. Ya'ni boshqaruv tizimidagi nomutanosibliklar, qo'yilgan vazifalarga mos professionallikni xodimlarda kuzatilmasligi; ishchi o'rinalarning yetishmasligi tufayli ishlarni taqsimlashdagiadolatsizlik; mehnatga haq to'lashdaadolatsizlik va uning takomilashtirilmaganligi; zahiralarni taqsimlashdagiadolatsizlik; erkinlik, mustaqillik va o'z qadrini bilishdagi har xillilik; manmanlik, qaysarlik; rahbarlikning qoniqarsiz saviyasi; kadrlarni tayyorlash darajasining pastligi.

3. *Jamoai chidagi shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq kamchiliklar*: ishbilar monlik munosabatlarda negativ yo'llarni ko'rinishi; shaxslararo munosabatda shaxsga oid xususiyatlarning namoyon bo'lishi; muomalarni tashkil etishda no'noqlik va savod-sizlikni kuzatilishi; vazifalarning o'zaro bog'liqligi; maqsadlar har xilligi; kommunikatsiya, o'zaro aloqaning qoniqarsizligi, axborotning xodimlarga yetib bormasligi yoki uning juda sust bo'lishi; o'zaro munosabatlar madaniyatining past saviyasini belgilaydi.

Nizo natijasi rahbarning uni qanday boshqarishiga bog'liq. Shuning uchun, faqat uning tabiatini emas, balki nizo turlarini ham bilishi kerak.

Jamoaboshqaruv faoliyatida eng ko'p uchraydigan nizoning quyidagi asosiy turli farqlanadi:

- shaxsiy;
- shaxslararo;
- shaxs bilan guruh o'rtasidagi;
- guruuhlararo;
- ijtimoiy.⁴

Shaxsiy nizolar – nizoninig bu turi ayrim paytda ichki nizo deb ham nomlanadi. Nizoning bu ko'rinishiga shaxsning ichki ziddiyatlari sabab bo'lib, bunday tafovutlarni yuzaga keltiruvchi omillarni asosan ikki guruhga ajratish mumkin:

1) insonning ehtiyoji, intilishi va qadriyati uning o'z bo'yniga olayotgan mas'uliyati bilan qarama-qarshi bo'lib qoladi;

2) shaxsning unga qo'yilayotgan talablarga bosh ko'tarishi natijasidagi ichki tug'yonlari.

Shaxslararo nizo – boshqaruv obyekti va subyektlari o'rtasidagi, boshqaruv tizimi ishtirokchilari o'rtasidagi, hamda rahbar va xodim o'rtasidagi nizolar. Shaxslararo vertical bo'yicha – rahbar va xodim o'rtasida, shaxslararo gorizontal bo'yicha – boshqaruv-

⁴ Гришина Н.В. Психология конфликта. -СПб.: Издательство «Питер», 2000.

ning bitta ierarxik pog'onasidagi a'zolar o'tasida. Mehnat jamoalarida nizoning bu turi ko'plab uchraydi. Aksariyat rahbarlarning fikricha, bunday nizoning yagona sababi – xodimlar xarakterlarining o'zaro nomutanosibligi, boshqaruv usullariga amal qilmaslik, kommunikatsiyalarning buzilishi, xodimlar malakasining pastligi va boshqalardir. Biroq, mazkur nizoga oid vaziyatlar tahilili shuni ko'rsatadiki, shaxslararo ziddiyatlar asosida, ko'p hollarda, obyektiv sabablar yotar ekan.

Shaxs bilan guruh o'tasidagi nizo – rahbar va xodim, tashkilot jamoalari va tashkiliy bo'lmalar o'tasida oddiy ishchilar va jamoa o'tasida bo'lishi mumkin. Har qanday guruh ichida o'zaro muomala, mehnat faoliyati va xulq-atvor normalari shakllanadi. Guruhning har qanday a'zosi bu normalardan kelib chiquvchi talablarni bajarishi shart. Qabul qilingan normadan chetlanish salbiy hodisa deb baholanadi va shaxs bilan guruh o'tasidagi nizoni keltirib chiqaradi. Nizoning bu turi hatto rahbar va unga itoat etuvchi xodimlar o'tasida ham sodir bo'ladi. Tashkilot miqyosida eng ko'p muammolar guruhlararo va ijtimoiy nizolar asosida yuzaga keladi. Bunday nizolarni hal etishda rahbar o'z maslakdoshlari va yordamchilar ko'magiga muhtojilik sezadi.

Guruhlararo nizolar – tashkiliy bo'lmalar o'tasida; bitta bo'limdagи ishlovchilar guruhlari o'tasida; tashkilot rahbari va xodimlar o'tasida; tashkilot ma'muriyati va kasaba uyushmasi qo'mitasi o'tasida. Mazkur nizo manbalaridan biri – jamoadagi rasmiy va norasmiy guruhlar o'tasidagi mavjud muamolardan kelib chiqadi.

Ijtimoiy nizo – sinflar, millatlar, davlatlar, ijtimoiy institut va jamoalarning to'qnash kelishida o'z ifodasini topadi. Ijtimoiy nizo – o'zida bir qancha jabhalarni mujassam etgan murakkab hodisadir. Bunday ziddiyatda qarama-qarshi tomonlar maqsad va manfaatlari, harakatning an'anaviy uslublari ifodalanadi.

Nizoning yuzaga kelishi bir necha bosqichlarda bo'lib o'tadi. Nizoning birinchi bosqichi – bu bajarilmagan talab, boshqarilmagan mayl, istak, xohishdir. Shaxs o'z ruhiyatidagi biron-bir istakni qondirmas ekan, u o'z atrofidan mana shu istakni, maylni qondirishga yo'l qidira boshlaydi.

Nizoning ikkinchi bosqichi – shaxsning biror narsaga g'ashi kelishidan boshlanadi. Bunda bir shaxsning ikkinchi shaxs ruhi va harakatidagi faoliyatni qabul qilmaslikdan, o'z imkon va manfaatini ustun qo'yishidan boshlansa, guruhlararo nizoning ilk bosqichi guruhidagi biron shaxsning boshqa guruhdagi biron shaxs yoki shaxslar faoliyatini qabul qilmasligidan boshlanishi turgan gap.

Nizoning uchinchi fazasi – bu agressiya, tahdid, hujum yoki himoyaga tayyorlanish. Bu fazada bir shaxs ikkinchi shaxs harakatidan, istagidan, atrof-muhitdagi biror-bir moddiy narsadan foydalanayotganidan norozi, uning o'zi ushbularni egallab olmoqchi, ammo ochiq-oydin ularni egallahsga hali jur'at qilmayapti, qaror qabul qilishiga qandaydir ma'lumot yetmayapti. Bu o'rinda o'ta muhim jihat, holatni kim oldin qo'liga olsa, buzg'uvchi nizoni ilgariroq ilg'ab olib, uni yaratuvchi kuchga aylantirsa, o'sha tomon yutib chiqadi.

Shaxsning eng katta boyligi tanlash imkoniyatining kengligida mujassamlashgan. Ammo agressiya, stress, asabiy holatga tushgan kishining tanlash imkoniyati keskin darajada qisqaradi. Shaxs atrofidagi imkoniyatlarni to'liq va obyektiv baholash imkoniyatidan bu davrda mahrum bo'lib qolgan bo'ladi. Uning fikrida butun atrofidagi imkoniyatlar cheklanib, faqat birligina yo'nga aylanganday tuyula boshlaydi. Bu paytda shaxs o'z raqibini sindirish, mag'lub qilish harakatida bo'ladi. Bunday holda asabiylashuv kuchayadi, hatto bor kuchlarni ham ishlata olmaydigan holatga tushib qolishi mumkin va unda asosiy maqsadning o'zi nima ekanligini unutib qo'yishadi. Ya'ni maqsad

---

unutilib, vaziyat qo'ldan va izdan chiqib, shaxslar faqat jarayon qurbanlariga aylanadi. Bunday hollarda vaziyatni kuzatib turgan uchinchi tomonlar g'oliblikni qo'lga kiritib ketishi hollari ham uchrab turadi. Bunday holatga tushgan shaxslar esa eng mudhish yechimlarni tanlashlari mumkin, ya'ni ular bu holatga tushganlardan keyin ko'pincha o'z joniga qasd qilishga qo'l ura boshlashadi.

Nizoning to'rtinchchi bosqichi – nizoning yechimini kutayotgan holatga yangi variyantdagagi yechimlar, sizga ma'lum bo'lgan yechimlarga muqobil yechimlar izlab topish. Ya'ni, shaxs mumkin qadar o'z ichki holatining yaxshi his qilib borishi lozim va o'z ichki holatining stressga kirib qolmasligini nazoratdan chiqarib yubormasligi katta rol o'ynaydi. Psixologik jihatdan olganda, bu holatlarning barchasida shaxs ruhida asabiylashuv kuchayib boradi. Shaxslararo nizolarda shaxslarning o'zaro bir-birlarini bilmasligi, ularning bir-biridan hadiksirashi, atrof-muhitning ham salbiy ta'siri, kishilarning shaxsiy xususiyatlari katta ta'sir ko'rsatadi.

Nizoning beshinchchi bosqichi – qaror qabul qilish bosqichi, bu o'z o'rnda nizoning yechim fazasiga, eng yuqori bosqichdan pastga qarab qaytishiga sharoit yaratib beradi. Ushbu bosqichda ikki yo'nalishni ko'rib chiqamiz:

- a) qaror qabul qilish bilan nizoni yechimga qarab yo'naltirish;
- b) qaror qabul qilish bilan nizoni faqat o'z foydasiga yo'naltirish.

Nizo va uning guruhdagi holati to'g'risida gap ketganda, nizoni boshqarish va uni konstruktiv yo'nalishda olib borishning asosiy yo'llaridan biri bu guruhdagi har bir shaxs bilan alohida va guruh bilan alohida ish olib borishdadir.

Nizoviy holatni boshqarishning asosiy talablaridan biri – muloqotga kirishishda muloqotchilarning ruhiy holatlari jiddiy e'tiborga olinib, hatto ilgaridan ba'zi narsalar mo'ljallanib qo'yilgan holatda muloqotga kirishish yaxshi natija berishini unutmaslik kerak.

Rahbar e'tiborga olishi zarur bo'lgan nizolar va ularning psixologik tashkil qiluvchilari

No	Nizo turlari	Nizoning psixologik tashkil qiluvchilari
1	Konstruktiv va destruktiv nizolar	Mehnat faoliyatidan kelib chiquvchi prinsipial muammolar yuzasidan
2	Shaxsiy	Shaxsnинг ichki ziddiyatlari
3	Shaxslararo	Xodimlar xarakterlarining o'zaro nomutanosibligi, boshqaruv usullariga amal qilmaslik, kommunikatsiyalarning buzilishi, xodimlar malakasining pastligi
4	Shaxs bilan guruh o'rtasidagi	Guruh ichida o'zaro muomala, mehnat faoliyati va xulq-atvor normalardan chetlanish
5	Guruhlарaro	Jamoadagi rasmiy va norasmiy guruhlар o'rtasidagi mavjud muammlar, tashkilotda ijtimoiy raqobatning mavjudligi
6	Ijtimoiy	Sinflar, millatlar, davlatlar, ijtimoiy institut va jamoalarning maqsad va manfaatlari, harakatning an'anaviy uslublari
7	Yashirin yoki ochiq	Ikki shaxs orasidagi mojarо
8	Stixiyali paydo bo'ladigan va davriy yuzaga chiqadigan, ig'vo orqali chiqadigan	Tashabbuskor tomonidan qasddan qilingan vijdonsizlarcha harakat

9	Innovsion, vaziyat va qadriyatga oid	Shakllararo va guruhlararo munosabatlardagi ziddiyatlar
10	Tashkiliy-texnologik	Ishchi o'rinnarini, mansablarni taqsimlashdagi nomutanosiblik
11	Ma'muriy-iqtisodiy tizimdag'i	Tashkiliy-texnologik va iqtisodiy sabablar, shartnoma majburiyatlarining tuzilishi, axborotdagi noaniqliklar
12	Norasmiy tashkilotlar faoliyati bilan bog'liq bo'lgan	Rasmii va norasmiy tizimlar manfaatlardagi ziddiyatlar, boshqaruvga oid muammolarni rasmiy va norasmiy yechish usullarining mos kelmasligi
13	Ijtimoiy-psixologik munosabatlар tizimi amal qilishi bilan bog'liq	Guruh liderligi uchun kurash, guruh manfaati, qadriyati va maqsadi uchun olib borilgan to'qnashuvlar
14	Tashkil qilish tizimidagi ijtimoiy-iqtisodiy	Ish haqidan noroziliklar, uni to'lash vaqtining kechiktirilishi, mehnat me'yorining oshishi va mehnatga haq to'lash tarifining pasayishi; tashkilot rahbariyati xatolari

Nizoli vaziyatlarni boshqarishning bir qator samarali usullari mavjud. Ularni quydagi ikki yirik guruhga bo'lish mumkin:

1. Tarkibiy-tashkiliy usullarga:

- ishga bo'lgan talabni tushuntirish usuli;
- muvofiqlashtirish va integratsiyalash usuli;
- umumtashkiliy (kompleks) maqsadlar, mukofotlanishning tarkibiy tizimi.

2. Strategik usullari:

- uzoqlanish;
- silliqlashish;
- majburlash;
- kelishuv, muammoni hal qilish.

Uzoqlanish. Komil inson janjaldan uzoqlashishga harakat qiladi. Kelishmovchilik avjiga chiqqanda u muhokamaga qatnashmaydi. Bunday usul nizoli vaziyatning yechilishiga manfaatdor bo'lmagan va o'zaro munosabatlarning yaxshiligicha qolishini istashgan hollarda tomonlar tarafidan qo'llaniladi. Bunday holatlari ziddiyat hali yetilmagan yoki ziddiyatga chiquvchilarning lavozim darajalari yaqin bo'lgan hollarda kuzatiladi.

Agar ziddiyat subyektiv sabablar tufayli bo'lgan bo'lsa, u holda uzoqlashish strategiyasi ma'qul strategiyadir. Chunki u tomonlarga tinchlanishga, vaziyat ustida yana bir bor fikr-mulohaza yuritib, qarama-qarshilikka borishga, uni davom etdirishga hech qanday asos yo'q degan xulosaga kelishiga imkon beradi. Agar ziddiyat obyektiv sabablar tufayli yuzaga kelgan bo'lsa, uzoqlashish strategiyasi har ikkala tomonni mag'lubiyatga olib boradi. Chunki uzoqlashish davrida vaqt cho'ziladi, nizoli vaziyatni chaqiruvchi sabablar chuqurlashadi.

Silliqlashish. Bu usul kishilarni yaxshilikka undash yo'li bilan nizoni bartaraf qilishga qaratilgan. Ziddiyatli vaziyatda qarama-qarshi tomonlar bir-biri bilan xushmuomalali bo'lishga, arzimagan narsaga achchiqlanish, umuman, bir vaqtning o'zida birga suzayotgan qayiqni "qaltis tebratish" yaxshi emasligiga chaqirishadi.

Bunday usul, ikkala tomondan bittasining lavozim darajasi yoki mavqeい yuqori bo'lgan va u mazkur ziddiyat bo'yicha o'zini bahslashishga tushishni lozim, deb bilmagan hollarda qo'llaniladi. Bunda ziddiyatga tushishdan voz kechgan tomon muxoli-

---

figa o‘z istagiga erishishga imkon bersada, ikkala tomon o‘rtasidagi dahshatli “yong‘in” so‘nadi va kelajakda ham yaxshi munosabat saqlanib qolishiga erishiladi. Shu tariqa ishonch orqali vaziyat silliqlashadi.

Majburlash – bu tomonlardan birining xohish-irodasini, so‘zini majburan, zo‘rlab qabul qildirishdir. So‘zini o‘tkazmoqchi bo‘lgan tomon qarshi tomonning fikri bilan hisoblashmaydi, uni inkor etadi. Bunday strategiyani qo‘llaydigan tomon tajavvuzkorlik bilan o‘z xohishini qarshi tomonga majburlab o‘tkazadi. Bu usulni ko‘proq rahbarlar qo‘l ostida ishlaydiganlarga nisbatan qo‘llashadi.

Majburlash strategiyasi tashabbusuga yo‘l qo‘ymaydi va korxonada “ma’naviy-ruhiy iqlim” ning nomutanosibligiga olib keladi. Ayniqsa, bu usul yuqori malakali, nisbatan yosh mutaxassislarda nafrat uyg‘otadi.

Kelishuv – nizoli holatdan muvaffaqiyatlari chiqishning eng muhim sharti – bu murosaga kela olishdir. Kelishuv bilan nizolarni hal etish yuqori baholanuvchi strategik usul bo‘lib, bunda ikkala tomonni qanoatlantiruvchi yechimga kelinadi.

Muammoni hal qilish – bu usul barcha tomonlarni qanoatlantiruvchi yechimni topish uchun nizoni chaqiruvchi sabablarni chuqur tahlil qilish va barchanering fikrlarini inobatga olishga asoslanadi. Bu usul tarafdorlari o‘z maqsadiga boshqalar maqsadi orqali emas, balki nizoning eng oqilonaga yechimini topish evaziga erishishni xohlaydilar.

Mutafakkirlar “Taraqqiyot aslida nizodan kelib chiqqan” degan ekan. Balki, shundaydir. Rahbarlar har doim, har bir faoliyatida turli xildagi nizolarni, qarama-qarshilik va ziddiyatlarni bartaraf qilishga to‘g‘ri keladi. Ularni qanchalik oson hal qilsa, ish shunchalik unumli, natijasi yaxshi bo‘ladi. Rahbar faoliyatidagi ish unumдорligi vujudga kelgan qarama-qarshilik, ziddiyat, nizoni qanchalik tez va qulay yo‘llar bilan hal qilganligiga bog‘liq bo‘ladi. Shunda rahbar va jamoa ishida unum va samara bo‘lishiga erishiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Sh.M. Mirziyoyev, “*Tanqidiy tahlil, qat‘iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik — har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo‘lishi kerak*”, –Т.: O‘zbekiston nashriyoti, 2017-y.
2. Машков В.Н. *Психология управления*. – Спб., ЮНИТИ ДАНА, 2000
3. Гришина Н.В. *Психология конфликта*. -Спб.: Издательство «Питер», 2000.

Tahririyat: Nizolar kishilarni birlashtirgan barcha joylarda – ijtmoiy institatlarda, ijtimoiy guruhlarda, oilada, kishilar orasida paydo bo‘ladi. Shaxs bioijtimoiy mavjud bo‘lganligi sababli, ijtimoiy munosabatlari chog‘ida ijtimoiy nizolarning yuzaga kelishi tabiiy hol, albatta. Maqolada shunday nizolardan biri rahbar va u ishlayotgan mehnat jamoasida sodir bo‘lishi mumkin bo‘lgan nizolar va ularni bartaraf etish va oldini olish choralarini xususida batafsil bayon etilgan.

Zulfizar YULCHIYEVA,

Toshkent Davlat texnika universiteti

pedagogik va psixologiya kafedrasи katta o'qituvchisi

Sayyora RUZMETOVA,

Toshkent kimyo-texnologiya instituti 2-kurs magistranti

PROFESSOR-O'QITUVCHINING ELEKTRON MA'LUMOTLAR BAZASI VA UNI YURITISHNING O'QUV-USLUBIY JIHATLARI

Annotation

Maqolada oliy ta'limda professor-o'qituvchining elektron ma'lumotlar bazasi va uni yuritishning o'quv-uslubiy jihatlari va mexanizmlari xususida fikr yuritiladi. Unda o'qituvchi va talaba o'tasidagi munosabatlarda mazkur tizimning o'ziga xos xususiyatlari bilan birga hal qilinishi zarur bo'lgan ayrim muammolar bayon qilingan.

Kalit so'zlar. Elektron ta'lim, oliy ta'lim, talaba, metod, islohot, modul tizimi, elektron nashr.

В статье раскрываются учебно-методические аспекты и механизмы создания электронной базы профессора-преподавателя в высших учебных заведениях. В ней описываются специфические черты этой системы в рамках отношений преподавателя и студента, а также решения некоторых проблем в данном направлении.

Ключевые слова. Электронное образование, высшее образование, студент, метод, реформа, модульная система, электронная публикация.

The article is written about the organization of training and management of electronic information base of teacher-professor, educational and methodological aspects of its management, advantage, effective mechanisms. It is written about the advantages of this system in relations between teachers and students, as well as some problems that need their solutions.

Key words. Electronical education, high education, student, method, reform, module system, electronical publication.

Barcha sohalar qatori ta'limni tashkil etish va boshqarishga yangicha yondashuv, ya'ni o'qitishning elektron faoliyat tizimi oliy ta'lim yo'nalishiga joriy etilganligi ta'lim va o'qitish sifatini oshirishning samarali mexanizmlaridan biri ekanligi ayon bo'limoqda. Bugungi kunda tilimizda "elektron hukumat", "elektron ta'lim", "elektron tijorat", "elektron jurnal", "raqamli texnologiyalar" kabi tushunchalar paydo bo'lib, hayotimizga jadal kirib kelmoqda. Zero, bugun insoniyat hammaga bir-dek axborot olish imkoniyatini beruvchi ochiq axborot jamiyatni tomon jadal bormoqda. Endilikda odamlar elektron resurslardan shunchaki axborot manbai sifatida emas, balki interfaol muhitda ulardan aql bilan foydalanishni o'z oldiga asosiy maqsad qilib qo'yemoqda.

Albatta, barcha sohalarda jadal innovatsion va texnologik o'zgarishlar sodir bo'layotgan bir sharoitda ta'lif tizimida ham bu borada jadal islohotlar amalga oshirilmoqda. Aslida elektron ta'lif bu, shu sohaga oid maxsus dasturiy vositalar va axborot resurslari yordamida mavjud ma'lumotlarni yagona tizim orqali uzatish, nazorat qilish, boshqarishni maqsad qilgan, lokal va global interaktiv ta'lif texnologiyasidir. Uning eng asosiy xususiyati hammaga birdek axborot olish, ularni iste'molchiga yetka-zish, boshqarish va barcha uchun keng ta'lif olish imkoniyatini yaratishdir. Jumladan, endi istalgan joyda internetga ularish imkoniyatining yaratilganligi, elektron mobil vositalar “aqli” doska, “aqli” ekran va ta'lifning boshqa “aqli” texnik vositalarning paydo bo'lishi va kun sayin takomillashib borishi elektron ta'lif nufuzini yanada oshirmoqda.

Ularni yanada ommalashishi professor-o'qituvchi va talabaga ham bir qancha imkoniyatlar yaratmoqda. Bunda “professor-o'qituvchining elektron ma'lumotlar bazasi” muhim rol o'yynamoqda. Bu esa unga taalluqli dasturiy manbalar va tuzilmalarni zamon talablari darajasida shakllantirishni va ommalashirishni taqozo etmoqda.

Biz quyida oliy ta'lif tizimida hali to'la ommalashmagan, ammo oddiy, tezkor va sodda ko'rinishga ega bo'lgan ta'lifning ayrim elektron turlari haqida so'z yuritmoqchimiz. Bularidan biri bu talaba va professor-o'qituvchi hamda boshqaruvchi (dekanat, kafedra)lar faoliyatini tezkor uzviy bog'lashga yo'naltirilgan, ta'lif sifatini yangi bosqichga olib chiqishga qaratilgan “professor-o'qituvchining elektron ma'lumotlar bazasi” bo'lib, ushbu usuldan foydalanish ta'lif faoliyatini yo'lga qo'yishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ushbu tizim xorij ta'lif tizimida anchagina yillardan buyon keng qo'llanilib kelinadi va bu borada ijobiy natijalarga erishilgan.

Aslida “professor-o'qituvchining elektron ma'lumotlar bazasi”, bu ta'lif beruvchining faoliyat tizimiga asoslangan, ma'lum elektron dasturiy vositalar asosida boshqarladigan o'quv, o'quv-metodik hamda ilmiy yo'nalishdagi o'quv-uslubiy faoliyatning elektron ko'rinishidir. Uning o'ziga xosligi shundaki, bunda ta'lif beruvchi, ta'lif oluvchi va uni nazorat qiluvchi o'rtaisdagi tezkor uzviy bog'liqlik yuzaga keladi. Ta'lif sifati yangi bosqichga olib chiqiladi, ta'lif berishning zamonaviy usuli yuzaga keladi.

Ta'lif beruvchi va ta'lif oluvchi faoliyatining yangi shakli shakllanishi bilan uni tashkil etish va yuritishga nisbatan munosabat ham o'zgaradi. Avvalombor, ta'lif muassasasida professor-o'qituvchining elektron ma'lumotlar bazasi nimalardan iborat bo'lishi kerakligi ahamiyatlidir. Shu boisdan, professor-o'qituvchi o'z elektron ma'lumotlar bazasidagi manbalarni shartli ravishda uchta turkumga ajratgan holda shakllantirishi maqsadga muvofiq, deb o'ylaymiz. Bular quyidagilar:

Ma'lumotlar bazasining birinchi blokida fanning o'quv-uslubiy ta'minoti, ya'ni namunaviy o'quv dasturi, o'quv dasturi tarqatma materiallari, mustaqil ta'lif mavzulari, fan yangiliklari, umumi savollar, mustaqil ta'lif, referat va laboratoriya ishi mavzulari, oraliq va yakuniy nazorat savollari o'r'in oladi.

Ma'lumotlar bazasining ikkinchi blokida modulli topshiriqlar, ya'ni keys stadi, baholash tizimi, reyting bali va uning natijalari, oraliq va yakuniy savolar bo'lishi maqsadga muvofiq.

Ma'lumotlar bazasining uchunchi blokida har bir mavzu bo'yicha ta'lif texnologiyalari, tarqatma materiallari, keys stadi, taqdimotlar va ma'ruzalar matnlari, darslik va o'quv qo'llanmalarning elektron variantlari bo'lishi mumkin.

Ma'lumotlar bazasining to'rtinchi blokiga fan va ta'limga oid normativ huquqiy hujjatlar, adabiyotlar ro'yxati joylashtiriladi.

Mazkur tizimning o'ziga xos ajralib turuvchi ayrim jihatlari quyidagilar:

- professor-o'qituvchining o'z elektron ma'lumotlar bazasiga o'zi, talaba va o'quv yurti uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar, axborotlar va boshqa elektron resurslarni joylashtirish, uni tizimli va doimiy nazorat qila olish imkoniyatining mavjudligi;
- talaba tomonidan professor-o'qituvchi ma'lumotlar bazasidan, oliv o'quv yurti yoki dekanat sayti orqali istalgan paytda har bir mavzu yuzasidan topshiriqlarni olishi, bajarishi va uning natijalarini bilish imkoniyatiga ega ekanligi;
- talabaning o'z bilimini doimiy mustahkamlash va o'zini-o'zi nazorat qilishda elektron o'quv dasturiy vositalar, elektron jurnal, elektron dekanat, elektron vedomostga tayanib ish yuritish imkoniyatining mavjudligi;
- talabaning o'zlashtirilayotgan nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni doimiy ravishda nazorat qilish, solishtirish imkoniyatlarining mavjudligi;
- talabaning o'quv yili yoki semestr jarayonida olgan bilimlari natijalari, o'quv fani bo'yicha to'plagan reyting ballari, olgan baholari haqida o'z vaqtida yetarli ma'lumotga ega bo'lib borishi;
- o'quv jarayonining har bir semestri oxirida umumiyl to'plagan ballari natijalarini ma'lumotlar bazasidan elektron tarzda tekshirish, o'qituvchiga savol bilan murojaat qilish imkoniyatlarining mavjudligi;
- ilgarigi an'anaviy ta'lim berish usulidan, ya'ni eski pedagogik faoliyat jarayonlari dan texnik, texnologik hamda uslubiy jihatdan farq qilishi;

– oliv o'quv yurti rahbariyati tomonidan ma'lumotlar bazasidan o'qituvchining o'quv-uslubiy faoliyatini elektron tizim asosida obyektiv baholash (ya'ni, har qanday qog'ozbozliklardan, tanish bilishchilik, korrupsiyadan xoli), doimiy nazorat qilish imkoniyatining mavjudligi kabilardir.

Ta'lilda elektron faoliyatning bir turi, professor – o'qituvchi ma'lumotlar bazasining joriy etilganligi ta'lim tizimi mazmuni va sifatini oshishiga, uni zamon talablari bosqichiga olib chiqishiga turki bo'ldi. Ushbu tizimning kirib kelishi o'qituvchi va talaba o'rtaсидagi o'zaro yaqinlikni ta'minlab, ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchi hamda uni boshqaruvchilarining vaqtidan unumli foydalanishlariga sharoit yaratishi bilan birga, or-tiqcha qog'ozbozliklardan voz kechishga undamoqda.

Professor-o'qituvchining elektron ma'lumotlar bazasi faoliyatida o'quv materiallari, avvalombor, elektron nashrlarning o'rni katta ekanligi ham ahamiyatlidir. Ular o'quv materiallarini bayon etish shakliga ko'ra, elektron o'quv nashrlar konveksion (ta'limning axborot berish funksiyasi), dasturiy (dasturlash vositalari yordamida yaratilgan), muammoli (muammoli o'qitish nazariyasiga asoslangan va mantiqiy fikrlashni rivojlantiruvchi) va universal (sanab o'tilgan modellarning umumiyl elementlarini saqlovchi) turlarga bo'linadi.

Maqsadiga ko'ra, elektron o'quv nashrlar beshta asosiy guruhga bo'linadi: *maktab o'quvchilari, bakalavr, magistr, mutaxassislar uchun va keng ommaga mo'ljallangan o'quv nashrlar*. Bunday elektron manbalardan nafaqat o'qituvchi, balki oddiy fuqarolar, talabalar ham nafaqat keng miqyosda foydalanishi, balki uni yuklab olishi ham mumkin bo'ladi. Elektron nashrlar tizimida "elektron darslik" ham muhim rol o'ynaydi. Elektron darslikning o'ziga xos jihatlari shundaki, u mavjud o'quv qo'llanma, darslikning undan foydalanuvchiga qulaylik yaratish maqsadida maxsus dasturiy vositalar yordamida ix-cham holatga keltirilgan ma'lumotlar to'plamidan iborat. Elektron darslik tayyorlashda taqdim qilinayotgan ma'lumotlar undan foydalanuvchilarga qulay, qiziqarli va kerakli bo'lishi ahamiyatlidir.

Professor-o'qituvchining elektron ma'lumotlar bazasi tizimida uning tarkibiy qismi

---

bo'lgan "elektron topshiriqlar va ularni nazorat qilish" usuli ham uning muhim qismi hisoblanadi. Masalan, mustaqil ta'limdi tashkil qilish va uni nazorat qilish elektron shaklining o'ziga xosligi haqida gap ketganda, talabaga individual imkoniyatlarni hisobga olgan holda mustaqil va nazorat ishlari uchun topshiriqlar majmuini o'zida aks ettiruvchi axborot manbasining muhim ko'rinishi sifatida ifodalash mumkin. Uyga vazifa sifatida beriladigan topshiriqlar "qog'oz"li va "elektron" variantlarida bo'lishi mumkin. Bunda mustaqil ishni bajarish yuzasidan talabalarga beriladigan metodik tavsiya va ko'rsatmalar quyidagilardan iborat bo'ladi:

- talaba mavzu bo'yicha kerakli adabiyotlarni oliy o'quv yurti Axborot-resurs markazidan yoki o'qituvchining elektron ma'lumotlar bazasidan izlab topadi va mavzu bilan yaqindan tanishib chiqadi hamda uni tahlil qiladi;
- mustaqil topshiriq mavzusiga reja tuzadi, mazkur reja asosida mustaqil topshiriq mavzusini og'zaki yoki elektron shaklda taqdim qiladi va uning mohiyatini yoritib beradi;

– topshiriq va rejadagi har bir masala tahlilidan so'ng qisqa, asosli xulosalar qog'oz va elektron shaklda tayyorlanadi va taqdim qilinadi. Ya'ni topshiriq tayyor bo'lgach, talaba professor-o'qituvchidan tegishli ko'rsatma va tavsiyalarni oladi, so'ngra mustaqil topshiriqnı belgilangan tartibda rasmiylashtirib (qo'lyozma yoki elektron variantda) seminar mashg'ulotida yoritib beradi. Ya'ni seminar mashg'ulotida o'zi tayyorlagan mustaqil topshiriq taqdimotini himoya qiladi.

Professor-o'qituvchining elektron ma'lumotlar bazasi o'qitishdagি elektron faoliyatda muhim rol o'ynab, avvalambor, quyidagi maqsadlarni ko'zda tutadi. Ya'ni, talabaning vaqtidan unumli foydalanishi va professor-o'qituvchi faoliyatiga baho berish imkoniyatining yuzaga kelishi, talabaning intellektual jihatdan yuqori darajada rivojlanishini ta'minlaydigan, o'qituvchi bilan o'zaro hamkorlikni yaqinlashtiradigan, o'zini o'zi nazorat qilishga yetaklovchi eng tezkor muqobil variantdir. U talabaga o'z faoliyati doirasida yangiliklar yaratish imkoniyatini ham beradi.

Ushbu tizim professor-o'qituvchiga ham bir qancha imkoniyatlarni beradi. Ular quyidagilar bilan tavsiflanadi. Ya'ni, talabani tezkor nazorat qila olish, o'z kasbiy faoliyatini tizimli tahlil etish, o'z faoliyatiga tanqidiy munosabatda bo'lisch, metodik, ilmiy faoliyatini baholay olish, mutaxassisligi bo'yicha yangiliklarga ega bo'lisch, o'z g'oya va maqsadlarini kasbiy faoliyatda tezkor mujassamlashtirishga intilish kabilardir. Shuningdek, o'qituvchining innovatsion faoliyatini takomillashtirish, yangiliklarni tahlil qilish va baholash, kelgusidagi faoliyatining aniq maqsadini shakllantirish, uni amalga oshirish imkoniyatlarni ham beradi.

Albatta, ushbu tizim bugungi kunda oliy o'quv yurtlaridagi barcha hujjatlar, darsliklar, o'quv qo'llanmalari, reja va dasturlar hamda ular mazmunini mazkur tizimga moslashtirish zaruratini tug'dirmoqda. Bu jarayonda "modulli o'qitish tizimi" o'qituvchining innovatsion faoliyatni yangiliklarni tahlil qilish va baholash, kelgusidagi faoliyatining aniq maqsadini shakllantirish, uni amalga oshirish va to'g'rilash hamda samarali baholash imkoniyatlari yaratiladi.

Ammo ta'linda elektron faoliyat tizimi zamонави axborot texnologiyalari, texnik jihatdan axborot kommunikatsiyalari va ta'lindi elektron tarzda tezkor boshqarishga asoslangan bo'lsada, ushbu yo'nalishdagи muhim muammolardan biri bu yoshlarni kitobga oshno qilish, yoshlarda kitobxonlik madaniyatini shakllantirishntirishni ham e'tibordan chetda qoldirmaslikni taqozo etadi. Bu esa barcha fanlarni yangicha asoslarda o'qitishni yanada takomillashtirishni talab qilmoqda. Bu borada talabalarni o'quv

kutubxonalari, Axborot-resurs markazlari bilan aloqasini mustahkamlash, bugungi zamon, globallashuv jarayonlariga oid bilimlari hamda ma'naviy dunyoqarashlarini muntazam o'stirib borishlarini nazoratga olish maqsadga muvofiq. Buning uchun quydagi vazifalarni bajarish muhim deb hisoblaymiz.

Birinchidan, professor – o'qituvchi ma'lumotlar bazasiga O'zbekiston Respublikasi ta'lrim tizimiga oid normativ-huquqiy hujjatlar, yangiliklar, O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlis qonunlari, Prezident Farmonlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Prezident ma'ruza va nutqlarini joylashtirish va doimiy yangilab borishni taqozo etadi.

Ikkinchidan, professor – o'qituvchi va dekanat ma'lumotlar bazasida 2017-2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasida ta'lrim sohasini, ya'ni uzluksiz ta'lrim tizimini yanada takomillashtirish, sifatlari xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, ta'lrim muassasalarini kompyuter texnikasi va o'quv-metodik qo'llanmalar bilan jihozlash orqali ularning moddiy-texnika bazasini mustahkamlash yuzasidan maqsadli chora-tadbirlar, ilmiy-tadqiqot va innovatsiya faoliyatini rag'batlantirish, ilmiy va innovatsiya yutuqlarini amaliyatga joriy etishning samarali mexanizmlarini yaratish masalalari aks etgan ma'lumotlarni bo'lishiga erishish zarur bo'ladi. Darhaqiqat, ta'lrim tizimini jahon andozalari darajasiga ko'tarish, zamon talablariga javob beradigan hamda bilimli kadrlar tayyorlash va O'zbekistonning ma'rifiy salohiyatini kuchaytirish strartegiyada aks etgan. Harakatlar strategiyasida belgilab berilgan elektron faoliyat, ayniqsa modulli o'qitish tizimini yanada rivojlantirish uchun qulay imkoniyatdir.

Uchinchidan, elektron faoliyatni amaliyat bilan uyg'un holda bog'lashga erishish, ya'ni nazariy va amaliy yo'nalishdagi ishlar mushtarakligini ta'minlashdir. Bu yo'nalishda yoshlarning olgan bilimlarini o'z sohasida, umuman hayotda izchillik va qat'iyat bilan amalgalashishlarida, ularning o'z bilimlariga sodiq va mustahkam fuqarolik pozitsiyasida tura olishlarida muhim ahamiyat kasb etadi.

Bir so'z bilan aytganda, bugungi fan, ishlab chiqarish, texnika sohalaridagi shiddatli o'zgarishlar, globallashuv sharoitida iqtisodiyot, ijtimoiy sohalar, fan va madaniyati rivolantirishda elektron faoliyatni amaliyotda qo'llay bilishning ahamiyati beqiyosdir. Chunki, odamlar bu jarayonni hayotda amalgalashish ekanlar, mamlakatimizning texnik va texnologik rivoji mustahkam bo'la olmaydi. Bunda ta'limda elektron o'qitish tizimini yanada takomillashtirish, oliy ta'lrim muassasasida professor-o'qituvchi ma'lumotlar bazasidan unumli foydalanish, uni ta'lrim tizimining quyi bo'g'inlarida ham takomillashtirishga erishish muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni. "Xalq so'zi". –T., 2017-yil 8-fevral.
2. Toshmetova N. Elektron darslik va virtual laboratoriyaning ahamiyati. "Umumta'lim fanlari metodikasi" №3. 2018-yil.
3. Abdurazzoqova K. Ta'lim sifati:unga qanday erishiladi. "Umumta'lim fanlari metodikasi" №10. 2018-yil.

Nodira ZARIPBAYEVA,

Qoraqalpog'iston Respublikasi Ellikqal'a tumani,
3-sonli maktabgacha ta'lif muassasasi rahbari

MAKTABGACHA TA'LIM MUASSASALARIDA JISMONIY TARBIYA MASHG'ULOTLARINI TASHKIL ETISHNING O'RNI

Annotatsiya

Maqolada respublikamizda jismoniy tarbiya va sportga qaratilayotgan e'tibor, barkamol avlodni voyaga yetkazish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlar hamda maktabgacha yoshdag'i bolalarni sport bilan shug'ullantirish, sog'lom turmush tarzini tarkib toptirish, kichkintoylarning qobiliyati va iste'dodini ro'yobga chiqarish muhim ahamiyati yoritilgan.

Kalit so'zlar. Jismoniy tarbiya, "Ilk qadam", sog'lom avlod, jismoniy tayyorgarlik, sport.

В статье основное внимание уделяется физической культуре и спорту в нашей Республике, работе по воспитанию всесторонне развитого поколения, а также спорту для детей дошкольного возраста, интеграции здорового образа жизни и проявлению возможностей и талантов детей.

Ключевые слова. Физическая культура, "Первый шаг", здоровое поколение, физическая подготовка, спорт.

The article focuses on physical culture and sports in our country, work on the education of a comprehensively developed generation, as well as sports for children of preschool age, the integration of a healthy lifestyle and the manifestation of the capabilities and talents of children.

Key words. Physical culture, "First step", healthy generation, physical training, sport

Mamlakatimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyev rahbarligida jamiyatimizning barcha sohalarida qizg'in islohotlar va yangilanish jarayonlari amalga oshirilmoqda. Buni jismoniy tarbiya va sport sohasida ham sezilar nati-jalar bilan ko'rish mumkin. Mustaqillik yillarda jismoniy tarbiya va sport uchun yaratilgan mustahkam poydevor asosida hozirda yosh avlodni ham ma'nan, ham jismonan barkamol insonlar etib tarbiyalash borasida oqilona sa'y-harakatlar olib borilmoqda.

"O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldag'i "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi farmoni bilan tasdiqlangan "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustivor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi"ning to'rtinchi – "Ijtimoiy sohani rivojlantirishning ustivor yo'nalishlari" qismining "Yoshlarga oid davlat siyosatini takomillashtirish" bandida "Jismonan sog'lom, ruhan va aqlan rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan, vatanga sodiq, qat'iy hayotiy nuqtayi nazarga ega yoshlarni tarbiyalash, demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish jarayonida ularning ijtimoiy faoliigini oshirish" vazifalari alohida ko'rsatib o'tilgan.

Mamlakatimiz kelajagi uchun sog'lom avlodni tarbiyalash hamda voyaga yetka-zishda jismoniy tarbiyaning ahamiyati juda katta. So'nggi yillarda sport va jismoniy tarbiya yoshlari hayotining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Maktabgacha yoshdagi bolalarga ta'lif-tarbiya berishning asosiy maqsad va vazifalari bolalarни jismoniy va aqliy jihatdan rivojlantirish, ularning ruhiyat, shaxsiy qobiliyatları, intilishi va ehtiyojalari qondirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga, mustaqillik g'oyalariga sodiq holda voyaga yetib borishini ta'minlash, ularni maktabgacha yoshdagi bolalar ta'lif-tarbiyasiga qo'yilgan davlat talablariga muvofiq muktab ta'limga tayyorlashdan iborat.

Prezidentimizning 2018-yil 5-martdagи "Jismoniy tarbiya va sport sohasida davlat boshqaruvi tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5368-sonli farmoniga binoan O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport davlat qo'mitasi va uning hududiy bo'linmalari negizida O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi tashkil etildi. Mazkur farmon bilan O'zbekiston Respublikasi Jismoniy tarbiya va sport vazirligi faoliyatining asosiy vazifa va yo'naliishlari belgilab berildi.

Farmonda "Maktabgacha ta'lif muassasalarida boshlang'ich gimnastika va harakatli o'yinlar bo'yicha mashg'ulotlar olib borish orqali maktabgacha yoshdagi bolalarни jismoniy rivojlantirish hamda salomatligini mustahkamlash maqsadida jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlariga qiziqishini orttirishga e'tibor qaratish belgilab berilgan.

Jahonga mashhur davlat arboblari va sarkardalar, buyuk ajododlarimiz Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Mirzo Ulug'bek nafaqat o'zlarini mardlik, adolatparvarlik, insonparvarlik, ilm-fan bobida bilimlari bilan o'rnatishni kerakki, jismoniy va aqliy rivojlanish, yonma-yon boradi. Bu jarayonni olib borishni, ta'lif-tarbiyani, ayniqsa, 3-6 yoshli bolalarda davom ettirish kerak, chunki ayni shu yoshlarda jismoniy salomatlik, qiziquvchanlik, iroda, qiyinchiliklarni yengib o'tish ko'nikmalari yaratiladi.

Maktabgacha ta'lif tizimida "Ilk va maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yiladigan davlat talablarli" hamda "Ilk qadam" o'quv dasturi amaliyatga tatbiq etilgan bo'lib, maktabgacha yoshdagi bolalarning salomatligini saqlash va muhofaza qilish, tarbiyalanuvchilar orasida salomatlik va sog'lom turmush tarzini ta'minlash, ularni jismoniy rivojlantirish (yirik va mayda motorika, sensomotorikasi) bo'yicha yil davomida talim-tarbiyaviy vazifalar va tadbir (mashg'ulot, sayr, o'yin)lar amalga oshirish belgilab berilgan. Unga asosan bolalar yoshlari doirasida asosiy harakatlarni: yurish, yugurish, sakrash, irg'itish-emaklash, to'siqlardan oshib o'tish, milliy va harakatli hamda tinch o'yinlarni nomini bilishi va o'ynashi zarur bo'ladi. Bu esa bolalarни jismonian barkamol bo'lib yetishishlarini ta'minlaydi.

Maktabgacha ta'lif sog'lom avlodni tarbiyalashning muhim bo'g'ini ekan, bolalarغا jismoniy bilim berishni, sportga bo'lgan qiziqishni uyg'otishni maktabgacha ta'lif muassasasidan boshlash maqsadga muvofiqidir.

Maktabgacha yoshdagi kichik bolalarning jismoniy-ruhiy rivojlanishi jarayoni shiddat bilan kechadi. Ularning vujudi tinimsiz o'sayotganligi uchun ham bir joyda tinch o'tira olmaydilar. Lekin bu bosqichda bola jismoniy o'sishi tashqaridan qaraganda bir oz susayganday bo'ladi. Ya'ni 3 yoshdan 4 yoshgacha bo'lgan davrda bolalar faqat 4smga o'sadilar. Ota-onalar bolalarining jismoniy rivojlanishiga alohida e'tibor berishlari, ularning erkin, bermalol harakatlanishlariga sharoit yaratilishlari lozim. Chunki bolaning fikri teranligi, nutqining boyligi, ma'naviy sifatlarini o'zlashtirishi, avvalo, uning sog'lomligiga bog'liqdir. Bu davrda bolaning butun yashash sharoitida jiddiy

---

o'zgarishlar yuz beradi. Birinchidan, bola 3 yoshga yetgach, uning faoliyat doirasi ancha kengayib mustaqilligi yanada ortadi. O'yinlari, hatti-harakatlari ham boshqacha mazmunga ega bo'la boshlaydi. Ikkinchidan, bolaning butun faoliyatida nutqning roli orta boradi. Chunki u burro gapirishni o'rganadi. Shuning uchun, ular kattalarga timsiz savollar berishadi. Zero, dunyo bilan chinakamiga tanishish pallasiga kirgan bolakaylar uning barcha jihatlarini o'rganib olmoqchi bo'lishadi. Bu yoshdagagi bolaning yashash sharoitida yuzaga kelgan mazkur o'zgarishlar uning jismoniy va ruhiy jihatdan o'sib kamol topishiga ta'sir etmay qolmaydi.

Bola 4 yoshdan oshgach, uning jismoniy o'sishi yana birmuncha jadallahshadi. Chunonchi bolaning bo'yi 4 yoshdan 5 yoshgacha 6-7smga o'sadi. Bu yoshdagagi bola g'oyat serharakat, tirishqoq va tinib-tinchimas bo'ladi. U ko'p o'ynaydi, harakatda bo'ladi, har qanday harakatlari ishlarda bajonidil ishtirok etadi. Bu yoshdagagi bolalarning sog'lom va erkin o'sishida ularni to'g'ri ovqatlantirish, uxlatish, quvnoq kayfiyatda bo'lishini ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalarning o'ta qo'zg'aluvchanligi ularni toliqishga olib kelsa, kamharakatlik jismoniy rivojlanishini susaytiradi. Shuning uchun, ota-onha hamda mutassaddi kishilar bolalarning harakati va hordig'i me'yorida bo'lishiga alohida e'tibor qilishlari zarur.

Maktabgacha ta'lif yoshidan boshlab bajarayotgan mashqlar qoidalarini o'zlashtirib olgan bolada sportga nisbatan havas uyg'onadi, unga mehr qo'yadi. Maktabgacha ta'lif muasassalarida jismoniy tarbiya bilan bog'liq faoliyat turlari xilma-xil bo'lib, bular bir haftada ikki marta muntazam o'tkaziladigan jismoniy tarbiya mashg'ulotlari, har kuni ertalab tashkil etiladigan badan tarbiya, har kuni sayr vaqtida o'tkaziladigan harakatlari o'yinlar va jismoniy mashqlardir. Bulardan tashqari, kun davomida bajartiriladigan jismoniy mashq daqiqalari va bedorlik soatlaridagi mustaqil jismoniy harakatlardir.

"Ilk qadam" davlat o'quv dasturida belgilangan – bolaning rivojlanish sohalari kompetensiyalari bola rivojining quyidagi sohalarida belgilanadi:

- jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzining shakllanishi;
- ijtimoiy-hissiy rivojlanish;
- nutq, muloqot, o'qish va yozish malakalari;
- bilish jarayonining rivojlanishi;
- ijodiy rivojlanish.

"Jismoniy rivojlanish va sog'lom turmush tarzini shakllantirish" sohasi kompetensiyalarida o'quv-tarbiyaviy faoliyat yakunlanganidan so'ng 6-7 yoshli bola:

• o'z imkoniyatlari va yoshi bilan bog'liq jismoniy rivojlanish me'yorlariga mos ravishda jismoniy faollilik ko'rsatadi;

- turli harakatchanlik faolligini uyg'un ravishda va maqsadli bajarishni biladi;
- turli hayotiy va o'quv vaziyatlarida mayda motorika ko'nikmalaridan foydalanadi;
- o'z harakatlarini hissiyot va sezgi organlari yordamida boshqaradi;
- shaxsiy gigiyena malakalarini qo'llaydi;
- sog'lom turmush tarzi va ovqatlanish asoslarini biladi;
- xavfsiz hayotiy faoliyat asoslari qoidalariga rioya qiladi.

Maktabgacha yoshdagagi bolalarni jismoniy jihatdan tarbiyalashda ularni yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda mashg'ulotlar mazmuni o'yin shakllida yoritilib, bolalarni qiziqtiradigan harakat jarayonlaridan tashkil topmog'i kerak. Ma'lumki, kichik yoshdagagi bolalar atrofdagi barcha jarayonlarni kuzatib, taqlid qiladilar, bolalar uchun murakkab bo'lmagan harakatlarni ular o'z xoxishlari bilan bajaradilar va

tez o'rganadilar. O'yin mazmunidagi mashg'ulotlar orqali bolalarning xotirasi rivojlanib, jamoaga uyushish fazilatlari shakllanib boradi.

Bolalarga jismoniy mashqlarni bajartirish jarayonida xavfsiz harakatlanishi uchun quyidagilarga rioya qilish lozim:

- mashqlarni me'yorda bajartirish;
- charchashning oldini olish;
- mashg'ulot jarayonida bolaning holatiga e'tibor berish;
- turli jarohatlanishlardan asrash;
- ob-havoning noqulay sharoitidan va baxtsiz hodisalardan muhofaza qilish;
- guruhda, o'yin maydonchasida va suzish havzalarida bolaning hayoti xavfsizligini ta'minlash.

Katta guruh uchun mashg'ulot

Mavzu: "Quvnoq halqlalar"

Maqsad: Bolalarni tarqalib yurish va yugurishga, beto'xtov 1,5 m gacha yugurishga mashq qildirish, qiya qilib qo'yilgan taxtadan yurishda muvozanat saqlashni o'rgatishni davom ettirish, g'o'lachalardan sakrab o'tish va to'rga to'p tashlashni mashq qildirish.

Kerakli jihozlar: Bolalarning soniga qarab gardish, 6-8 ta, g'o'lacha, 2-4 ta taxta, bir nechta katta to'p (diametri 20-25 sm).

Kutilayotgan natijalar:

- Qiya qilib qo'yilgan taxtadan qo'llarni yon tomonga uzatib yurish;
- G'o'lalardan sakrash;
- To'pni 2m masofadan ikki qo'llab bosh orqasidan to'rga tashlash.

Kirish qismi:

Bir qator bo'lib, yurish. Tarbiyachining ishorasiga binoan tarqalib yurish, bir qator bo'lib saflanish, harakat yo'nalishini o'zgartirib mo'tadil sur'atda 1,5 m gacha yugurish; bir qator bo'lib yurish. Uch qatorga qayta saflanish.

Asosiy qism gardish bilan bajariladigan umumrivojlantiruvchi mashqlar.

1. Asosiy tik turish, gardish pastda (gardishning ikki yonidan ushslash), 1-gardishni oldinga uzatish; 2-gardishni yuqoriga ko'tarish, 3-gardishni oldinga uzatish, 4-dastlabki holatga qaytish (6 marta).

2. Asosiy tik turish, gardish pastda. 1-gardishni yuqoriga ko'tarish, 2-o'ngga egilib, qo'llarni to'g'ri tutish, 3-gardish yuqorida, 4-dastlabki holatga qaytish. (Shuning o'zini chapga egilib bajarish (6 marta)

3. Asosiy tik turish, gardish bukilgan qo'llarda, ko'krak oldida 1-2-o'tirish, gardishni oldinda tutib turish, dastlabki holatga qaytish (6 marta).

4. Polda o'tirib, qo'llarni bukib gardishni ko'krak oldida tutish. 1-oldinga o'ng oyoqqa engashish, 2-dastlabki holatga qaytish. Shuning o'zini chap oyoqqa engashib bajarish (6 marta).

5. Chalqancha yotib, gardish ushlagan qo'llarni bosh tomonga uzatish (o'rtasidan ushlanadi). 1-2-oyoqni tizzadan bukib, gardish chetini tekkizish, 3-4-dastlabki holatga qaytish (5-6 marta).

6. Gardish ichida turish. Ikki oyoqda gardish ichiga sakrashni va undan sakrab chiqishni tarbiyachining 1-8 sanog'i ostida bajarish, buni gardish ichida yurish bilan navbatlashtirish (3-4 marta).

7. Gardishni ikki qo'lda pastda ushslash (yon tomonlaridan ushlangan). 1-gardishni oldinga uzatib, o'ng oyoq uchini orqaga qo'yish, 2-dastlabki holatga qaytish. (Shuning

---

o'zini chap oyoqda bajarish (6 marta))

Asosiy harakat turlari:

1.Qiya qilib qo'yilgan taxtadan (kengligi 15 sm, balandligi 30 sm) qo'llarni yon tomonga uzatib yurish (2-3 marta).

2.To'pni 2m. masofadan ikki qo'llab bosh orqasidan to'rga (gardishga) tashlash (5-6 marta)

“Ovchilar va quyonlar” harakatlari o'yini

Yakuniy qism: Kam harakatlari o'yin va nafas mashqlarini bajarish.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, maktabgacha ta'lif maskanlarida kelajagimizning ertangi kuni egalari tarbiyanayotgan ekan demak, barcha harakatlar va bor kuchimizni ana shu tizimiga qaratish lozimligini, bugungi kunda jahon andozalariga mos maktabgacha tarbiya tizimi va zamonaviy boshqaruvga o'tishi vaqt kelganligini davrning o'zi taqazo etmoqda. Prezidentimiz tashabbusi bilan maktabgacha ta'lifda olib borilayotgan faol siyosat va islohotlar bugun dunyo e'tiborida.

Qabul qilinayotgan qaror, farmon va farmoyishlar o'z samarasini natijalarini erta namoyon etmoqda, birgina qamrovni o'zigina oshib boryotganligi ham quvonarli holat. Mamlakatimizning chekka qishloqlarida ham zamonaviy maktabgacha ta'lif muassasalarini qurilishi va ko'plab maktabga boradigan 3-7 yoshdagagi bolalalarni o'z bag'riga olayotgani ertangi kunning samarasini, kichkintoylarning maktabga sifatli tayyorlanib borishini ta'minlaydi. Shu nuqtai nazardan muassasada tashkil etilgan sharoitlar, kun tartibiga rioya etish va ratsional ovqatlantirishni tashkillanishi, aqliy, jismoniy va ma'naviy tadbirdirlarning o'z vaqtida malakali mutaxassislar tomonidan amalga oshirilishi ham bolalarni maktabga jismonan va aqlan chiniqib borishini ta'minlaydi.

Har bir bolaga shaxsiy yondoshuv, guruhlardagi rivojlantiruvchi muhitning yaratilganligi, bolalar jamoasidagi ijobjiy holatlar, muloqatga kirishish va o'z fikrini mustaqil bayon etish esa bola shaxsini yuksaltirib, uning ijtimoiy hayotga qadam qo'yishiga va keljakda o'z o'rnini egallashiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi Farmoni. – T.: Xalq so'zi, 2017- yil 8 fevral.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016-yil 29-dekabrdagi “2017-2021 yillarda maktabgacha ta'lif tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi qarori. www.lex.uz

2. Azizova R. Sport va harakatli o'yinlarni o'qitish metodikasi.// O'quv qo'llanma. T., 2010. 326 b.

3. “Ilk qadam” davlat o'quv dasturi. T., 2018.

4. Подросток: нормы, риски, девиации// Собкин В.С, Абросимова З.Б, Адамчук Д.В, Баранова Е.В.- М.: Центр социологии образования РАО, 2005 – С.359.

Abduxalim MAXMUDOV,
Nizomiy nomidagi TDPU xuzuridagi XTXQTMONHM
katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari doktori

KOMPETENTLI O'QUV-METODIK MAJMUALARNI YARATISH VA ULARNING SIFATINI BAHOLASHNI METODOLOGIK JIHATLARI

Annotation

Maqolada ta'lif tizimini kompetentli yondashuvga o'tishda fan bo'yicha kompetentli o'quv-metodik majmualarni shakllantirish tamoyillari va mezonlari taklif qilingan. Kvalimetrik tahlil asosida fan bo'yicha o'quv-metodik majmuuning sifatini baholashning matematik modelari va mezonlari keltirilgan.

Kalit so'zlar. Kompetentlik, o'quv-metodik majmua, baholash mezonlari, ta'lif sifati, matematik model.

В статье предлагаются принципы и критерии формирования компетентностного учебно-методического комплекса по предмету в процессе перехода системы образования на компетентностный подход. На основе квалиметрического анализа представлены математические модели и критерии оценки качества учебно-методического комплекса.

Ключевые слова. Компетентность, учебно-методический комплекс, критерии оценки, качество обучения, математическая модель.

The article proposes the principles and criteria for the formation of the competence-based educational and methodical complex on the subject in the process of transition of the education system to the competence-based approach. On the basis of the qualimetric analysis mathematical models and criteria of an assessment of quality of an educational and methodical complex are presented.

Key words. Competence, educational and methodical complex, evaluation criteria, quality of training, mathematical model.

Hар qanday jamiyatning kelajagi, uning ajralmas qismi bo'lgan ta'lif tizimi qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. O'quvchilar takomillashtirish o'qituvchi va o'quvchilarni o'z ustida ko'proq ishlashga imkon yaratadi. O'qituvchilar darsga tayyorlanish jarayonida matn shaklidagi konsept yozishdan cheklanib, axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalangan holda dars o'tishning yangi pedagogik texnologiyasi asosida ta'lif texnologiyalarini yaratadilar. O'qituvchilar turli qo'llanmalar va internet ma'lumotlaridan foydalaniib elektron darsliklar, didaktik materiallar va tarqatma materiallar yaratadilar. Dars sifatini oshirish uchun ko'proq izlanishga ega bo'ladilar.

Ta'lrim tizimini "bilimli" yondashuvdan "kompetentli" yondashuvga o'tish jaryoni metodik ta'minotini, jumladan, o'quv fanlari bo'yicha o'quv metodik majmualarni kompetentli yo'nalish tomon qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi. Dastlab kompetentli o'quv-metodik majmuaga o'quv fanlari mazmunini o'rgatishda o'quv-tarbiya jarayonini rejalashtirish va amalga oshirishning didaktik modeli sifatida qarash maqsadga muvo-fiqdir. Kompetentli o'quv-metodik majmuaning maqsadi – mazkur o'quv fani mazmunini samarali o'zlashtirishga qaratilgan auditoriya va mustaqil mashg'ulotlarning o'zaro aloqadorligini tizimli rejalashtirishdan iborat. Kompetentli o'quv-metodik majmua o'quv fanining didaktik modeli hisoblanib, unda ushbu fan bo'yicha ta'lrim-tarbiya jarayonini amalga oshirishning prinsiplari va usullari o'z aksini topishini inobatga olgan holda uni yaratishda quyidagi talablarni hisobga olish kerak: individuallashgan o'qitishning uslubiy ta'minoti; kasbiy-amaliyatga yo'naltirilganligi; tuzilmaviy to'liqlik; diagnostik yo'naltirilganlik; tuzilmaviy – mantiqiy tizimlilik; kreativlikka yo'naltirilganlik; innovatsionlik; axborotlarning zamonaviyligi.

Tarkibiy jihatdan kompetentli o'quv-metodik majmua dasturiy, uslubiy, didaktik va axborotli qismlardan iborat bo'lib, mazmuni va tuzilmasi muayyan o'quv fanlari mazmunini o'zlashtirish uchun o'quvchilarda shunga mos kompetentlilik negizlarini shakllantirishning aniq maqsadli yo'nalishiga ega bo'lishi lozim. Buning uchun kompetentli o'quv-metodik tuzilmaviy qismi kerakli mazmun bilan to'ldirilishi nihoyatda zarur. Xususan:

a) kompetentli o'quv-metodik majmuaning dasturiy qismi o'rganilayotgan o'quv fani bo'yicha asosiy nazariy masalalarga oid faol amaliy ilovalar keltirilgani holda, ularning zamonaviy ilmiy-fundamental va amaliy mazmuni (bo'limlari, mavzulari, qismlari)ni izchil va mantiqiy yoritilishini ifodalaydi. Ishlab chiqilgan o'quv dasturi negizida auditoriya (ma'ruza, amaliy, laboratoriya va seminar) mashg'ulotlari o'tkazishning mavzuviy rejasи shakllantirilib, unda o'quv predmetlari o'rtasidagi o'zaro tizimli munosabatlar o'z ifodasini topadi. Shuningdek, o'quv fanlari bo'yicha ma'ruza va seminar mashg'ulotlarining optimal o'zaro munosabatini belgilash muhim metodik vazifa hisoblanadi. Bunda ma'ruza mashg'ulotlari – kreativ xarakterda bo'lishi zarur. Amaliy mashg'ulotlar mavzulari kasbiy, amaliyatga yo'naltirilgan topshiriq va masalalarni o'z ichiga olishi lozim. Ta'kidlash joizki, amaliy mashg'ulot va seminarlar kompetentlilik yo'nalishiga ega bo'lishi lozim.

b) kompetentli o'quv-metodik majmuaning uslubiy qismi muayyan o'quv fani bo'yicha auditoriya mashg'ulotlarini o'tkazishning metodik va psixologik xususiyatlari ni, jumladan, muammoli ma'ruzalar, kreativ seminar mashg'ulot, laboratoriya-tadqiqot ishlarini o'tkazishning metodikasini ochib beradi. Uslubiy qismi pedagogik innovatsiya va kasbiy-amaliy yo'nalishga qo'yiladigan talablarni ifodalaydi.

v) kompetentli o'quv-metodik majmuaning didaktik qismi ushbu o'quv fanlari dan o'quv jarayonini amaliy yo'nalishiga ega bo'lgan, kompetentlilikning ijodiy-analitik negizlarini tarkib toptirishga xizmat qiluvchi zamonaviy ta'limg vositalari (mustaqil mashg'ulotlar va muammoli savollar banki) bilan ta'minlash maqsadida ishlab chiqiladi. Individual ta'limg prinsiplariga tayanish uchun topshiriqlar banki o'quvchilar soniga muvofiq (yoki ortiqroq) keladigan topshiriq va savollarga ega bo'lishi kerak.

Kompetentli o'quv-metodik majmuaning didaktik qismida kreativ yo'nalish va individual ta'limg talablarini o'zida aks ettiruvchi turli topshiriqlar banki shakllanadi. Shuningdek, qo'llanilayotgan reytingga ko'ra, individual topshiriqlarni bajarishda natijalarni baholash tizimi amalga oshiriladi.

g) kompetentli o'quv-metodik majmuaning axborot qismi o'quv fani mazmunini o'zlashtirishda sifatli axborot bilan ta'minlashga qaratiladi, u o'quvchilarda kompetentlikning zamonaviy axborot negizlari (asosiy va qo'shimcha)ni shakllantiruvchi axborot manbalari ro'yxatini o'z ichiga oladi.

O'quv fani bo'yicha kompetentli o'quv-metodik majmualar sifatini baholash metodikasining asosiy maqsadi – o'quvchilarni tayyorlash, o'quv rejasidagi turli fanlar bo'yicha o'quv-metodik majmualar sifatini obyektiv baholash mexanizmini ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur metodika kompetentli o'quv-metodik majmualar mazmuni va tuzilmasining didaktik tahlilini amalga oshirish imkonini beradi. Shu munosabat bilan o'quv-metodik majmuaning kompetentli yo'nalishga ega bo'lishi uchun quyidagi talablar bajarilishi kerak:

- o'quv-metodik majmuaning tizimliligi;
- bilimlarni nazorat qilish tizimining diagnostik xarakterda bo'lishi;
- topshiriqlar bankining amaliy yo'naltirilishi;
- o'quv-metodik majmuada topshiriqlar bankining didaktik to'laqonligi;
- topshiriqlar bankining ijodiy yo'naltirilishi;
- auditoriya mashg'ulotlarining muammoli va kreativ xususiyatga ega bo'lishi;
- axborot resurslarining zamonaviyligini ta'minlash;
- ushbu o'quv fani bo'yicha vaqt resurslaridan ratsional foydalanish.

Didaktik tahlilni amalga oshirish uchun o'quv-metodik majmuaning (O'MM) komponentlari sifat darajasini ifodalovchi miqdoriy ko'rsatkichlar tizimi (matematik model-lar) taklif etiladi.

1. Tizimlilik ko'rsatkichi $\Pi_{\text{тизимл.}}^{\text{YMM}}$ orqali ifodalanadi. U kompetentli o'quv-metodik majmua alohida qismlari o'rtaсидаги o'zaro tizimli aloqadorlikni ifodalaydi va quyidagi munosabatlar orqali baholanadi:

$$\Pi_{\text{тизимл.}}^{\text{YMM}} = \frac{N_{\text{антик.с.}}^{\text{YMM}}}{N_{\text{мечёр.с.}}^{\text{YMM}}}, \quad \Pi_{\text{тизимл.}}^{\text{YMM}} = 1 \text{ ga teng, bunda}$$

$N_{\text{антик.с.}}^{\text{YMM}}$ – O'MM dagi aniq(mavjud bo'lgan) qismlar soni;

$N_{\text{мечёр.с.}}^{\text{YMM}}$ – O'MM me'yoriy qismlari soni, unda quyidagi qismlarning mavjudligi ifodalanadi: dasturli, uslubiy, didaktik, axborotli.

Kompetentli o'quv-metodik majmua tizimli ko'rsatkichi birga teng bo'lgan holda, o'quv-metodik majmuadagi mavjud bo'lgan qismlar soni talab qilingan me'yoriy qismlardan iboratligini bildiradi. Agar tizimlilik ko'rsatkichi birdan past bo'lsa, u holda o'quv-metodik majmuani qayta ishlash zarurligi ma'lum bo'ladi.

2. Bilimlarni nazorat qilish tizimining diagnostikligi ushbu o'quv fani $\Pi_{\text{диагн.тиз.}}^{\text{назор.тиз.}}$ bo'yicha amalga oshiriladigan nazoratning umumiyligi sonida o'z ifodasini topadi. Nazorat va o'z-o'zini nazoratning uzluksizligi va uzviyiliga erishish uchun o'quv fani bo'yicha o'tkaziladigan nazorat ishlari belgilangan nazoratlardan kam bo'imasligi lozim, xususan, ularning aksariyati oraliq va bitta yakuniy nazorat turi bo'lishi kerak. Demak, uning yetarli darajada diagnostikligini ta'minlash uchun nazoratning me'yoriy miqdori belgilangan nazorat sonlaridan kam bo'imasligi kerak.

Bilimlarni nazorat qilish tizimining diagnostik ko'rsatkichi $\Pi_{\text{диагн.тиз.}}^{\text{назор.тиз.}}$ o'qish dav-

mida mazkur o'quv fani yuzasidan o'tkazilgan aniq nazorat soni $\Pi_{\text{аник.назор.}}$ ning aynan belgilangan raqamiga teng bo'lgan nazoratning me'yoriy miqdori $\Pi_{\text{мевър.назор.}}$ ga nisbatli orqali aniqlanadi. Bunda:

$$\Pi_{\text{диаг.назор.тиз.}} = \frac{N_{\text{аник.назор.}}^{\text{юкии.}}}{N_{\text{мевър.назор.}}^{\text{юкии.}}}, \quad \Pi_{\text{диаг.назор.тиз.}} > 1;$$

Bunda: nazor.tiz. – diagnostikada nazorat tizimi; aniq nazor.– o'qish davomida o'tkazilgan diagnostikaning aniq nazorat soni; me'yoriy.nazor.– o'qish davomida o'tkaziladigan me'yoriy diagnostika nazoratlarini anglatadi.

Agar $\Pi_{\text{диаг.назор.тиз.}}$ birdan kichik bo'lsa, demak, o'quv-metodik majmua tizimidagi qabul qilingan bilimlar nazorati yetarli darajada diagnostik bo'lmay, bu nazarda tutilayotgan o'quv fani bo'yicha o'qish davomida nazorat va o'z-o'zini nazoratning uzluksizligi va uziyiligi prinsipini amalga oshirish imkonini bermaydi.

3. O'quv-metodik majmuuning didaktik qismiga kiruvchi topshiriqlar bankingning amaliy yo'naltirilganligi, bankdagi amaliy yo'naltirilgan topshiriqlar soni $N_{\text{амал.й.м.}}^{\text{банк}}$ ning bankdagi umumiyligi topshiriqlar $N_{\text{умум.топш.}}^{\text{банк}}$ soniga nisbatli orqali aniqlanadi.

$$\Pi_{\text{амал.й.м.}}^{\text{YMM}} = \frac{N_{\text{амал.й.м.}}^{\text{банк}}}{N_{\text{умум.топш.}}^{\text{банк}}}, \quad \Pi_{\text{амал.й.м.}}^{\text{YMM}} \geq 1$$

Bunda: amal.y.t. – bankdagi amaliy yo'naltirilgan topshiriqlar soni; bank umum. topsh. – bankdagi umumiyligi topshiriqlar soni demakdir.

Agar ko'rsatkich $\Pi_{\text{амал.й.м.}}^{\text{YMM}} < 1$ bo'lsa, bu ko'rib chiqilayotgan o'quv fanining o'quv-metodik majmua amaliy topshiriqlarni hal etishga yetarlicha yo'naltirilmaganligini bildiradi. Bunday vaziyat mazkur o'quv fanini o'zlashtirish davomida ta'lim oluvchilarda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish imkonini bermaydi.

4. O'quv-metodik majmuada topshiriqlar bankingning didaktik to'liqligi, agar har bir o'quvchi ushbu bankdan individual topshiriqlarni tanlab olish imkoniga ega bo'lsa, ta'limni individullashtirish prinsipining amaliyatga tatbiq etilayotganidan darak beradi. Didaktik to'liqlik:

$$\Pi_{\text{диод.т.п.}}^{\text{YMM}} = \frac{N_{\text{аник.топш.}}^{\text{умум.}}}{N_{\text{еп.мат.с.}} * n_{\text{монис.}}^{\text{1 мас.}}}, \quad \text{ко'rsatkichi orqali baholanadi, } \Pi_{\text{диод.т.п.}}^{\text{YMM}} \geq 1, \text{ bunda:}$$

- bankdagi umumiyligi topshiriqlar soni;
- semestr davomida bitta o'quvchi uchun rejulashtirilgan topshiriqlar sonini anglatadi.

Bunda: did.to'l.-o'quv-metodik majmuuning didaktik to'liqligi; aniq topsh. – O'MM topshiriqlar soni; gr.o'quv.s. – guruxdagi o'quvchilar soni; bir o'quv.topsh.s. – bir o'quvchi uchun topshiriq sonini bildiradi.

Agar o'quvchilarni o'qitishda didaktik to'liqlik ko'rsatkichi $\Pi_{\text{диод.т.п.}}^{\text{YMM}} < 1$ bo'lsa, bu nazarda tutilayotgan o'quv fani bo'yicha bankdagi topshiriqlar miqdorining ta'limni individuallashtirish prinsipini amalga tatbiq etilishini ta'minlay olmasligini ko'rsatadi.

5. O'MMda topshiriqlar bankingning ijodiy yo'nalgaligisi:

$$\Pi_{\text{уок.и.}}^{\text{YMM}} = \frac{N_{\text{уок.и.}}^{\text{YMM}}}{N_{\text{умум.топш.}}^{\text{YMM}}}, \quad \Pi_{\text{уок.и.}}^{\text{YMM}} \geq 1 \quad \text{ko'rsatkichi orqali baholanadi;}$$

$N_{\text{уок.и.}}^{\text{YMM}}$ – o'quvchilarda ijodiy layoqatlarni shakllantirish va rivojlantirishga qaratilgan bankdagi topshiriqlar miqdori.

Bunda: O'MM ij.y.-O'MMning ijodiy yo'naltirilganligi; – O'MM umum.topsh.s -O'MMdagi umumiyl topshiriqlar sonini bildiradi.

Agar $\Pi_{\text{ум.и}}^{\text{ОММ}} < 1$ bo'lsa, demak topshiriqlar banki ijodiy layoqatlarni shakllantirish va mustaqil individual topshiriqlarni hal etish tajribalarini o'zlashtirishga yetarlicha qaratilgan emas.

6. Auditoriya (ma'ruza va seminar) mashg'ulotlarining muammoliligi va kreativligi. Ma'ruzalar muammoliligi quyidagi formula orqali hisoblanadi:

$$\Pi_{\text{ум.и}}^{\text{маруз.}} = \frac{N_{\text{ум.и маруз.}}}{N_{\text{умум.маруз.}}} , \quad \Pi_{\text{ум.и}}^{\text{маруз.}} > 0,9;$$

$N_{\text{проект.}}$ – mazkur o'quv fani bo'yicha muammoli ma'ruzalar soni.

$N_{\text{общ.проект.}}$ – mazkur o'quv fani bo'yicha ma'ruza mashg'ulotlarining umumiyl soni.

Agar ko'rsatkich $\Pi_{\text{ум.и}}^{\text{маруз.}} < 0,9$ bo'lsa, u holda ma'ruzalar muammoli xususiyatga ega emasligini bildiradi. Ushbu ko'rsatkichning me'yoriy qiymati ($\Pi_{\text{ум.и}}^{\text{маруз.}} > 0,7$) muammoli ma'ruzalarni umumiyl ma'ruzalar miqdorining 70% dan kam bo'lmagan qismidan iborat qilib rejalashtirishni talab qiladi.

Seminarlarning kreativligi:

$$\Pi_{\text{креат.}}^{\text{семн.}} = \frac{N_{\text{креат.мавз.}}^{\text{семн.}}}{N_{\text{умум.с.}}^{\text{семн.}}} \text{ nisbati orqali aniqlanadi,}$$

$$\Pi_{\text{креат.}}^{\text{семн.}} = 1 \text{ ga teng;}$$

Mazkur holatda:

$N_{\text{креат.мавз.}}^{\text{семн.}}$ – seminar mashg'ulotlarini o'tkazishda rejalashtirilgan kreativ mavzular sonini;

$N_{\text{умум.с.}}$ – seminar mashg'ulotlarining umumiyl sonini bildiradi.

Bunda seminar mashg'ulotlarining esa to'lig'icha 100% kreativ mavzulardan iborat bo'lismeni rejalashtirish zarur. Agar ko'rsatkich $\Pi_{\text{креат.}}^{\text{семн.}} < 1$ bo'lsa, demak seminar mashg'ulotlarining kreativ resurslaridan to'liq foydalaniilmayotganini bildiradi.

7. O'quv-metodik majmuaga tavsiya etilayotgan axborot resurslarining zamonaviyliги

$$\Pi_{\text{замон.}}^{\text{ахб.р.}} = \frac{N_{\text{ахб.манб.}}^{t=10}}{N_{\text{умум.ахб.}}}, \quad \Pi_{\text{замон.}}^{\text{ахб.р.}} > 0,7 \text{ ko'rsatkichi bo'yicha baholanadi;}$$

$N_{\text{ахб.манб.}}^{t=10}$ – so'nggi 10 yillikda chiqqan axborot manbalari soni ($t=10$);

$N_{\text{умум.ахб.манб.}}$ – tavsiya etilayotgan axborot manbalarining umumiyl soni.

Bunda: axb.r.zamon.-axborot resurlarini zamonaviyligi; umum.axb.manb. – umumiyl axborot manbalarini bildiradi.

Agar $\Pi_{\text{замон.}}^{\text{ахб.р.}} < 0,7$ bo'lsa, demak o'quv-metodik majmuuning axborot qismida ko'pgina eskirgan axborot zaxiralari taqdim etilmoqda.

8. Muayyan o'quv fani bo'yicha o'quv-metodik majmuada vaqt resurslaridan rat-

sional (oqilonqa) foydalanish:

$$\Pi_{paq.}^{eakm.p.} = \frac{T_{mycm.u.}}{\sum_{i=1}^n T_{ayd.mawzi.}} \quad \Pi_{paq.}^{eakm.p.} \geq 1 \quad \text{ko'rsatkichi bilan baholanadi;}$$

$T_{mycm.u.}$ – mazkur o'quv fani yuzasidan mustaqil ishlarga rejalashtirilgan soat.

$\sum_{i=1}^n T_{ayd.mawzi.}$ – O'MMda auditoriya mashg'ulotlari uchun rejalashtirilgan yo'qlama(soat).

Bunda: vaqt.r.rats.– vaqt resurslaridan ratsional foydalanish; must.i.– mustaqil ishlarga ajratilgan soat yuklamalari; aud.mashg'i -auditoriya mag'ulotlari uchun rejalashtirilgan soatlarni bildiradi.

Yuqorida qayd etilgan matematik modellarni o'quv-metodik majmualarga qo'yiladigan talablarni didaktik ko'rsatkichlar tizimi tarkibida quyidagicha ifodalash mumkin (1-jadval).

1-jadval

Didaktik ko'rsatkichlar	Ko'rsatkichlar formulasi	Ko'rsatkich-larning me'yoriy qiyomi	Ko'rsatkichlarning mazmuni
1. Tizimliligi	$\Pi_{tizim.mtl.}^{\check{Y}MM} = \frac{N_{\text{аник.с.}}^{\check{Y}MM}}{N_{\text{мевёр.с.}}^{\check{Y}MM}}$	$\Pi_{tizim.mtl.}^{\check{Y}MM} = 1$	Muayyan O'MMdagi aniq ifodalangan me'yoriy qismlarning mavjudligini ko'rsatadi.
2.Bilimlarni nazorat qilish tiziming diagnostikligi	$\Pi_{\text{диаг.назор.тиз.}}^{\check{Y}кув.} = \frac{N_{\text{аник.назор.}}^{\check{Y}кув.}}{N_{\text{мевёр.назор.}}^{\check{Y}кув.}}$	$\Pi_{\text{диаг.тиз.}}^{\check{Y}кув.} > 1$	O'quv fani bo'yicha o'quv yili davomida o'quvchi erishadigan nazorat va o'z-o'zini nazoratning uzlusizlik va uzviylik prinsipini amalga oshirishni ifodalaydi.
3.O'MMdagi topshiriqlar bankining amaliy yo'naltirilganligi	$\Pi_{\text{амал.т.}}^{\check{Y}MM} = \frac{N_{\text{банк амал.т.}}^{\check{Y}MM}}{N_{\text{умум.мониц.}}^{\check{Y}MM}}$	$\Pi_{\text{амал.т.}}^{\check{Y}MM} \geq 1$	O'MMdagi topshiriqlar bankining amaliy yo'naltirilganini aks ettiradi.
4.O'MM da topshiriqlar bankining didaktik to'liqligi	$\Pi_{\text{диод.мён.}}^{\check{Y}MM} = \frac{N_{\text{умум.аник.мониц.}}^{\check{Y}MM}}{N_{\text{ср.маг.с.}}^{\check{Y}MM} * n_{\text{мониц.}}^{1\text{маг.}}}$	$\Pi_{\text{диод.мён.}}^{\check{Y}MM} \geq 1$	Ta'limni individuallashtirish prinsipining amaliyatga tattiq etilayotganidan darak beradi.
5.O'MMda topshiriqlar bankining ijodiy yo'nalganligi	$\Pi_{\text{иж.и.}}^{\check{Y}MM} = \frac{N_{\text{иж.и.}}^{\check{Y}MM}}{N_{\text{умум.мониц.}}^{\check{Y}MM}}$	$\Pi_{\text{иж.и.}}^{\check{Y}MM} \geq 1$	O'quvchilarda ijodiy layoqat va tajribalarni shakllantirish va rivojlanadirishning uzlusiz prinsipiga egaligini ifodalaydi.

6.Auditoriya mashg'ulotlarining muammoliligi va kreativligi	$\Pi_{\text{муам.}}^{\text{маруз.}} = \frac{N_{\text{муам..маруз.}}}{N_{\text{умум..маруз.}}}$ $\Pi_{\text{креат.}}^{\text{семн.}} = \frac{N_{\text{семн. креат.мавз.}}}{N_{\text{умум.с.}}}$	$\Pi_{\text{муам.}}^{\text{мар.}} \geq 0,9$ $\Pi_{\text{креат.}}^{\text{сем.}} = 1$	Muammoli ma'ruza va kreativ seminar-larni rejalashtirishning zarurligini ifodalaydi.
7.O'MMga tavsiya etilayotgan ax-borot resurlarining zamonaviyligi	$\Pi_{\text{замон.}}^{\text{ахб.р.}} = \frac{N_{\text{ахб.манб.}}^{t=10}}{N_{\text{умум.ахб.}}}$	$\Pi_{\text{зам.}}^{\text{ахб.р.}} > 0,7$	Axborot zaxiralari zamonaviyligi darajasini ifodalaydi.
8.Muayyan o'quv fani bo'yicha O'MMDa vaqt resurslaridan ratsional foydalanish	$\Pi_{\text{рац.}}^{\text{вакт.р.}} = \frac{T_{\text{муст.и.}}}{\sum_{i=1}^n T_{\text{ауд.маши.}}}$	$\Pi_{\text{рац.}}^{\text{вакт.р.}} \geq 1$	O'quv fani bo'yicha vaqt resurslaridan ratsional foydalanishni aks ettiradi.

Yuqorida keltirilgan miqdoriy ko'rsatkichlar o'quv-metodik majmuani didaktik tahlil qilishning asosi bo'lib, quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

1. Muayyan o'quv fanidan jadvaldagи matematik formulalar bo'yicha aniq didaktik ko'rsatkichlar qiymatini aniqlash.
2. O'quv-metodik majmuuning hisoblangan ko'rsatkichlarini didaktik interpretatsiya qilish.

3. Ko'rib chiqilayotgan o'quv fani bo'yicha o'quv-metodik majmuani takomillashtirish uchun taklif va tavsiyalar ishlab chiqish.

Kompetentli o'quv-metodik majmualarni shakllantirish va uni sifatini miqdoriy jihatdan baholash kvalimetrik tahliliga asoslangan bo'lib ta'lif tizimining metodik ta'minotini samarali tayyorlashga va joriy etishga imkon beradi.

Foydalnilgan adabiyotlar:

1. Жиркова З.С. Учебно-методический комплекс-средство повышения.
2. Качество образовательного процесса //Информатика и образования. -М., 2009.- №9.- С.125-126.
3. Toylakov N., Allambergenova M.X. Interaktiv o'quv majmular yaratishdagi muammolar va yaratish mezonlari //Uzluksiz ta'lif, 2010.- №3.- S.20-24.
3. Чекалёва, Н. В. Концептуальные основы проектирования учебно-методического обеспечения //Наука образования. Сб. ст., вып. 18. Омск: Изд. ОмГПУ, 2000.
4. Djuraev R.X., Maxmudov A.X. Oliy innovatsion ta'lif tizimida mutaxassislarni kompetentli tayyorlash.-Toshkent, 2013.-78 b

---

Gulnora IXTIYAROVA,

Toshkent Davlat texnika universiteti
professori

Ma'murjon AHADOV,

Navoiy Davlat pedagogika instituti
o'qituvchisi

KIMYO FANINI O'QITISHDA ELEKTRON DARSLIKLARDAN FOYDALANISH: MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Annotatsiya

Maqolada kimyo fanini o'qitishda iSpring va AvtoPlay dasturlari asosida elektron darsliklar yaratish imkoniyatlari va elektron darsliklardan foydalanish muammolari haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, elektron darsliklarning majmuaviy qo'llanilishiga mo'ljallangan o'rnatuvchi dasturli tizimi hamda o'qitish jarayonining uzlusiz va didaktik mukammalligi, xususidagi fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar. Elektron darslik, animatsiya, elektron konfiguratsiya, virtual laboratoriyalar, iSpring, AvtoPlay, verbal, noverbal.

В статье рассматривается возможность создания электронных учебников на основе iSpring и AvtoPlay и использование электронных учебников по преподаванию химии. А также были обсуждены системы учебных программ, ориентированная на комплексное использование электронных учебников и на непрерывное и дидактическое совершенствование учебного процесса.

Ключевые слова. Электронный учебник, анимация, электронная конфигурация, виртуальные лаборатории, iSpring, AvtoPlay, вербальный, невербальный.

The article is given information about creating and using of electronic textbooks on the basis iSpring and AvtoPlay and the issues in teaching chemistry. Also the curriculum systems, focused on the integrated use of electronic textbooks and on the continuous and didactic improvement of the educational process, were discussed.

Key words. Electronic textbook, annotation, electronic configuration, virtual labs, iSpring, AutoPlay, verbal, nonverbal.

Kimyo maktab o'quv fanlari orasida murakkab fanlardan biri sifatida o'quvchilarda muayyan qiyinchiliklarni tug'diradi. Masalan, atom tuzilishi, kvant sonlar, kimyoviy bog'lanishlar, elektron konfiguratsiya kabi mavzular-da bu qiyinchiliklar o'quvchilarda fazoviy tasavvurlarning yo'qligi bilan bog'liq. Obrazli tasavvurlarning yo'qligi katta hajmdagi doimiy ma'lumotlarni yodlab olish zarurligini keltirib chiqaradi.

Kimyoning shu va shunga o'xshash xususiyatlari ularni o'rganishda multimediali elektron vositalardan maqsadga muvofiq foydalanish ehtiyojini keltirib chiqaradi.

Elektron darslik (ED) majmuaviy qo'llanilishiga mo'ljallangan o'rnatuvchi dasturli tizim bo'lib o'qitish jarayonining uzlusizligi va didaktik mukammalligini ta'minlaydi.

Yuqorida gilarni inobatga olib elektron darslik yaratuvchisiga quyidagi vazifalar

yuklanadi:

- elektron darslik va qo'llanmalar, asosan, ta'lim oluvchiga beriladigan bilim darajasini oshirish, ya'ni fanni o'zlashtirish darajasini yuksaltirish;
- milliy axborot resurslarini shakllantirish;
- o'quv tarbiya jarayonida ta'lim oluvchining boshlang'ich va yakuniy bosqichdagi bilim darajasini nazorat qilish;
- o'quv tarbiya jarayonini hayot va ishlab chiqarish bilan bog'lash imkoniyatini berish;
- ta'lim berishning an'anaviy usullaridan innovatsion texnologiyalarga asoslangan usullarga o'tish.

Hozirga kelib, PowerPoint dasturida tayyorlangan taqdimotdan flash-rolik shakllantirish imkoniyatini beruvchi dasturlar yaratilgan. Shunday dasturlardan biri iSpring deb nomlanadi va iSpring Free, iSpring PRO va iSpring Presenter kabi variantlarga ega.

Mustaqil ekspertlarning fikriga ko'ra, bugungi kunda mazkur mahsulot tezligi, bir formatdan boshqa formatga konvertatsiyalash sifati va opsiyalar soniga ko'ra eng yaxshilaridan biri hisoblanadi. iSpring nafaqat flash-taqdimotlarni yaratishga, balki ta'lim jarayonida qo'llanilishi mumkin bo'lgan roliklar tayyorlashda, xususan, ularga turli shakldagi so'rovlar, elektron testlarni ham kiritgan holda o'zaro interaktiv bog'lanish imkoniyatini ham beradi.

iSpring dasturining quyidagi imkoniyatlari mavjud:

- taqdimot fayllarini bir necha (exe, swf, html) formatlarda konvertatsiyalash imkoniyati;
- taqdimot kontentiga tashqi resurslarni (audio, video yoki flash fayllarni) kiritish imkoniyati;
- taqdimot kontentini muhofaza qilish: parol yordamida ko'ra olish, taqdimotga "himoya belgi"si qo'yish, taqdimotni faqat ruxsat etilgan domenlardagina "aylantirilishi";
- video qo'shish va uni animatsiyalar bilan sinxronlashtirish;
- elektron test(nazorat)larini yaratish va natijalarini elektron pochtaga yoki masofaviy o'qitish tizimiga (LMS) uzatib berish imkoniyatini beradigan interaktiv matnlar yaratish uchun vosita o'rnatilgan (Quiz tugmachasi);
- masofaviy o'qitish tizimida foydalanish uchun SCORMGOAICC – mos keluvchi kurslarini yaratish;
- taqdimot dastur darajasida aylantirish uchun ActionScript API;
- videotasvirni yozish va uni taqdimot bilan sinxronlashtirish;
- YouTube ga joylashtirilgan roliklarni taqdimot tarkibiga kiritish imkoniyati.

Elektron axborot ta'lim resurslari ichiga kiruvchi ma'lumotnomalar va lug'atlarni yaratish uchun iSpring Kinetics dasturini keltirish mumkin. iSpring Kineticsning quyidagi asosiy imkoniyatlari mavjud:

- biror-bir fan bo'yicha elektron ko'rinishdagi qulay bo'lgan glossariy, ma'lumotnomasi yoki lug'at yaratish;
- vaqt shkalasini yaratish;
- 3 o'lcovli kitob yaratish;
- FAQ yaratish mumkin.

Elektron axborot ta'lim resurslari ichiga kiruvchi elektron nazorat turlarini yaratish uchun iSpring QuizMaker dasturini keltirish mumkin. iSpring QuizMakerning quyidagi asosiy imkoniyatlari mavjud:

-
- tarmoqlangan testlar yaratish imkoniyati (moslashtirilgan testlarni yaratish) imkoniyati;
    - ikki, uch, to'rt yoki besh javobli yopiq nostandard test topshiriqlari, ulardan biri to'g'ri, ikitasi haqiqatga yaqinroq turdag'i topshiriqlari;
    - bir necha to'g'ri javobli yopiq test topshiriqlari;
    - ochiq test topshiriqlari;
    - o'xhashlikni aniqlashga yo'naltirilgan topshiriqlar;
    - to'g'ri ketma-ketlikni aniqlashga mo'ljallangan topshiriqlarni yaratish imkoniyatiga ham ega.

Multimedia texnologiyalariga asoslangan amaliy dasturlarni yaratish uchun Autoplay Media Studio dasturidan foydalanish foydalanuvchilar uchun juda oson va qulay interfeysi taqdim etadi. Autoplay Media Studio bilan ishlashda deyarli dasturlash ishlari talab qilinmaydi.

Foydalanuvchi faqat turli dizaynli dasturiy muhitni tanlash uchun bir nechta tayyor shakllardagi loyiha shablondan foydalanishi mumkin. Bunda amaliy dastur muhitini dizaynga boy holatda tashkil etish uchun Autoplay dasturiy vositasi tarkibida tayyor obyektlar mavjud bo'lib, ular tarkibiga buyruq tugmasi, tovush kuchaytirgichi, fayllarni printerdan bosmaga chiqarishni ta'minlovchi vosita, Web-saytlarni ochuvchi va ularga murojaatni amalga oshirib beruvchi qator funksional obyektlarni kiritish mumkin. Amaliy dasturlarga oid grafik qobiqlarni yaratish va uni avtomatik ishga tushurish uchun Autoplay Media Studio barcha kerakli fayllarni o'zi yaratadi. Foydalanuvchilar zimmasiga esa faqat qattiq disk va kompakt disklarni yozish uchun tayyor loyihalarni shakllantirish vazifasi qoladi. Dastur foydalanuvchilarga obyektlarni o'zaro bog'lashni amalga oshirishga yordam beradigan yuzlab vositalarni taqdim eta oladi.

Autoplay Media Studio dasturi muhitida Visual Basic, Visual C++, Java, Macromedia Flash kabi qator tizimlarda yaratilgan hujjatlarni ham bermalol qayta ishslash mumkin. Dastur yordamida animatsiyalar uchun menyuni, kataloglar daraxtini, ma'lumotlar bazasini va shunga o'xhash obyektlarni nafaqat tez yaratish, balki ularni boshqarish ham mumkin. Avtomatik ishga tushuvchi oynalarni o'zining kutubxonasiidagi "niqob" lardan foydalangan holda ixtiyoriy shaklda (formada) yaratish mumkin. Bunday "niqob" sifatida .jpg, .bmp va .png kabi formatdagi fayllardan foydalanilsa ham bo'ladi. Qolaversa, ma'lumotlarni CD uchun tayyorlagan holda uni dasturning o'zidan turib, CD yoki DVDAga yoza olishi Autoplay Media Studio dasturi naqadar keng imkoniyatlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Tayyor loyiha bunda .exe kengaytmali fayl sifatida o'zi ochiluvchi arxiv ko'rinishda yoki qattiq diskdagi alohida papkada shakllantirilishi mumkin. Bundan tashqari, dasturga matnni orfografik tekshirish imkoniyati ham kiritilgan. Dasturning bu xossasi uning "Label", "Paragraph" va "Button" kabi obyektlari bilan birga ishlaydi. Agar dastur kompyuterga to'liq versiya bilan o'rnatilgan bo'lsa, matnni orfografik tekshirish uchun uning kutubxonasiда juda katta hajmdagi lug'atlar bo'lishi mumkin. Shunday qilib, AutoPlay Media Studio 7.0 ning yangi versiyasi quyidagi imkoniyatlarga ega holda iste'molga chiqarilgan:

- avtomatik ishga tushuvchi xususiy menu, interfaol taqdimotlar, multimedia ilovalar, sanoqli daqiqalarda dasturiy ta'minotlarni yaratish;
- loyiha turli-tuman fotografiya, musiqa, multimedia, video, animatsiya, matn va boshqalarni biriktira olish xususiyati;
- slide-show bilan ishslash imkoniyati;
- matn rangini o'zgartirish uchun "RadioButton" obyektining mavjudligi;

- bosmaga chiqarishning kengaytirilgan funksiyasi;
- obyektlarni formatlash imkoniyati;
- kalit so'zlar yordamida qidiruv tizimining mavjudligi;
- CD, DVD kabi kompakt disklarga yozish imkoniyati va hk.

Dasturning yuqoridaagi imkoniyatlarini hisobga olgan holda ta'lif jarayonini tashkil etishda AutoPlay dasturidan foydalanilsa o'quvchi yoshlarni bilim olishini bir munkha yaxshilash mumkin.

Kimyoda ED xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- tashuv (kompakt disk yoki vinchester) da saqlanadigan ma'lumotlar (vazifalarning qo'yilishi, testlar, krossvordlar, virtual laboratoriylar, vaziyatli topshiriqlar, intellektual o'yinlar, masalalar) ning ko'p qismini tezkorlik bilan ishlatishga imkon yaratadi;
- zamonaviy kompyuter elektron darslik asosida o'qitish tezligini bir qancha oshirish imkoniyatini beradi;
- o'quvchilar javob va talablarini tahlil etish qobiliyatiga ega bo'lishadi;
- o'quv materiallarining ta'lif oluvchi bilan interfaol tarzida ishlashi o'quvchilar bilan aloqa o'rnatib o'qituvchini ba'zi vazifalarini, jumladan, ma'lumot berish, maslahat, nazorat qilishni bajaradi (verbal va noverbal chizma, rang, tovushli xabar).

ED asosida o'tkaziladigan dars o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi. Bir materialni o'rganish, takrorlash va nazorat qilish ishlari turli murakkablik darajada, individual izchillik va individual tempda amalga oshiriladi.

Kompyuterlashtirilgan kimyo darsi jarayonida dars borishiga salbiy ta'sir etmagan holda, avtomatik ravishda, sinf ishi haqida ma'lumot yig'ish va statistik ma'lumotlarni tahlil etish imkoniyati tug'iladi.

Kimyo masalalar yechishda ED ga gumanitar mazmundagi materiallarni kiritish bosh miyaning fiziologik tuzilish, murojaat etib turish miyaning chap yarim sharini dam oldirib, o'ng yarim shariga o'tib turishini ta'minlaydi.

Shu tarzda mashg'ulotlar jarayonida toliqishning oldi olinadi va natijada materialni o'zlashtirish samaradorligi ortadi. Bunda o'rganilayotgan material bilan birga buyuk kimyogar olimlar fikr va aforizmlariga, shuningdek, sharq mutafakkirlari qadriyatlariga murojaat etish ta'lif oluvchilarning kimyo faniga qiziqishini oshirib, har tomonlama ma'nnaviy rivojlanishiga ko'maklashadi. Bular bilan bir qatorda ED ning didaktik tizim tarkibiga tarbiyalovchi mazmun berish ham zarur hisoblanadi.

Kompyuterda o'qitish jarayonini uning dastlabki darajalarida egallangan bilim, ko'nikma va malakalarni faol foydalanish orqali quyidan yuqori darajaga qarab spiralsimon izchillikda amalga oshiriladi. Dastlab, kimyodan boshlang'ich bilim berilib, keyingi darajalarda yangi bilimlar, ularni kompyuterlarsiz va kompyuter yordamida mustaqil ravishda vazifalarni yechishda qo'llash ko'nikmalarini shakllantirishga qaratiladi.

Ushbu jarayonni amalga oshirish uchun o'rganilayotgan tushuncha va xususiyatlar o'rtasidagi bo'g'liqliklarni ajratish zarur. Bu egallanayotgan bilimlar o'rtasida uzviylik mavjud yoki mavjud emasligini bilish uchun zarur.

Axborotlar kundan-kunga ko'payayotgan hozirgi kunda, ma'lumotlarni (bilimni) yig'ish va uni operativ ishlatish muammosi katta ahamiyatga ega.

ED asosida o'qishda esa didaktik samara multisensor o'zgartiruvchi muhit yaratadigan multimedia vositalari orqali amalga oshiriladi. Multimedianing metodik kuchi materialni tovush orqali ko'rgazmali taqdim etishda ma'lumotlarni ham eshitish, ham

---

ko'rish orqali qabul qilish o'quvchilar hissiyotiga ta'sir etish, uni tushunishni yengil-lashtiradi.

Har bir kishining o'rganish uslubi turlicha bo'ladi, ba'zilar ma'lumotni eshitish orqali yaxshi qabul qilsa, boshqalar ko'rish natijasida, uchinchi toifadagilar esa ham eshitish, ham ko'rish orqali yaxshi o'zlashtiradilar.

Demak, elektron axborot ta'lif (EAT) resurslarini yaratishda keng ishlatalib kelinayotgan dasturiy ta'minotlardan iSpring va AvtoPlay dasturlari asosida kimyo darslari uchun yaratilgan elektron qo'llanmadan unumli foydalanilgan holda talabalarning ko'nikma va malakalari shakllantiriladi, hamda yuqori dars samaradorligiga erishish imkoniyatilari yaratiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Farberman V.L, Musina R.G, Jumabayeva F.A. // "Oliy o'quv yurtlarida o'qitishning zamonaviy usullari"- "O'qituvchi"- T -2000 y.
2. Подласый И.П. "Педагогика" // Новый курс Книга 1 -М , Владос. 2000
3. Begimqulov U.Sh. Pedagogik ta'limdi axborot texnologiyalaridan foydalanish muammolari va istiqbollari // — Info. Kom Uzll jur. № 3, 2006.
4. Begimqulov U.Sh. Malaka oshirish tizimida zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish. // Xalq ta'limi.jur. № 6, 2004.
5. Ixtiyorova G.A., Jo'raqulova N., Ahadov M. Kimyo texnologiya fanini o'qitishda elektron darsliklardan foydalanish. "O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishida kimyoning o'rni" mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani Samarqand – 2018-yil 24-25-may III qism.
6. Ixtiyorova G, Juraqulova N., Xayrullayev Ch., Ahadov M. "Kimyo fani ta'lif sifatini oshirishda elektron darsliklarni qo'llash istiqbollari": – T., Pedagogik mahorat № 1, 2018 178 bet.

Tahririyat: Elektron darsliklar doim rivojlanib, takomillashib boradigan jarayondir. Bugungi kunda, elektron axborot ta'limida g'oyaning yangiligi va dolzarbligi muhim sa-nalishi hamda sodda, aniq va yosh xususiyatlarini hisobga olinishi, matn va fon kombinatisiyalarida, rang hamda ma'lumotlarning aks etishiga alohida e'tibor berilishligi xususida mulohazalar berilgan. Shuningdek, mazkur maqola o'quv jarayonini elektron darsliklar asosida tashkil etadigan o'qituvchilarga nazariy va amaliy yordam berishga xizmat qiladi.

Raxmon ESHIMOV,
T.N Qori Niyoziy nomidagi
O'zPFITI 2-bosqich tayanch doktaranti

IMKONIYATI CHEKLANGAN YOSHLAR TA'LIMIDA KOMPYUTER IMITATSION MODELLAR ASOSIDA YARATILGAN MULTIMEDIALI ELEKTRON TA'LIM RESURSLARNING O'RNI

Annotation

Ushbu maqolada imkoniyati cheklangan yoshlar ta'limdi AKT o'rni, kompyuter imitatsion modellar asosida yaratilgan multimediali elektron vositalar orqali dars o'tish holati, bu yo'nalishda O'zbekistonda qilingan tadqiqot ishlar bayon etilgan.

Kalit so'zlar. Axborot kommunikatsiya texnologiyalar, kompyuter imitatsion model, multimediali elektron darslik.

В этой статье описывается роль информационно-коммуникационных технологий в образовании молодежи с ограниченными возможностями и обучающие ситуации с помощью электронных мультимедийных инструментов, созданных на компьютерных имитативных моделях а также, исследования, проведенные в этой сфере в Узбекистане.

Ключевые слова. Информационно-коммуникационные технологии, компьютерная имитационная модель, мультимедиа, электронный учебник.

This article depicts the role of information communication technologies in the education of youth with limited abilities and teaching situations via electronic multimedia tools created on computer-based imitative models and the researches done on this sphere in Uzbekistan.

Key words. Information communication technologies, computer-based imitative model, multimedia, electronic text-book.

Bugungi XXI axborot kommunikatsion texnologiyalar asrida mamlakatimizda yangi jahon axborot-ta'limga muhitiga integrallashishga yo'naltirilgan ta'limga tizimi barpo etilmoqda. Bu ta'limga jarayonini tashkil etishda zamonaviy texnik imkoniyatlarga javob beradigan sezilarli o'zgarishlar kuzatilmoxda. O'quv fanlari bo'yicha elektron o'quv vositalarining yaratilishi mazkur fanlarni o'qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatini yanada kengaytiradi. Bu o'z navbatida, o'quvchilarning mazkur fanlar bo'yicha bilimlarini chuqur o'zlashtirishlarining asosiy omili bo'lib, ta'limga tarbiya sifati va samaradorligini oshiradi.

Multimedia axborotlarni har xil ko'rinishlarda tasvirlash va dinamik obrazlarini yaratish, uni ko'rish va eshitish organlari orqali qabul qilish va tasavvur etish imkoniyatlarini yaratadi.

Ta'limga tizimida multimedia texnologiyalari nazariy, amaliy, ko'rgazmali, ma'lumotli,

---

trenajyorli va nazorat qismlarini birlashtirish yo'li bilan o'quvchilarga ijobiy va samarali ta'sir etuvchi vosita hisoblanadi. Bundan tashqari ta'lim tizimida multimediali o'quv kurslaridan foydalanish nazariy materiallarning namoyishlarini sifatli video yozuvlari, virtual laboratoriya ishlari va amaliyotlarni, turli jarayonlarning imitatcion animatsiyali modellarini yaratish imkonini beradi, bu uchun o'quvchilarning o'quv sinflari, kompyuter sinflari, o'qitishning texnik vositalari xonasida, uslubiy xonalarda, kutubxonalarda amaliy shug'ullanishlarini tashkillashtirish lozim bo'ladi.

Ta'lim tizimida foydalaniladigan barcha multimediali o'quv kurslari amaliy tadbiq-dan va tajribadan o'tgan bo'lishi bilan birga, o'ziga xos pedagogik-psixologik xususiyatlarga ham ega bo'lishi kerak.

Multimediali o'quv kurslarining pedagogik-psixologik xususiyatlari bilim va ko'nikmalarini shakllantirish uchun foydalaniladigan o'quv materiallarning tasvirlanish hamda ifodalanish formasiga va ko'rinishiga bog'liq bo'ladi. Ular faqatgina misol va masalalar yechish, amaliy va laboratoriya mashg'ulotlarini bajarish jarayonidagina emas, balki butun o'quv jarayonida o'quvchilarni bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilishi lozim.

Ta'lim tizimida yaratilayotgan multimedia o'quv kurslarining asosiy xususiyatlari dan biri, shu mavzuni o'rganishning ma'lum bir nozik jihatlari bilan aniqlanadi, ular esa o'z navbatida katta sondagi ko'rgazmali materiallarni talab qiladi, chunki ularning ishtirokisiz jonli dunyoning turli tumanligini, uni qurishni zarurligini, biologik, ximik va fizika jarayonlarning hosil bo'lish mehanizmini va rivojlanishini to'liq namoyish qilib bo'lmaydi.

Ta'lim tizimi uchun multimediali o'quv kurslarini yaratishda shu sohaning asosiy didaktik masalalaridan biri – o'qitishni modellashtirish va tasavvurlash obyektlariga ta'sir qilishning umumiyligi metodlari muhim o'rinnlardan birini egallaydi.

Multimedia o'quv kurslari avvalgi an'anaviy o'quv qo'llanmalardan ko'p jihatlari bilan farq qiladi. Shu jumladan, o'quv materiallarni o'quvchilarga tavsiya etish multimediali: grafika, animatsiya, video, ovozli va tovushli harakatlar, real voqeа va hodisalarini modellashtirish kabi boshqa ko'plab elementlar orqali amalga oshiriladi, chunki ular natural obyektlar va ko'rgazmali qurollarning kamchiliklarini ma'lum bir miqdorda yoki to'liq qoplash imkonini beradi. Bu esa o'quvchilarni o'rganayotgan mavzular bo'yicha bilim va malakalarni shakllantirishda va mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Multimedia o'quv kurslarida o'quv materiallarni to'ldiruvchi va uning qabul qilish darajasini oshiruvchi ko'rgazmali vositalari alohida jadvallar, grafik sxemalar, rasmlar va boshqalardan iborat bo'lgan slaydlar, videofilmlar va boshqa shunga oxshash ko'rgazmali nazariy materiallar orqali tasvirlanilishi mumkin.

Multimedia o'quv kurslarini yaratishda va ulardan foydalanish lokal kompyuter va Internet tarmog'i keng imkoniyatlarni ochib beradi. Multimediali o'quv kurslarini butun dunyo kompyuter tarmog'iga joylashtirilishi, ulardan o'quv jarayoni foydalanishda to'g'ridan-to'g'ri murojaat qilish, o'quvchilarga axborotlarni topish, izlash va o'rganish faoliyatini shakllantirish va kengaytirish imkoniyatlarini yaratadi. Yoshlarga yetarli bilim berib, jamiyatda o'z o'rnnini topishga, mustaqil fikrlash qobiliyatiga erishsak, vatanimiz kelajagi uchun katta hissa qo'shgan bo'lamiz. L.S. Vigotskiyning ilmiy qarashlariga ko'ra, "Har qanday ruhiy yoki jismoniy nuqsonda ham taraqqiyot davom etadi" degan fikri bilan ham tasdiqlashimiz mumkin.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalari – bu turli texnik va dasturiy qurilmalar bilan axborotga ishlov berish usullari hisoblanadi. U birinchi navbatda, zarur dasturiy

ta'minotga ega bo'lgan kompyuterlar va ma'lumotlar joylashtirilgan telekommunikatsiya vositalaridir.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalarini imkoniyati cheklangan yoshlar ta'limiga joriy etish, o'quvchilarning dars mashg'ulotlarini o'zlashtirishini yanada samarali bo'lishiga olib keladi.

Shomaxmudova R.Sh. Inklyuziv ta'lim (Xalqaro va O'zbekistondagi tajribalar) nomli monografiyasida xorijiy davlatlarning ish tajribasini o'rganish va inklyuziv ta'lim g'oyasini O'zbekistonda joriy qilish maqsadida 1996-2011-yillarda amalga oshirilgan, dastlabki ilmiy-amaliy tajribalar, izlanishlar, maxsus ta'lim holati, imkoniyati cheklangan bolalar haqida statistik ma'lumotlar va muammolar, uning yechimlari tahlili keng yoritib berilgan. Maxsus ehtiyojli bolalar va o'smirlarni inklyuziv ta'limining mazmun-mohiyati, vazifalari, tamoyillari, inklyuziv ta'limga bo'lgan ehtiyojlar; ushbu ta'lim shaklini amalga oshirishda xalqaro tashkilotlarning vazifalari; inklyuziv ta'limning huquqiy asoslari, resurs pedagog va uning vazifalari ham qayd etilgan.

Ya.Mamatova, S.Sulaymanovalar tomonidan ishlab chiqilgan "O'zbekiston mediata'lim taraqqiyoti yo'lida" nomli o'quv qo'llanmasi kundalik hayoti va kasbiy faoliyati axborot bilan bog'liq yoshlarning media va axborot savodxonligi (MAS), zamonaviy mediata'limning mazmuni va mohiyati, asosiy jihatlari, shakl va usullarini tadqiq etishga bag'ishlangan. Global axborot makonida qabul qilinayotgan axborotlarni tushunish, baholash, tanqidiy tafakkurni shakllantirish, milliy axborot xavfsizligini ta'minlash va g'oyaviy immunitetni shakllantirish kabi bugungi kun uchun dolzarb qator masalalar ushbu kitobda batafsil o'z ifodasini topgan.

M.Fayziyevaning "O'quv jarayoniga moslashuvchi WeB tizimlarni yaratish" pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi ishida mediaresurslarni yaratish va o'qitish tizimlaridan foydalanish, masofadan turib mustaqil ta'lim olish imkonini beruvchi va o'quv jarayoni ishtirokchilari faoliyatini integratsiyasi hamda mobililikni ta'minlovchi o'quv jarayoniga moslashuvchi Web tizimdan foydalanish va boshqa tushunchalar keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi Vazirligining 2017-2018 o'quv yilida maxsus maktablar soni 85 tani tashkil etadi. Hozirgi kunda bu maktablarda tahsil olayotgan o'quvchilar 19140 nafardan iborat. O'zbekiston sharoitida ko'zi ojiz bolalar maktabi 12 ta, zaif ko'ruchchi bolalar maktabi 2 ta, zaif eshituvchi bolalar maktabi 4 ta, kar bolalar maktabi 13 ta, aqli zaif bolalar maktabi 20 ta, aqli zaif bolalar maktab-internatlari 30 ta, tayanch harakat a'zolari shikastlangan bolalar maktabi 3 ta, og'ir nutq nuqsonli bolalar maktabi 1 ta, xulqi og'ir bolalar maktab-internati 2 tadan tashkil topgan.

Kompyuter imitatsion modellar asosida yaratilgan multimediali elektron vositalar orqali dars o'tish, yoshlarga o'tilayotgan fanga nisbatan kuchliroq qiziqish hamda tasavvurni paydo qiladi. Imkoniyati cheklangan yoshlarda tasavvur qilish qobiliyati sog'iom muhitdagi yoshlarga nisbatan ancha darajada past va xotirada saqlab qolish juda sekin yuz beradi. Shu bois, o'quv materiallari audio, video va grafika ko'rinishda mujassamlashgan holda berilsa, materiallarni xotirada tez saqlab qoladi. Multimedia vositalari asosida o'quvchilarni o'qitish berilayotgan materiallarni chuqurroq va mu-kammalroq o'zlashtirishi, ta'lim olishning yangi sohalari bilan yaqindan aloqa qilish ishtiyobi yanada ortishi, ta'lim olish vaqtini tejash imkoniyatiga erishishi hamda olingen bilimlar kishi xotirasida uzoq saqlanib qolishi mumkin.

Axborot kommunikatsiya texnologiyalarini ta'lim tizimida qo'llash, ta'lim sifati va samarodorligini keng ma'noda oshiradi. Kompyuter imitatsion modellar asosida yara-

---

tilgan multimediali elektron darsliklar, qo'llanmalar va boshqa elektron vositalarni ta'limda qo'llashning afzallik tomonlari:

- o'quvchilarning dars jarayonida yetarli bilimlarni o'zlashtirishida 30 foiz gacha vaqtini tejash mumkin bo'lib, olingan bilimlar esa xotirada uzoq muddat saqlanib qoladi;
- o'quvchilar berilayotgan materiallarni ko'rishi, tinglashi, turli animatsion harakatlar asosida tasavvur qilishi natijasida olgan bilimlari xotirada saqlash 25-30 foizga oshadi;
- o'quvchilar berilgan materiallari o'rganish jarayonida istalgan vaqtlarida o'qishni to'xtatishi, qayta takrorlashi va yana davom ettirishi mumkin;
- o'qishga qiziqish ortadi;
- ta'lif olishning qulayligi va natijaviyligi oshadi;
- ta'lif oluvchining mustaqil ishlash va izlanish malakalari shakllanadi.

Kompyuter texnologiyalari asosida modellashtirish pedagogik xodimlarga ko'rgazmali quronga ega bo'lish bilan birga fizik, kimyoviy obyektlarning asosiy xossalariini tadqiq etish, u yoki bu nazariyani amaliyatda qo'llash mumkinligini aniqlashga imkon berishi, fizika-matematika va tabiiy fanlarni o'rganishda asosiy murakkab laboratoriya mashg'ulotlarini bajarishda sezilishi, laboratoriya mashg'ulotlarini o'tishda maxsus kompyuter texnologiyalari asosida kompyuter imitatsion modellari bazasida yaratilgan trenajyorlardan foydalanib fizik jarayonlarni modellashtirish orqali muhim qonuniyatlarini samarali darajada kuzatish imkoniyatlari yaratilishi asoslangan. Bu soha bo'yicha O'zbekistonda ham bir qancha ishlar amalga oshirilgan. Ular tomonidan darslik, o'quv qo'llanma, monografiyalar chop etilgan. Ilmiy tadqiqot ishlarini olib borilgan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, imkoniyati cheklangan yoshlar ta'limida yaratilgan elektron axborot ta'lif resurslarimiz fan dasturlariga mos kelishi, o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiruvchi topshiriq va vazifalardan tashkil topishi, mantiqiy tizimda taqdim etilishi, uzviylik va uzuksizlik tamoyillariga mos kelishi hamda tizimlilik tamoyiliga javob berishi zarur. Yaratilgan elektron ta'lif vositalariga joylashtirilgan resurslar, o'quvchilar tomonidan egallagan bilimlarni tekshirish uchun nazariy savollar va test sinovlari hamda amaliy topshiriqlarni o'zida mujassam-lashtirgan bo'lishi lozim.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Shomaxmudova R.Sh. *Inklyuziv ta'lif (Xalqaro va O'zbekistonidagi tajribalar)*. Monografiya. 2010-yil.
2. Ya. Mamatova, S. Sulaymanova, O'zbekiston mediata'lif taraqqiyoti yo'llida. O'quv qo'llanma. -T.: "Yextremum-rress", 2015.-94 b
3. M.A. Fayziyev. "Talabalarning bilim va ko'nikmalarini kompyuter imitatsion modeli asosida shakllantirish metodikasi" ("informatika va axborot texnologiyalari fani misolida) Pedagogika fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi. Samarqand davlat universiteti. 2008.
4. M.R.Fayziyeva. "O'quv jarayoniga moslashuvchi WeB tizimlarni yaratish" pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Nizomiy nomidagi TDPU 2017.
5. <http://www.uzedu.uz/Xtv/BarchasiPage/67?tp=86>

Sharofiddin HASANOV,
IIV Akademiyasi Ijtimoiy-iqtisodiy
fanlar kafedrasи o'qituvchisi

JAMIYATDA KONFLIKTOLOGIYA G'OYALARINING SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada konflikt tushunchasi, yuzaga kelish sabablari, shakllanish bosqichlari hamda uning oldini olish choralar haqida bayon etilgan. Shuningdek, muallif konflikt tushunchasi haqida olimlar fikridan ham iqtiboslar keltirib o'tgan.

Kalit so'zlar. Konflikt, ziddiyat, g'oya, vaziyat, jamiyat, psixologiya, ijtimoiy ziddiyat, guruh, jarayon, xulq-atvor, optimistik yondashuv, pessimistik yondashuv.

В статье рассматриваются понятие конфликта, причины возникновения, этапы его создания и меры по его предотвращению. Автор также цитирует ученых о концепции конфликта.

Ключевые слова. Конфликт, идея, ситуация, общество, психология, социальный конфликт, группа, процесс, поведение, оптимистический подход, пессимистический подход.

This article discusses the concept of conflict, the causes, the stages of its creation and measures to prevent it. The author also quotes scholars about the concept of conflict.

Key words. Conflict, idea, situation, society, psychology, social conflict, group, process, behavior, optimistic approach, pessimistic approach.

Konfliktologiya – ijtimoiy konfliktlarning sabablari, shakllari, rivojlanishi hamda ularni hal qilish va oldini olish haqidagi fandir. U huquqiy munosabatlar ishtirokchilari bo'lgan yuridik va jismoniy shaxslar o'tasida vujudga keladigan yuridik konfliktlarning sabablari, shakllari va dinamikasini o'rganadi, shuningdek huquq bilan nazarda tutilgan konfliktlarni tartibga solish usullari va vositalarini ishlab chiqadi. Konflikt hozirgi zamonga eng ko'p darajada xos bo'lgan tushunchadir.

Ijtimoiy konfliktlar kundalik hayotimizda real voqelikka aylandi. Kishilar konfliktlar bilan tinimsiz "kurash olib boradilar", biroq ular kamaymay, balki ortib bormoqda. Ro'y berayotgan iqtisodiy, siyosiy va huquqiy institutlarning qayta tashkil etilishi turli-tuman konfliktlarning avj olish tendensiyalarining o'zgarishiga hozircha jiddiy ta'sir ko'rsatgani yo'q. Buyuk Britaniyalik konfliktolog tadqiqotchilarning ta'kidlashlaricha, hozirda konfliktlarni hal qilishga ko'p kuch-g'ayrat sarflanmoqda. XX asr 80-yillarining oxiriga qadar bo'lib o'tgan urushlarning aksariyati mamlakatlar o'tasida yuz bergen. Endilikda

urushlarning ko'pchiligi fuqarolik va o'zaro urushlar bo'lib, qurbanlarning ko'pi tinchi aholiga to'q'ri keladi.

Konfliktlarni tushunishga bo'lgan urinishlar uzoq o'tmishga borib taqalishini ino-batga oladigan bo'lsak, qadimgi donishmandlar ziddiyatlar yomon ham, yaxshi ham emas, ular insonlarning fikridan qat'iy nazar, har joyda mavjud bo'ladi deb bilganlar. Ular "konflikt" atamasini ishlatmaganlar, ammo konflikt butun hayotni qamrab olmas-dan, uning bir qismi ekanligini ko'ra bilganlar.

Hozirgi zamon fani insoniyatning tarixiy o'tmishiga nazar tashlar ekan, konfliktni hamisha ijtimoiy taraqqiyotning doimiy yo'loshi ekanligiga shubha qilmaydi, chunki odamlar bor joyda konfliktlar mavjud bo'lgan va bo'laveradi. Ijtimoiy hayotda konflikt-larning tutgan o'mni va keng tarqalganligi uzoq o'tmishda ham e'tiborni o'ziga tortgan. O'tgan asrlarda ijod qilgan faylasuflar, tarixchilar, yozuvchilarining asarlarida, afso-nalarida va g'oyalalarida vujudga kelishi ehtimol bo'lgan konfliktlarning yuzaga kelish sabablari va ularni tugatish yo'llari haqida muayyan fikrlar bildirilgan. O'tmishda konfliktlarni hal etishning asosiy usuli sifatida urug'-qabila oqsoqollari, dohiylarining yakka hokimligi tushunilgan. Biroq ilk davlatchilik tuzilmalarining vujudga kelishi har doim ham jamiyatda uyg'unlikka olib kelmagan, ba'zida ijtimoiy notenglikni keskinlashtirgan, konfliktlarni yaqqol namoyon etgan va kuchaytirgan. Shu bois, asrlar davomida insonlar urushlar bo'lmaydigan, nizolar va adovat barham topadigan mukammal kelajakka ishonch hissi bilan yashaganlar. Qadimgi yunon faylasuflari birinchilardan bo'lib ijtimoiy konfliktlarning tabiatini to'g'ri tushunishga uringanlar. Mashhur qadimgi faylasuf-dialektik olim Geraklit urushlar va ijtimoiy konfliktlar haqidagi fikrlarini borliqning tabiatiga bo'lgan qarashlarning umumiy tizimi bilan bog'lashga harakat qilgan. Uning fikricha, "koinotda hukm suruvchi yagona umumiyligini qonun - bu urushdir, u hamma narsaning otasi va shohidir. U kimlarnidir xudolar va kimlarnidir insonlar qilib yaratadi, insonlarining ba'zilarini qul, boshqalarini erkin qilib belgilaydi. Hamma narsa, shu jumladan inson muloqoti normalari ham abadiy aylanma harakat va bir-biriga aylanish ta'sirida bo'ladi. Dunyoda barcha narsa adovat va nifoq orqali tug'iladi". Geraklitning bu so'zlari ijtimoiy taraqqiyot jarayonida kurashning ijobiy rolini to'g'ri asoslashga bo'lgan dastlabki urinislardan biri ekanligini ko'rsatadi.

Konfliktologiya asoslari qarama-qarshiliklar birligi va o'zaro kurashiga oid kategoriyalarni o'rGANISH jarayonida qadimgi dunyo faylasuflari tomonidan shakllantirildi.

Masalan, qadimgi Xitoy faylasufi Lao-Szi “dunyoning asosida birlamchi manbaa Yan (yorug’lik) va In (qorong’ulik) yotadi, ular nafaqat o’zaro bir-biri bilan kurashadi, balki bir-birini to’ldirib ham boradi,”¹ – deb hisoblaydi.

Shu sababli konfliktologiya negizida “ziddiyat” tushunchasi – umumiylarni zamonaviy falsafadagi tabiat, jamiyat va inson tafakkuri rivojining umumiylarni qonuniyatlarini sifatida dialektikaning markaziylari yotadi. Ushbu ta’limotga ko’ra, qarama-qarshilik yagona butunlikning turli elementlari o’tasidagi ziddiyatlar bilan bog’liq. Bu – dunyodagi doimiy harakat va rivojlanishdagi qarama-qarshilikning hosilasidir. Ziddiyatlarning universalligi tufayli olam doimiy harakat va rivojlanishdadir.

Bir-biriga zid tomonlar o'ttasidagi munosabatlar tabiatini kurash kategoriysi orqali aniqlanadi. Kurash – dialektikaning asosiy tushunchalaridan biri. Uning mazmuni faqat qarama-qarshi kuchlarning to'qnashuvining emas, balki jarayonning yaxlitligini ta'minlovchi bir butunlikni ham qamrab oladi.

¹ Конфликтология В.П.Ратникова.-Москва.,2012.

Qadimgi va zamonaviy faylasuflar ziddiyat, kurash va nizolarning rolini turlicha izohlaydilar. Ba'zilari qarama-qarshiliklarning barcha turlarini bartaraf etadigan ziddiyatdan xoli jamiyat yaratishga umid qilgan bo'lsalar, boshqalari to'qnashuvga barcha narsa va hodisalarga azaldan, tabiiy xos jarayon sifatida qarashgan va uning mavjudligini muqarrar jarayon, deb bilganlar.

Avreliy Avgustin o'z asarida nizolarda hal qiluvchi narsa jarayonning o'zi emas, balki uning maqsadidir, deydi. Ya'ni, agar insonning barcha ehtiyojlari qondirilsa, u mojaroga yo'l qo'ymasligi kerakligini ta'kidlaydi. Nikkolo Makiavelli esa ziddiyatni insonning tabiatan ojizligi bois jamiyatning umumiy belgisi sifatida baholab, ijtimoiy nizolarni tizimli tahlil qilishni birinchi bo'lib taklif qildi.

Jamiyat, insonlar, davlatlar o'rtaida sotsial nizolar shiddat bilan kuchaya boshlagan XVII-XIX asrlarda ziddiyatlar tabiatini o'rganish borasida mutafakkirlar samarali ijod qildilar. Asosan, faylasuflar o'rtaida kechgan bu bahslarda sotsial nizo tabiatini tushunishda pessimistik va optimistik kabi ikki yondashuv shakllandi.

Pessimistik yondashuv ingлиз faylasufi Tomas Gobbsning "Leviafan" asarida bayon qilingan. "Muallif fikricha, inson o'z tabiatiga ko'ra xudbin, hasadchi va dangasadir". Shu bois insoniyat jamiyatining dastlabki ko'rinishi "Barchaga qarshi urush" holatidir. Mazkur holat chidab bo'lmas darajaga o'sib yetgach, odamlar davlat tuzish to'g'risida o'zarо shartnoma tuzganlar. Inson tabiatini salbiy bo'yoqlarda tasvirlagan Gobbs uning noqisligini davlatning zo'rligisiz bartaraf etib bo'lmaydi, degan xulosaga kelgan.

Boshqa tarafdan fransuz faylasufi J. J. Russo bu borada umidbaux pozitsiyani egallaydi. Shuning uchun, uning uslubi *optimistik yondashuv* sanaladi. Russo fikricha, inson tabiatan mehribon, tinchliksevar mavjudot bo'lib, baxtli yashash uchun yaralgan. Nizo manbai esa jamiyatni boshqarishdagi kamchiliklar, xususiy mulkka egalik qilish, unga intilishdagi adashish va bid'at-xurofotlardir. Dunyoda odamlararo tabiiy munosabatlarni tiklashda ularning o'zarо rozi-rizoligi bilan quriladigan demokratik davlat asosiy vosita bo'lishi kerak, zero bunday davlat zo'rlikdan mumkin qadar xoli, tarbiyaviy vositalarga tayanadi va inson tabiatiga nisbatan ko'proq muvofiq keladi.

Ziddiyatli vaziyatlarni o'rganishga Zigmund Freyd katta hissa qo'shgan. "U ruhiy bzulish va zo'riqishlarning asosiy sababi inson ruhiyatida mavjud bo'lgan ong ostidagi tabiiy nizolar, noma'lum intilishlar va axloqiy va huquqiy me'yorlar talablari o'rtaсидаги nomuvofiqlik ziddiyatlarning asosiy manbaidir, degan xulosaga keldi"². Keyinchalik Freydning fikrlari ziddiyatlar psixologiyasining asosini tashkil etdi.

Biroq, ziddiyat mohiyati haqida klassik falsafada anche samarali ishlар qilinganiga qaramay, то XIX asrning oxirlariga qadar mazkur masala tahlilida quyida qayd etilayotgan qator kamchiliklarga yo'l qo'yildi:

- nizo-ziddiyatlar falsafaning umumiy kategoriyalari doirasidagina o'rganildi;
- ijtimoiy ziddiyatlarning o'ziga xosligi mutlaqo o'rganilmadi, faqatgina ularning iqtisodiyot, siyosat, madaniyat va ruhiyatdagи ayrim ko'rinishlari tadqiqotlarda o'z ifodasini topdi, xolos;

Faqat sinflar, millatlar, davlatlar o'rtaсидаги makro darajadagi to'qnashuvlar teksirildi. Kichik sotsial guruhlar, odamlararo nizolar esa olimlar tomonidan e'tiborsiz qoldirildi;

Nizolar ijtimoiy hayotga xos fenomen sifatida tadqiq qilinmadи, natijada konfliktologiya mustaqil nazariya, fan sifatida shakllanmadи.

Shu bilan birga, ijtimoiy rivojlanishning xususiyatlari jamiyat hayotining zamonaviy

² Falsafa tarixi., -T 2002

---

hayotini va kelajakni bashorat qilishni talab qildi. Shuning uchun, bu XX asrning o'rtalarida sotsial konfliktologiya ikki fundamental tarmoq – sotsiologiya va psixologiya dan iborat mustaqil fan sifatida paydo bo'ldi.

Sotsiologiyada ijtimoiy ziddiyatlarning umumiy konsepsiysi XIX asr oxiri – XX asrning boshlarida nemis olimlari – Maks Veber va Georg Zimmellar tomonidan yaratildi. Ular ziddiyatlar ijtimoiy hayotning ajralmas qismi ekanligini isbotlab berdilar. Nizolarni tahlil qilishda sotsiologik yondashuv so'rovnama (anketalashtirish), ommaviy ma'lumotlarni statistik tahlil qilish, intervyu kabi maxsusus usullarga tayanadi. Natijada sotsiologik yondashuv nizolar mohiyatini nisbatan aniq, "tirik" tasavvur qilish imkonini yaratdi. Garchi nizolar tabiat, ularning jamiyat hayotidagi roli xususida sotsiologlarning qarashlari bir xil bo'lmasada, ularning barchasi nizolar muhim rol o'ynashini, shu bois, bu hodisani aniq sotsiologik tahlil qilish zarurligini tan oldilar.

Maks Veberga ko'ra, jamiyat o'z maqomida farq qiluvchi ijtimoiy guruuhlar to'plamidir. "Qiziqishlarning mos kelmasligi ijtimoiy ziddiyatlarni keltirib chiqaradi. Shuning uchun, jamiyat hayotida ziddiyatlardan xalos bo'lish ehtimoli haqidagi umidlar xayoliydir. Demak, bir guruuh bilan ikkinchi guruuh o'rtaida abadiy kurashning mavjudligi muqarrarligini tan olish zarur. Shu bilan bir vaqtida odamlar manfaatlari faqat ixtirofga asoslanmaydi, balki ma'lum darajada bir-biriga muvofiq ham keladi. Bu esa kuchlar balansi uchun asos bo'ladi va ijtimoiy konsensus (kelishuv)ga erishish imkonini beradi"³.

Zimmel 1918-yilda e'lon qilgan "Zamonaviy madaniyatdagi ziddiyat" va boshqa asarlarida jamiyatdagi egoistik guruuhlar o'zaro ajratib tashlanmaganligini, aksincha, ular o'zaro bir-birlari bilan mustahkam, yaqindan bog'langanliklarini ochib berdi. Uning fikricha "Hayot hayvoniy holatdan yuqori darajaga ko'tarilishi bilanoq unda ichki konflikt yuzaga keldi, konfliktning kuchayib borishi va hal qilinishi esa butun madaniyatning yangilanish usulidir"⁴.

Guruhiy manfaatlarning ana shu bog'liqligi nizolarni yumshatish va demokratik jamiyatlar barqarorligini ta'minlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq, nizolarni mutlaqo yo'q qilish mumkin emas, chunki ular hokimiyat, bozor, ijtimoiy shartnomasi kabi ijtimoiy hayotning qator sohalari uchun universal, umumi xususiyatdir.

Zimmel g'oyalarining davomchilari o'z tadqiqotlarida nizolarning hamkorlikka o'sib borishini ta'minlash sotsiologiyaning muhim amaliy vazifasi ekanligini isbotlashga harakat qildilar. Zimmelning asarları tufayli sotsiologiyada fanning yangi tarmog'i – "Nizolar sotsiologiyasi" ning paydo bo'lishiga olib keldi.

Nizolar sotsiologiyasi ingliz-nemis sotsiologi Ralf Darendorf va amerikalik sotsiolog Luis Kozer tomonidan yanada rivojlantirildi. Masalan, R. Darendorf "Industrial jamiyatda sinflar va sinfiy ziddiyatlar", "Zamonaviy ijtimoiy nizo" va boshqa asarlarida nizolarni sotsiologiyaning asosiy kategoriysi deb baholadi va nizoga oid o'z sotsiologik konsepsiyasini ilgari surdi. Uning nazariyasiga ko'ra, nizo-ziddiyatlar jamiyatning tabiiy holati bo'lib, ularning bo'lmasligi esa qandaydir hayron qolarli va nonormal jarayondir. Nizo-ziddiyat ijtimoiy tizim uchun hamisha ham tahdidli emas, aksincha, u jamiyatni o'zgartirish, unda ijobjiy o'zgarishlar qilishga xizmat ham qiladi.

Ralf Darendorf fikricha, "nizo-ziddiyatlarga asosiy manba iqtisodiy emas, balki ijtimoiy guruuhlar o'rtaidagi siyosiy kelishmovchiliklardir. Bu kelishmovchiliklar hokimiyatning bir guruuh qo'lida jamlanib, ikkinchi guruuhnинг undan mosuvo etilganligi bilan

---

³ Falsafa tarixi., -T 2002

⁴ Зиммель Г. Конфликт современной культуры. — Птг: Начатки знаний, 1923. - С. 11.

bog'liq"⁵. Ishchilar va tadbirkorlar o'rtasidagi nizolar esa XIX asrga xos bo'lgan inqilobiy usullarsiz hal etilishi mumkin. Bundan tashqari, zamonaviy jamiyat hokimiyat tuzilmalari qatnashchilari o'rtasidagi nizolarni hal etishning ratsional usullarini ishlab chiqqanligini ham inobatga olish kerak.

Zamonaviy konfliktologiya fanida Lyuis Kozerning "Ijtimoiy nizolar funksiyasi" asari mumtoz darslik sanaladi. M. Veber va G. Zimmeling nizolar universalligi hamda umumiyligi g'oyalarini yanada rivojlantirgan amerikalik bu sotsiolog zamonaviy konfliktologiya fanining nazariy asoslarini shakllantirdi. "Uningcha, barcha jamiyatlarda hokimiyat, qadriyatlar, mavqeining doimiy kamyobligi ijtimoiy nizolar uchun mudom manba bo'lib xizmat qiladi. Kamyob resurslarni egallash uchun kechadigan doimiy kurashda odamlarning hokimiyat va mavqega intilishi alohida rol o'ynaydi"⁶. Shu bilan birga, bunday kurash-nizolarning nodemonkratik ("yopiq") va demokratik ("ochiq") jamiyatlardagi roli turlichadir. Ikkita biri-biriga dushman lagerlarga bo'lingan "yopiq", ayniqsa, totalitar jamiyatlarda nizo-to'qnashuvlar inqilobiy, vayrongarchilik xususiyatiga ega bo'lsa, "ochiq" jamiyatlarda nizo-ziddiyatlar ko'p sonli bo'lsa-da sog'lom, konstruktiv yo'il bilan hal etiladi.

Amerikalik sotsiologlar Tolkott Parsons va Elton Meyolarning "odamlararo ijtimoiy totuvlik" konsepsiysi ilmiy jamoatchilik e'tirofiga sazovor bo'ldi. "Ijtimoiy faoliyat strukturasi" asarida T. Parsons nizoni yechilishi zarur bo'lgan sotsial anomaliya, ijtimoiy kasallik sifatida ta'rifladi. Ijtimoiy tizimdag'i uyg'unlik, sotsial taranglik va ziddiyatlardan xoli bo'lish – ko'zlangan asosiy maqsaddir. "Insoniy munosabatlar" nazariyasining asoschisi E. Mayo ham xavfli ijtimoiy kasallik bo'lmish nizolashishni bartaraf qilib, sanoatda tinchlikni ta'minlashni hozirgi zamonning asosiy masalasi sifatida qaraydi. Uning fikricha, ijtimoiy sog'lomlik – "ijtimoiy muvozanat", "hamkorlik holati"dir. Bunday holatga erishmoq uchun nafaqat iqtisodiy, balki psixologik usullardan ham foydalanishga doimiy suratda intilmoq zarur. Natijada ishlab chiqarish bilan band bo'lgan jamoalarda sog'lom ruhiy muhit, o'z mehnatidan qoniqish hissi, boshqaruvning demokratik uslubi paydo bo'ladi.

Yuqorida qayd etilgan T. Parsons va E. Meyoning g'oyalari menedjer-amaliyotchilar o'rtasida muayyan darajada shuhrat qozondi, biroq, ishlab chiqarish, umuman, jamiyatda nizolarni mutlaqo bartarf qila olmaganligi uchun vaqt o'tib o'z jozibasini yo'qotdi.

Konfliktologiyaning mustaqil fan sifatida shakllanishiga amerikalik sotsiolog *Kennet Boulding* ham katta hissa qo'shdi. "Ixtilof va himoyaning umumiyligi nazariyasi" asarida u ziddiyatl o'zaro munosabatlarning umumiyligi nazariyasini bayon qilishga harakat qildi. Uningcha, odamning o'ziga o'xshagan boshqa kishilar bilan ziddiyatlarga kirishishi uning xulq-atvori bilan tabiiy ravishda bog'liq. Biroq, aql va axloq normalariga tayangan holda ziddiyatli munosabatlarni yengillashtirish mumkin. Shu maqsadda avvalo, barcha nizolarga xos bo'lgan umumiyligi va xususiy jihatlarni aniqlab olish zarurki, bu o'z navbatida ziddiyatni uning har qanday namoyon bo'lish jarayonida bartaraf qilish imkonini beradi.

Tadqiqotchi tabiat va jamiyatda sodir bo'luvchi barcha nizolarni statik va dinamik kabi ikki asosiy model (tur)ga ajratadi. *Statik model* nizoni maxsus tizim sifatida ko'radi. Uning birinchi tarkibiy qismi taraflar (odamlar, hayvonlar, obyektlar, nazariyalar) bo'lsa, ikkinchi qismi esa – ular o'rtasidagi munosabatlardir. Boulding nuqtayi nazariga ko'ra,

⁵ Ральф Дарендорф Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы. Перевод с немецкого.,Л.Ю.Пантиной.,- Россспэн.,2002

⁶ Конфликтология.,В.Светлов, В.Семёнов.,-Питер 2011

---

nizo tomonlar bir-birlarining istak-xohishlariga muvofiq kelmaydigan pozitsiyani egal-lashlari tufayli yuzaga keladigan konkret vaziyatdir. *Dinamik model* esa bixevoirizm yoki xulq-atvor psixologiyasi deb ataladigan zamonaviy konsepsiya asoslanadi. Unga ko'ra, inson atrof-muhit ta'siriga javoban doimo "stimul-reaksiya" prinsipiiga rioya qiladi. Shu bois, nizoning kuchayib borishi yoki dinamikasi o'zaro raqobat muhitida insonga xos xulq-atvorning yuzaga qalqib chiqishi bilan bog'liq.

Ijtimoiy ziddiyatlarning o'ziga xosligida olimning fikricha, axborotning katta oqimi, dunyo haqidagi bilimlar, o'z maqomi, obro'-e'tiborini yaratish uchun kechadigan tinimsiz raqobat muhim rol o'ynaydi. Muammo va omillarning ko'pligihamda turli-tumanligiga qaramay, nizolarning universal manbai – cheklangan imkoniyatlar bois ehtiyojlarni qondirish jarayonida taraflarning bir-biri bilan yuzlashib qolishidir. K. Boulding ilmiy iste'molga kiritgan "scarcity", ya'ni, cheklov, defitsit, muayyan resurslar, moddiy va ma'nnaviy farovonlikning taqchilligi masalasi boshqa konfliktolog olimlarning asarlarida faol rivojlantirila boshlandi.

Bu davrda konfliktlogiya fani nafaqat sotsiologik, balki psixologik yondashuv tufayli ham rivojlandi. Chunki ijtimoiy nizo jarayonida odamlarning nafaqat tashqi xulq-atvori, balki ularning qadriyat, qarash, his-tuyg'u, ehtiyoj va manfaatlari, ya'ni individual va korporativ ruhiyatlari ham namoyon bo'ladi. Shu bois sotsiologiya bilan bir qatorda nizolar psixologiyasi fan tarmog'i sifatida shakllandi. Agar sotsiologiya guruuhlararo nizolar tahliliga ustuvor ahamiyat qaratsa, psixologiya shaxs ruhiyatidagi ziddiyatlarga asosiy e'tiborni qaratadi. Psixolog nizo-ziddiyat deganda avvalo, bir vaqda qondirilishi imkonsiz bo'lgan o'zaro zid motiv, qarash, manfaatlarni ko'radi, xavotir va noqulaylik (diskomfort) hissi mojaroli vaziyatlarda nevroz yoki stress manbasiga aylanadi.

Z. Freydning izdoshlaridan biri *Karl Yung* ichki mojarolarni hal qilishda odamlar fe'l-atvorida tafovutlarga e'tibor qaratishni taklif qildi. Uning tasnifiga ko'ra odamlar introvert va ekstravert kabi ikki asosiy tipga bo'linadilar. Introvert odamlar boshqalar va tashqi dunyodan uzoqlashishga, yolg'izlikka moyil bo'lsalar, ekstravertlar esa aksincha, "tashqari"ga yo'nalganlar hamda o'z tafakkur, xulq-atvor, yurish-turishlariga ko'ra tashqi ta'sirlar uchun ochiq bo'ladilar.

Amerikalik psixolog *Erik Bern* transakt tahlil konsepsiysi muallifidir. Uning nazariyasiga ko'ra, odam ruhiyatida "Bola", "Ota" va "Katta" holatidan bittasi ustunlik qiladi. Birinchi gurhga mansub odamlarga emotsiyonallik, kutilmagan xulq-atvor; ikkinchi gurhga o'qib-o'rganishga intilish, stereotip tafakkur; uchinchi guruhga esa pragmatizm, sog'lom tafakkur xosdir. Mojaroli vaziyatlar odatda bir xil ruhiyatga mansub kishilar, masalan, ikki "Bola" yoki ikki "Katta" o'zaro munosabatga kirishganda kelib chiqadi.

XX asrning 90-yillarda amerikalik psixolog *Karl Tomas* nizoli vaziyatlarda odamning qanday xulq-atvorni tanlashini aniqlaydigan test usulini ishlab chiqdi. Unga ko'ra, odamlar mojaroli vaziyatlarda quyidagi besh xil yurish-turish, xulq-atvordan biriga moyil bo'ladilar:

- 1) mojarolardan qochishga intiluvchilar;
- 2) raqobat va ziddiyatga kirishuvchilar;
- 3) moslashuvchilar yoki bir tomonlama yon berishga tarafdarlar;
- 4) kompromiss va o'zaro yon berish tarafdarları;
- 5) o'zaro manfaatli qaror va hamkorlikka intiluvchilar.

Konfliktologiyaning shakllanishi falsafa, sotsiologiya va psixologiya fanlarining taraqqiysi bilan bog'liq jarayon bo'ldi. Biroq, konfliktlogiya an'anavy usullar bilan chegaralanib qolmasdan, o'yin nazariyasi, nizoli vaziyatlarni modellashtirish kabi yangi

usullardan ham foydalana boshladи. Bu esa o'z navbatida nizolarni bartaraf etish, ziddiyatli vaziyatdan uyg'unlik holatiga o'tishni ko'zlar edi. Sotsiologlarning ijtimoiy konfliktologiya sohasidagi innovatsion izlanishlari tufayli avval AQSh, keyinroq esa g'arbiy yevropaning qator mamlakatlarida ilmiy seminar, konferensiyalar o'tkazilib, nizoli vaziyatlarni o'rganuvchi maxsus ilmiy markazlar ochildi hamda davriy nashrlar faoliyati yo'lga qo'yildi. Mojaro (to'qnashuv)larning turli ko'rinishlarini tinch yo'l bilan bartaraf etishda vositachilik faoliyatini bajaruvchi mutaxassislar, keyinroq esa fuqarolik ishlarini sudgacha olib bormay bartaraf qilishga ixtisoslashgan maxsus firmalar paydo bo'ldi.

Bunday amaliyot keng tarqala boshlagach, D. Gorovits va D. Bordman mojaroli vaziyatlar sharoitida konstruktiv, ya'ni sog'lom xulq-atvorni shakkantirishga yordam beruvchi maxsus o'quv-psixologik trening dasturini yaratishdi. Ch. Osvud xalqaro munosabatarda ikki tomonlama taranglikni bo'shashtiruvchi metodikani taklif qildi. Dj. Skott, Sharon va Gordon Bouer, X. Kornemeus va Sh. Feyr, G. Kelman, T. Krum va boshqalarning mojaro yechimida so'zlashuvlar qoidalariiga oid ishlanmalari, ayniqsa, muzokaralar olib borishda R. Fisher ishlab chiqqan Garvard metodi olamshumul shuhrat qozondi.

1970-yillardan boshlab vositachi-mediatorlar ishtirokida muzokaralar olib borish metodi ustida faol ishlar olib borildi. (V. Linkoln, L. Tompson, R. Rubin, F. Forsayt va boshq). 1986- yilda Avstraliyada "Mojarolarni yechishning xalqaro markazi" ochildi va shu yil BMT tomonidan tinchlik yili, deb e'lon qilindi.

Mazkur markaz mojarolarni yechish va baratarf qilish borasida amaliy faoliyat ko'rsata boshladи. Xuddi shunday vazifalarni bajarishga qaratilgan konfliktologiya markazlari boshqa mamlakatlarda ham ish boshladи.

XX asrning oxiri – XXI asrning boshlari sotsial konfliktologiya sohasida ijtimoiy mojarolarni o'rganishning sotsiologik, psixologik va politologik yo'nalishlari paydo bo'lgan davr sifatida tarixga kirdi. Har bir yo'nalish, tabiiyki, o'ziga xos nazariya va o'rganish uslublarini ishlab chiqdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Конфликтология В.П.Ратникова.-Москва.,2012
2. Falsafa tarixi.,-T 2002
3. Falsafa tarixi.,-T 2002
4. Зиммель Г. Конфликт современной культуры. — Птг: Начатки знаний, 1923. - С. 11.
5. Ральф Дарендорф Современный социальный конфликт. Очерк политико свободы. Перевод с немецкого.,Л.Ю.Пантиной.,- Россспэн.,2002
6. Конфликтология.,В.Светлов, В.Семёнов.,-Питер 2011

Gulchehra ALIMOVA,
Nizomiy nomidagi TDPU
Psixologiya kafedrasи katta o'qituvchisi

O'QUVCHI-YOSHLARNI KASBGA TAYYORLASHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI: NATIJA VA SAMARA

Annotation

Maqolada o'quvchi-yoshlarni kasb tanlashi masalasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Shuningdek, o'quv muassasasida faoliyat yuritayotgan psixologlarga olib borishlari lozim bo'lgan ishlar yuzasidan psixologik taklif va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar. Psixologiya, jihat, kasbga tayyorlash, tahlil, masala, shaxs, xususiyat, layoqat, faoliyat, tavsija.

В данной статье проанализировано теоретические и практические аспекты проблемы выбора профессии старшеклассников, также предложены рекомендации школьному психологу.

Ключевые слова. Психология, квалификация, профессиональная подготовка, анализ, предмет, особенности, способности, деятельность, советы.

This article analyzes theoretical and practical issues of the choice of occupation of high pupil. As well as recommendations are given for school psychologist.

Key words. Psychology, qualifications, training, analysis, subject, features, abilities, activities, tips.

Hozirgi davrda jamiyatimizda milliy qadriyatlarimiz, inson huquqi va erki tiklangan, mamlakatimizning iqtisodiy kuch-quvvati namoyon bo'layotgan, ma'naviy-ahloqiy muhit sog'lomlashayotgan bir sharoitda har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish masalasi oldimizda turgan eng dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Barkamol shaxs deganda esa biz barcha ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy xislatalar majmuuni o'zida mujassamlashtirgan, jamiyatda o'zligini va o'z qobiliyatlarini har tomonlama namoyon eta oladigan, ma'rifatli, dunyoviy bilimlarni mukammal egallagan, aqlan yetuk, axloqan pok, jismonan sog'lom, hayot go'zalliklarini his eta oladigan erkin ijodkor shaxsni tushunamiz. Ana shunday shaxsni tarbiyalash uchun amalga oshirilayotgan bugungi kun uchun eng dolzarb vazifalardan biri – yoshlarimizni kasbga yo'naltirish va ularga kasb tanlash asoslarini o'rgatishdan iboratdir.

Ma'lumki, mustaqil hayot bo'sag'asidagi akademik litsey va maktablarning yuqori sinf o'quvchilari, hatto kasb-hunar kollej o'quvchilari ham o'zlarining kelgusi hayoti, jamiyatdagи o'rni va egallamoqchi bo'lgan kasbi haqida tez-tez o'yvana boshlaydilar. Garchi kasb tanlash istagi bolalarda ancha ilgariroq (hozirgi vaqtida bog'cha bolalari ham "qaysi kasb egasi bo'imochisan?", degan savolga bema'lol javob bera oldigan bo'lib qolishdi) tug'ilsada, aslida maktabning yuqori sinfida yoki akademik litsey va

kasb-hunar kollejida o'qiyotganlaridagina bu istak birmuncha barqarorlik va aniqlik kasb eta boshlaydi.

O'quv muassasalaridagi kuzatishlar, o'qituvchi va o'quvchilar bilan olib borilgan suhbatlar o'spirin yoshidagi yigit-qizlarga o'zları uchun mos kasb tanlashlarida ko'maklashish bo'yicha ta'lif muassasalarida talaygina ishlar amalga oshirilayotganligini, lekin bu ishlar hamma joyda ham talab darajasida yo'lga qo'yilmaganligini ko'rsatadi. Shu borada ayrim o'quv muassasalarida quyidagi kamchiliklar kuzatilayotganligini ta'kidlash lozim:

- o'quvchilarga kasblar va ularning mohiyati haqida yetarli ma'lumot berilmayotganligi;
- yigit va qizlarga ularning kelgusi hayotlari va tanlaydigan kasblari haqida yo'l yo'riq berishda mahalliy sharoit ehtiyojlari to'la hisobga olinmayotganligi;
- o'quvchi shaxsining u tanlagan kasbga layoqatiligidini aniqlashdek muhim masala ham ko'pincha e'tibordan chetda qolayotganligidan iborat.

Hozirgi kunda qabul qilinayotgan ta'lif to'g'risidagi qator me'yoriy hujjalarda ham ana shunday kamchiliklarga chek qo'yish, o'quvchilarga mehnat tarbiyasi berishni yanada yaxshilash orqali ularni muayyan kasbga tayyorlash masalalari aniq ifodalab berilgan. Hozirgi akademik litsey va maktablar bolalarni aniq bir kasb bo'yicha mutaxassis qilib chiqarmasada, ammo ularda biror-bir kasbga nisbatan mehr uyg'otishi, yigit-qizlarning kasbiy tayyorgarligini amalga oshirishi, ularga o'z kelgusi faoliyatlarini to'g'ri va aniqroq belgilashlarida yaqindan yordam berishi zarurdir.

Respublikamiz mustaqillikka erishganidan boshlab to'hozirgi kungacha o'spirin yoshidagi o'quvchilarning kasbga yaroqlilagini aniqlash va ularni mustaqil hayotga yaxshiroq tayyorlash masalasiga e'tibor borgan sayin kuchaytirilmoqda.

Ma'lumki, kasb tanlash – ancha murakkab, uzoq kelajakka qaratilgan, bolaning butun hayot mazmunini belgilashga yo'naltirilgan g'oyat mas'uliyatlari ishdir. Bunda kasb tanlash arafasidagi yigit va qizlar romantikasi va sharoit taqazosi tufayli, boshqacha qilib aytganda, ulardag'i ichki va tashqi omillar tufayli keskin kurashlar sodir bo'ladi. O'quvchilarning aksariyati yosh ekanligi va hayot tajribasining kamliги sababli ba'zan ikkilanadilar, kimningdir maslahatiga, o'gitiga ehtiyoj sezadilar. Shuning uchun otanonalar, o'qituvchilar, o'quv muassasasi psixologlari bu davrda ularga yordam berishlari, bolalarning kelajakdag'i ijtimoiy hayot yo'lini to'g'ri tanlashlariga ko'maklashishlari lozim. Bu borada o'quv muassasasida faoliyat yuritayotgan psixolog va mas'ullarga olib borishlari lozim bo'lgan ishlari yuzasidan quyidagi psixologik takliflarni berish maqsadga muvofiqdir:

1. O'quvchilarga kasblar haqida ma'lumot berish – bu borada quyidagi ikki holatni hisobga olish lozim bo'ladi:

a) o'quvchilarni kasb turlari bilan tanishtirish;

b) ularga kasblarning mohiyati va ularning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida tu-shunchalar berish.

Ma'lumki, hayotda kishilar yuritadigan faoliyatning va ular bajaradigan kasblarning turlari g'oyat ko'p va rang-barangdir. Masalan, ayni kunlarda respublikamizdagi oliy ta'lif muassasalari va kasb-hunar ta'lifi muassalarida tayyorlanayotgan mutaxassislik va kasblarni sanasak, ularning sanog'i yuzdan ortadi. Shunday ekan hamma kasb turlari haqida o'quvchilarga bat afsil ma'lumot berish qiyin masala ekanligi ayon bo'ladi. Ammo bu qo'l qovushtirib o'tirish uchun asos bo'lmasligi lozim va o'quvchilarni jamiyat uchun eng zarur, ayniqsa, o'zları yashayotgan mahalliy sharoit uchun kerakli

---

kasb turlari bilan atroflicha tanishtirish lozim. Buning uchun Nizomiy nomidagi TDPU "Psixologiya" kafedrasи professor o'qituvchilari tomonidan nashr ettililgan "Kasblar professiogrammasi" deb nomlangan uslubiy qo'llanmadan foydalanish mumkin. Ushbu uslubiy qo'llanmada bir qancha kasblarning professiogrammasi berilgan bo'lib, yuqoridaq iishni amalga oshirishda qo'l keladi.

Kasb turlari haqida ma'lumot berishda bolalarni har bir kasbning o'ziga xos xususiyati, tub mohiyati bilan tanishtirish ham kasb tanlash va kasbga yo'llash ishida katta ahamiyatga egadir. Chunki yigit-qizlarning ayrimlari egallamoqchi bo'lgan mutaxassisliklarining qanaqaligini, bu mutaxassisliklarning og'ir-yengil jihatlari (tomonlari) nimalardan iborat ekanligini yetarlicha bilmasdan turib o'quv yurtlariga kirib qoladilar. Masalan, har yilgi so'rov natijalariga ko'ra, 1-kurs talabalarining 35 foizga yaqini o'zi tanlagan kasbining mohiyatini to'liq tasavvur qila olmaganlar. Buning sababi so'ralganda o'zlarining havaslariga berilish, kasbning faqat tashqi tomoniga e'tibor qaratganligi, ota-onasining istagi shu bo'lganligi uchun, birovlar maqtaganini yoki qanday bo'lmasin oliy ma'lumotli bo'lish uchun oliy ta'lim muassasasiga kirganligini qayd etishgan. Ayrim holatlarda oliy ta'limda o'qib, ma'lum bir kasbni egallab, ishlashni boshlagandan so'ng "Bunaqaligini bilmagan ekanman", "Men o'ylagandan boshqacharoq ekan", deb o'zi egallagan sohadan ko'ngli sovushi, hatto o'z sohasidan voz kechishi kabi holatlar ham oz bo'lsada uchrab turadi. Bu esa kasb egasi uchun ham, jamiyat uchun ham zarar keltirmoqda. Demak, o'quvchilar bilan biror-bir kasb haqida so'z yuritilar ekan, uning barcha sir-asrorlari, ijtimoiy mohiyati va jamiyat hayotidagi, ishlab chiqarishdagi ahamiyatini batafsil tushuntirish zarur.

O'quvchilarni kasblar bilan tanishtirishga doir tadbirlarni o'tkazishda o'quv muassasasi psixologidan tashqari o'quv muassasasi jamoasini, ota-onalarni, sohalarning ilg'or mutaxassislarini taklif etish, yoshlar ittifoqi tashkilotining faol vakillarini jalb qilish ham maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, bu ishga radio va televidenie xodimlarini jalb qilish, ommaviy axborot vositalaridan unumli foydalanish ham yaxshi natijalar beradi.

2. O'quvchilarning kasbga layoqatlilikini aniqlash. Psixolog-mutaxassislarning ta'kidlashicha, jamiyatda umuman qobiliyatsiz inson bo'lmaydi va har bir kishida nima-gadir layoqat, qobiliyat mavjud. O'quvchining kasbga layoqatlilikini aniqlash deganda uning qaysi sohaga ko'proq qobiliyati borligini va qaysi ixtisoslikni egallasa durustroq bo'lishini, ya'ni kasb tanlashdagi tashqi (har bir kasb turining o'ziga xos xususiyatlari va talablari) va ichki (shaxsnинг individual psixologik xususiyatlari) shartlarning o'zaro muvofiqlik darajasini belgilash nazarda tutiladi.

Ma'lumki, barcha oliy o'quv yurtlarining va kasb-hunar o'rgatiladigan dargohlarning eshigi hamma uchun ochiqdir. Rus akademigi V.Kolmogorov aytganidek, Andromeda tumanliklariga uchishni orzu qilish hech kim uchun man etilmagan. Zero, har kimning qanday kasb tanlashi uning o'z shaxsiy ishi, shaxsiy erkinligi hisoblanadi. Ammo ba'zan puxta o'ylanmasdan, yuksak romantik tuyg'ularga berilib o'z hayot yo'lidagi kasb sohasini noto'g'ri tanlash hollari ham uchraydiki, o'zlar uddalay olmaydigan, qo'llaridan kelmaydigan sohalarni egallagan bunday kishilar keyinchalik o'z kasblaridan hamisha nolib yuradilar. Bundan tashqari, o'ziga muvofiq kasbni topa olmasdan, o'z kasbini tez-tez o'zgartirib yuradigan, hayotda ham o'z o'rnnini topa olmaydigan, qo'nimsiz kishilar ham bor. Bu esa shu kasbni tanlamoqchi bo'lib yurgan haqiqiy layoqati bor yoshlarga salbiy ta'sir ko'ssatadi. Shuning uchun ham o'quv muassasasi psixologlari va mas'ul shaxslarning eng asosiy vazifalaridan biri, eng avvalo, yigit-qizlarning o'zlarini tanlagan kasbga layoqatlilik darajasining mosligini iloji boricha to'g'ri aniqlashdan iboratdir.

Ma'lumki, kishilar o'zlarining nerv-fiziologik xususiyatlari, temperament va xarakteri, umuman jismoniy va psixik rivojlanishi bilan bir-birlaridan farqlanadilar. Shunga ko'ra o'quv muassasasi psixologi bolalarni o'z individual xususiyatlari, shaxsidagi yutuq va kamchiliklarini, o'zlarining "kim" va "qanday" ekanliklarini, nimalarga layoqatililiklarini to'g'ri bilib olishlariga yaqindan yordam berishi zarur. Chunki o'z-o'zini to'g'ri anglash yigit va qizlarga o'z hayot yo'llarini to'g'ri belgilash imkonini beradi.

O'quvchilarga har qanday kasbda ham ijodkorlik, jasorat, qahramonlik ko'rsatish mumkinligini, kasblarning katta-kichigi, yaxshi-yomoni bo'lmasligini, balki uni yaxshi yoki yomon bajaruvchilargina bo'lishini anglab yetishlariga yordam berish kerak. Buning uchun esa ayni shu borada treninglar o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

1. O'quvchi shaxsni u tanlagan kasbiga muvofiq tarbiyalash. Yigit va qizlar biror-bir kasbni qat'iy tanlaganlaridan so'ng ularning shaxsini shu kasb talablariga muvofiq tarzda rivojlantirish zarur. Chunki ba'zan o'quvchi tanlagan kasbiga uning shaxsiy sifatlari unchalik mos kelmasligi yoki unda kasbiga doir ayrim xususiyatlar yetishmasligi mumkin. O'quv muassasasi psixologi va o'qituvchilarning mahorati va "konstruktörlik" qobiliyati ana shu muammoni ijobiy tarzda hal qilishda, shuningdek, bola shaxsini uning tanlagan kasbiga muvofiq shakllantira olishlari va uni kelajakka to'g'ri tayyorlay bilishlarida ko'rindi. Kasbga oid malaka va ko'nikmalar tegishli kasb bilan bevosita shug'ullanish paytida ham shakllantiriladi. Lekin shuni alohida qayd etish lozimki, bu ish qanchalik erta yo'lga qo'yilsa, shunchalik foydali bo'ladi.

Maqsadimiz har tomonlama barkamol shaxsni tarbiyalashdan iborat ekan, qanday kasbni tanlashidan qat'iy nazar, o'quvchilarning o'quv muassasasidagi barcha fanlarni to'liq o'zlashtirishlariga erishish muhim vazifadir. Chunki hozir ham har qanday kasb uni tanlagan kishidan atroflicha bilimdon bo'lishni talab qilmoqda. Hatto yaqindagina oddiy ish hisoblangan sog'uvchilik, sartaroshlik kabi kasblar ham shu sohaga oid malakalardan tashqari, fizika, xususan mexanika, elektrotexnika bo'yicha ham tegishli bilimlarga ega bo'lishni taqozo etmoqda. Ammo shaxsni har tomonlama shakllantirish deganda uni har qanday sohaga va har qanday kasbga yaroqli qilib tarbiyalash tushunilmaydi. Garchi inson qobiliyatining doirasi har qancha keng bo'lsada, yuksak samaraga, yetuklikka erishish uchun o'z faoliyat doirasini ma'lum bir sohaga moslab, chegaralab olmog'i lozim. Chunki kishilar o'zlariga muvofiq faoliyat turini tanlamay va shunga binoan o'z faoliyat darajasini chegaralab olmay turib, biror sohada yuqori ko'rsatkichga erisha olmaydilar.

Xulosa qilib aytganda, o'quv muassasasi psixologi va mutasaddilari tomonidan kasbga yo'naltirish ishlari to'g'ri yo'lga qo'yilsa, bu nafaqat o'sha o'quvchi uchun, balki jamiyat uchun ham juda katta foyda keltiradi

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Goziyev E. "Kasb psixologiyasi". – T., 2005
2. Xalilova N., N.Ismoilova "Kasblar professiogrammasi". –T., 2016
3. Qodirov K.B. Kasb tanlashga tayyorlikning psixologik jihatlari va kasbiy tashxis. Dis avtoreferat. –T.: O'zMU. 2001.
4. Панарёв А.Р. Формы становления личности в процессе её профессионализации. Хрестоматия под ред. Втнокурова Л.В. – СПБ. Питер – 2001.

Islomjon XAYDAROV,
Ichki Ishlar Vazirligi akademiyasi o'qituvchisi.

ILK BOLALIK YOSHIDAGI BOLALAR Ning IRODAVIY SIFATLARINI SHAKLLANISH BOSQICHLARI

Annotatsiya

Mazkur maqolada iroda jarayonlari uni shakllanish bosqichlari haqida so'z yuritiladi. Insonning jamiyatda o'zini to'la qonli namoyon etishi, aniq bir faoliyat turi bilan shug'ullanishi, shu orqali o'ziga va insonlarga nafi tegadigan o'zgarishlarni qilishining asosiy omili bu faoliyat bilan bog'liqdir. Faoliyatning qanchalik mahsuldarligi bu psixologik nuqtayi nazar bilan aytganda insondagi iroda jarayonlari bilan bog'liq hisoblanadi.

Kalit so'zlar. Iroda, qiziqish, mehnat, hulq-atvor, faoliyat, iste'dod, qobiliyat, malaka, ko'nikma, tajriba.

Основным фактором того как личность проявляет себя в обществе в полной мере, ведет определенного рода деятельности, путем которого он в дальнейшем будет облагаживать свою жизнь и жизнь в обществе непосредственно связано с деятельностью. На каком уровне будет находиться производительность тот самой деятельности с точки зрения психологии связана с волевыми актами определенного человека. С учетом высшеуказанных в данной статье будут рассмотрены волевые процессы и этапы её формирования.

Ключевые слова. Воля, интересы, труд, поведения, деятельность, талант, способность, навык, опыт.

The main source of showing oneself before society, occupying at an exact function, through these making changes benefit to people depends on an activity. How the activity is resulting, speaking by psychological point of view, is considered as depended on the processes of inner strength. This article tells about the processes of inner strength and the forming of it.

Key words. The inner strength, interest, labour, manners, activity, talent, capability, skill, practice, experience

Ik bolalik yoshidagi bolalar ning irodaviy harakatlari rivojlantirishda nutqni egal-lash nihoyatda katta rol o'yнaydi. Bola nutqni egallab olgach, u kattalar bilan nutq orqali munosabatga kirishadi, ularning topshiriqlarini bajaradi. Bunday yoshdagil bolalar ning ixtiyoriy harakatlari tez surat bilan rivojlanib, kattalarga taqlid qilgan holda ixtiyoriy irodaviy harakatlarni bajara boshlaydi. Shuning uchun ham ularning irodaviy harakatlarni to'g'ri yo'lga solish, rivojlantirib borish kattalar zimmasiga yuklatiladi. Irodaviy jarayonlar bilan bog'liq bo'lgan asosiy ixtiyoriy harakatlarni bog'cha yoshidan boshlab yuzaga kela boshlaydi. Lekin kichik yoshdagil bolalarda hali ixtiyorsiz harakatlarni ustunlik qiladi. 3 yoshli bolalarning ko'pgina harakatlari uning tafakkuriga emas, balki hissiyotiga tobe bo'ladi. Shuning uchun ham bu yoshdagil bolalar hali biron bir ishga o'zlarini majbur etishning uddasidan chiqsa olmaydilar.

Maktabgacha ta'lif yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarining rivojlanishida ular nutqining tobora o'sib borishi juda katta ahamiyatga ega. Tarbiyachilar va ota-onalar turli yoshdagi bolalarga og'zaki suratda turli xil vazifalarni topshiradilar. Ular topshiriqni tezda unutib qo'yib, uning o'rniiga o'zlarini xohlagan ish bilan shug'ullanadilar. Bunday holat ularni tashvishlantirmaydi. Nutq asosan o'rta va katta guruh yoshidagi bolalar irodasini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega bo'ladi. Bu yoshda bolalar topshiriqlarni ixtiyoriy ravishda bajarishda so'z orqali tushuntirib berilgan usullarga rivoja qilishga intiladilar. Maktabgacha ta'lif yoshidagi bolalarda ixtiyoriy harakatlar rivojlanishi bilan birga irodaviy jarayonlar ham ko'rina boshlaydi (maqsad qo'yish, yo'l-yo'riq hamda vositalarni belgilash, qarorga kelish va qarorni ijro etish). Lekin kichik yoshdagi bolalarda bunday irodaviy jarayonlar hali aniq emas. O'tkazilgan tekshirishlarning ko'rsatishicha, 3 yoshli bolalarning harakatlari qo'yilgan qat'iy bir maqsaddan kelib chiqmaydi.

Aksincha, biror maqsad harakat davomida belgilanadi. Ularning maqsadlari ham juda tez o'zgarib turadi. Shuning uchun ular ko'pincha boshlagan ishlarni oxiriga etkazmay, bir ishdan ikkinchi ishga o'tib ketaveradilar. Buning asosiy sababi shundaki, kichik yoshdagi bog'cha bolalarining ixtiyorsiz harakatlarida hissiyot juda katta o'rinnegallaydi.

Iroda rivojlanishining asosiy aspektlari bog'cha yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarining rivojlanishida o'yin juda katta rol o'ynaydi. O'yin bolalar irodasini o'stiruvchi va mustahkamlovchi omillardan biridir. Maktabgacha ta'lif yoshidagi bolalar irodaviy harakatlarini o'stirish va mustahkamlashda rollarga bo'linib o'ynaydigan hamda qoidali o'yinlarning ahamiyati katta. O'yin qoidalariiga rivoja qilishda o'z iroda kuchini ishga solishga to'g'ri keladi, chunki bola o'yin paytida o'zining harakatlarini o'ynovchilarning maqsadlari bilan moslashtirishi kerak. Kichik guruh bolalari esa buning uddasidan chiga olmaydilar, ya'ni o'yin qoidalariiga to'la rivoja qila olmaydilar.

Faoliyatning oddiy shakkidan biri o'yin hisoblanadi, lekin u tobora takomillashib, sodda harakatlardan keyinchalik syujetli, rolli o'yinlarga, hatto sportgacha murakkablashib boradi, atrof-muhitni aks ettirishda ishtirot eta boshlaydi. Insonning borliqni in'ikos etishidagi dastlabki urinish harakat orqali namoyon bo'ladi. O'yinlar milliy (etnik) va umumbashariy turkumlardan tarkib topgan bo'lib, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini o'zida aks ettiradi. Sport o'yin faoliyati sifatida barcha yoshdagi insonlarga xos hisoblanadi.

O'yin dastavval bola uchun vaqt o'tkazish, uni mashg'ul qilish funksiyasini bajarsha, keyinchalik ijtimoiy - tarixiy taraqqiyot namunalarni ifodalash darajasiga o'tadi. Rollar, ma'noli harakatlar, ibratli imo-ishoralar, tushunchalar bola shaxsini shakkantirishda faol ishtarok etadi. Bajarayotgan ishlari ularni juda qiziqtirsa, ular uzoq davom etadigan to'sqinliklarni ham chidam bilan engishga harakat qiladilar. Shunday qilib, maktabgacha ta'lif yoshida bolaning irodaviy harakatlari har tomonlama rivojlanib, mustahkamlanib boradi. Bolalar irodasini rivojlantirib borish ularni maktabga tayyorlash shartlaridan biridir. Maktabdagagi o'qish jarayoni dastaval bolalardan irodaviy (ixtiyoriy) harakatlarni va iroda sifatlarining anchagina rivojlangan bo'lishini talab qiladi. Agar bolalar o'z xatti-harakatlarini o'zlarini idora etaolmasalar, maktabning qat'iy tartib-qoidalariiga rivoja qila olmaydilar. Natijada ularga sistemali bilim berish mumkin bo'lmay qoladi. Shuning uchun tarbiyachilar va ota-onalar bolalariga har xil topshiriqlar berish orqali ularning irodalarini tarbiyalab borishlari zarur. Maktabgacha ta'lif yoshidagi davrda bolalarning malaka va odatlari ham rivojlanib boradi. Dastavval ilk yoshdagi bolalarda malaka ham, odat ham bo'lmaydi. Malaka va odatlardan odamning individual

---

hayoti davomida, turmush tajribasining ortishi bilan tarkib topib boradi. Bolada 5-6 oylik bo'lganda o'tirish, yoshiga to'lganda yurish, uch yoshga yaqinlashgach esa mustaqil kiyinish, echinish, ovqatlanish malakalari hosil bo'lib boradi. Maktabgacha ta'limgoshidagi bolalarda juda sodda bo'lsa ham ayrim mehnat malakalari, ya'ni guruhni ozoda va tartib bilan yig'ishtirish, gullarni parvarish qilish, idish-tovoqlarni yuvish va artish malakalari tarkib topa boshlaydi. Maktabgacha ta'limgoshida bolalarda gigiyenik madaniyat odatlari, ya'ni yuz-qo'llami yuvish, ozoda kiyinish hamda ijobji, axloqiy odatlar tarkib topa boshlaydi. Bunda kattalarning ularga ko'mak ko'stishlari juda katta ahamiyatga egadir. Katta yoshdagagi maktabgacha ta'limgoshida bolalarida maktabgacha ta'limgoshidagi sistemali mashg'ulotlar davomida ayrim ta'limgoshidagi ishlari, ya'ni o'qish jarayoni bilan bog'liq bo'lgan malakalar tarkib topadi.

Bola rasm chizish mashg'ulotlarda qalamni to'g'ri ushslash malakasini orttiradi, sanoq va ona tili mashg'ulotlarda birdan o'ngacha sanash va boshqa malakalarga ega bo'la boradi. Ana shunday malakalarni tarkib toptirishda mashqning roli kattadir. Shu sababli ham inson o'zini ijtimoiy jamiyatda to'la qonli namoyon etishida xulq-atvordan biri hisoblangan iroda jarayonlari muhim o'rinda turadi. Borliqni aks ettirish, faoliyatni muayyan yo'nalishda tashkil qilish, muammolar yechimini egallash yuzasidan ma'lum bir qarorga kelish, uni amalga oshirish jarayonida qiyinchiliklarni yengish harakatlar yordami bilan ro'yobga chiqadi. Turli ehtiyojlar (shaxsiy, jamoaviy, tabiiy, madaniy, moddiy, ma'naviy) tufayli vujudga keladigan, maqsadga yo'nalangan xususiyatini kasb etadigan shaxsning faolligi o'zining tuzilishi, shakli rang-barang bo'lgan harakatlar, xatti-harakatlar va sa'i-harakatlar yordami bilan tabiat, jamiyat tarkiblарини maqsadga muvofiq kelmaganligi sababli qayta quradi, takomillashtiradi, ezgu niyatga xizmat qildirishga bo'ysundiriladi. Ehtiyoj, motiv, qiziqish, anglashilmagan, anglashilgan mayllar negizidan kelib chiqadigan barcha ko'rinishdagi harakatlar o'zlarining yuzaga kelishiga binoan ixtiyorsiz va ixtiyoriy turkumlarga ajratiladi. Odatda psixologiyada ixtiyorsiz harakatlar anglanilgan yoki yetarli darajada anglanmagan istak, xohish, tilak, mayl va shu kabilarning ichki turki ta'sirida paydo bo'lishi natijasida ro'yobga chiqariladi. Mazkur istak esa uning boshqa shakllari impulsiv xususiyatiga ega bo'lib, inson tomonidan anglanilmaganligi uchun ma'lum obyektni qaratish yuzasidan rejalashtirilmagan, hatto ko'nda tutilmagan bo'ladi. Insonning favqulotdagi vaziyatda yuzaga keladigan sarosimalik affekti, hayajonlanish, ajablanish, shubhalanish va shunga o'xshash boshqa mohiyatli, har xil shakldagi xatti-harakatlari ixtiyorsiz turkumdagilarga yorqin misoldir. Undagi atamalar ma'nosi, aks etish imkoniyati bundan oldingi hissiyor to'g'risidagi ma'lumotlarda keng ko'lamda bayon qilingan.

Boshqa kategoriyaiga taalluqli harakatlar ixtiyoriy harakatlar deb nomlanib, ular maqsad ko'zlash, uni anglashni va amalga oshirishni ta'minlovchi operatsiyalar, usullar va vositalarni shaxs o'z miyasida tasavvur qilishni, samaradorligini taxminan baholashni taqozo etadi. O'zining mohiyati bilan tafovutlanib turuvchi ixtiyoriy harakatlarning alohida guruhini irodaviy harakatlar deb ataluvchi turkum tashkii qiladi. Psixologik ma'lumotlarga asoslangan holda ularga quyidagicha ta'rif berish mumkin: "Maqsadga erishish yo'lida uchraydigan qarama-qarshiliklarni bartaraf qilish jarayonida zo'r berish bilan uyg'unlashgan, muayyan maqsadga yo'naltirilgan ongli harakatlar irodaviy harakatlar deyiladi". Shaxsning irodaviy faoliyati o'z oldiga qo'ygan anglangan maqsadlarni bajarishdan, amalga oshirishdan iborat sodda shakldagi harakatlarning majmuasidan iborat emas. Irodaviy faoliyat o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, uning mohiyati shundan iboratki, bunda shaxs o'z oldiga qo'ygan va unga muhim ahamiyat kasb etuvchi maqsadlariga o'zi uchun kamroq qiymatga molik xatti-harakat motivlarini bo'ysundiradi.

Ustuvor (yetakchi) motivlар qо'shimcha ko'makchi motivlarnи muayyan yo'nalishga safarbar qilib, umumiy maqsadga xizmat qildiradi.

Shaxs faolligining har xil ko'rishlari mavjud bo'lib, ular funksional tomonidan birbiridan farqlanadi, lekin iroda inson faolligining alohida o'ziga xos shaklidan iboratligi ajralib turadi. Iroda insonning xatti-harakatlarini (xulq-atvorini) o'zi boshqarishini, u yoki bu xususiyatlар intilish va istaklarini tormozlashni talab qiladi, binobarin, u anglanilgan turlicha harakatlar tizimi mujassam bo'lismeni nazarda tutadi. Irodaviy faoliyat mohiyati shunda ko'zga tashlanadi, bunda shaxs o'zini o'zi boshqaradi, o'zini qo'lga oladi, xususiy ixtiyorsiz impulsiv tomonlarini nazarat etadi, hatto zarurat tug'ilsa, u holda ularni tamoman yo'qotadi ham. Irodaning paydo bo'lishi bosh omil inson tomonidan faoliyatning turli tarkiblarining irodaviy harakatlarning tizimli tarzda tatbiq etilishi bunday ish-harakatlarda ong bilan mujassamlashuvchi shaxsning faolligidir. Irodaviy faoliyat shaxs tomonidan keng ko'lamda anglanilgan va ruhiy jarayonlarni amalga oshirish xususiyati bo'yicha irodaviy zo'r berishni talab qiladigan aqliy amallarni taqozo etadi. Bular, fav-qulotdagi vaziyatni baholash, kelgusida amalga oshirishga mo'ljallangan harakatlar uchun vostalar va operatsiyalar tanlash, maqsad ko'zlash va unga erishishning usullarini saralash, ularni tatbiq etish uchun muayyan qaror qabul qilish kabilar hisoblanadi. Ushbu amallarning barchasi irodaviy faoliyatning operatsional tomoni deb baholanadi.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, ba'zi psixologik holatlarda, vaziyatlarda irodaviy faoliyat insonning butun hayot yo'lini aniqlab beradigan, uning ijtimoiy psixologik qiyofasini namoyon qiladigan va ma'nnaviy-axloqiy qadriyatini ro'yobga chiqarishga yordam beradigan qarorga kelish bilan uyg'unlashadi. Shuning uchun bunday irodaviy harakatlarni amalga oshirish jarayonida shaxs ongli harakat qiluvchi subyekt tariqasida ham ularning kashfiyotchisi, ham bir davrning o'zida ijrochisi (bajaruvchi) bo'lib ishtirot etadi. Mazkur holatda shaxs o'zida to'kis mujassamlangan qarashlari tizimiga (dinamik stereotipiga), iymon-e'tiqodga, ishonch va dunyoqarashiga, qadriyatiga, hayotiy munosabatlari maj-muasiga, aql-zakovatiga, ma'nnaviyatiga asoslangan holda ongli yo'l tutadi.

Yuqorida mulohazalardan tashqari, irodaviy faoliyatning o'ziga xos psixologik xususiyatlari ham mavjuddir va ular muayyan tavsiflarga asoslanib talqin qilinadi. Ushbu jarayonda shaxs hech bir narsani uddasidan chiqmaydigan yoki vaziyatga to'la-to'kis tobelik qiladigan, qolaversa, yuzaga kelgan sharoit talablariga so'zsiz, zaruriy bo'ysunadigan kechinmalar hukm surmaydi. Shuning uchun shaxs tomonidan qarorga kelishning erkinligi, mustaqilligi bilan uyg'unlashgan kechinmalar hukm surishi mumkin, xolos. Mazkur qarorga kelishdagi erkinlik hissi insonning o'z niyatları bilan harakatlari ro'yobga chiqishiga nisbatan mas'uliyat yoki javobgarlik tuyg'usining kechishi bilan izchillik kasb etadi.

Yuqorida mulohazalarni anglash uchun ba'zi bir psixologiya olamidagi hodisalarga murojaat qilish maqsadga muvofiqidir. Hozirgi davrda psixologiya fanining namoyandalarini keskin ravishda ikki qutbga ajratgan holda tahlil va talqin qilishning umri tugadi, lekin g'oyalar, nazariyalar o'rtasida qarama - qarshiliklar mavjud emas, degan ibora fan olamidan siqib chiqarilishini bildirmaydi, albatta. Iroda erkinligi to'g'risidagi g'oyat bahsli psixologik muammo sanaladi, chunonchi ushbu nazariya tarafdlarining fikricha, inson tomonidan amalga oshiriladigan ruhiy harakatlar biron bir sababiy bog'liqlikka ega emaslar, ular avtonomdirlar, lekin bular o'z xohishlaridan boshqa hech bir narsaga bo'ysunmaydilar. Mulohazadan ko'rinish turibdiki, irodaviy erkinlik shaxsdan tashqari hukm surishi, u boshqa ruhiy holatlar, hodisalar, voqyeliklar bilan go'yoki sababiy bog'lanishga ega emasdир. Insonning ijtimoiy-tarixiy taraqqiyoti davridagi bar-cha harakatlari to'la anglanilgan yoki yetarli darajada anglangan darajada ekanligidan

---

qat'i nazar ular obyektiv jihatdan psixikaning boshqa shakllari bilan izchil bog'lanishda bo'lib kelgan. Huddi shu boisdan shaxsning irodaviy harakatlari nima uchun aynan shunday amalga oshirilganligini aniqlash darajasi yuqori bo'lmasada, lekin biz ularni tushuntira berish imkoniyatiga egamiz. Ilmiy ma'lumotlarga qaraganda, shaxsning irodaviy harakati tamomila determinizmga (lotincha "determinure" "sababiy", "bog'liqlik" yoki "shartlanganlik" degan ma'noni bildiradi), binobarin, sababiy bog'lanish qonuniga bevosita bo'ysunadi. Iroda shaxsning psixologik qiyofasi, uning ijtimoiy hayoti va faoliyati sharoitida turli axborotlar natijasi sifatida yuzaga kelgan motivlarning xususiyati va maqsadi bilan uyg'unlashgandir. Shuningdek, irodaviy faoliyatning bevosita motivi (sababchisi, turtkisi) tariqasida harakatlar tizimini vujudga keltiruvchi, ularni tartibga soluvchi rang-barang vaziyatlar sharoitlar namoyon bo'ladi. Shuni unutmaslik joizki, shaxsning irodaviy faoliyati obyektiv jihatdan boshqa kategoriyalar bilan bog'langandir, biroq bundan iroda psixologik jihatdan ro'yobga chiqishiga inson mas'uliyatiga kirmagan, undan tashqari noma'lum majburiy zaruriyat degan xulosa kelib chiqmasligi lozim.

Irodaviy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilardan tashkil topgan:

- 1) irodaviy harakatlarni shaxs hamisha ularning subyekti sifatida amalga oshiradi;
- 2) irodaviy akt, harakat shaxs to'la - to'kis mas'ullikni zimmasiga olgan ish, amal sifatida ichdan (ichki dunyosida) kechiriladi;
- 3) irodaviy faoliyat tufayli inson ko'p jihatdan o'zini o'zi shaxs sifatida anglaydi;
- 4) irodaviy faoliyat sababli shaxs o'z hayot yo'li va taqdirini o'zi belgilashini tu-shunib yetadi va hokazo. Shu bilan birga iordaning faollashtiruvchi va jilovlab turuvchi (tormoz qiluvchi) funksiyalari birgalikda (hamkorlikda) hukm sursagina, faqat shundagina shaxsning o'z maqsadiga erishish yo'lidagi to'siqlarni yengshini kafolatlashi mumkin. Psixologiya fanida iroda nisbatan indeterministik qarash ham mavjud bo'lib, bunda psixik faoliyat biror narsa bilan belgilab bo'lmaydigan, ongsiz ravishda kechadi-gan dastlabki faollikka tobe hisoblanadi.

AQShlik psixolog U. Jems fikricha, hech narsaga bog'liqligi yo'q irodaviy hukm yetakchi rol o'ynaydi. Aslida esa shaxsning ish amallari, harakatlari hayoti va faoliyati obyektiv ravishda belgilanadi. O'z ichiga irodaviy harakatlarni mujassamlashtirgan motivlar shaxsning hozirgi davridan va o'tmishidan joy egallagan tashqi ta'sirlar natijasi sifatida insonni psixik rivojlanish jarayonida, uning borliq hodisalariga nisbataya faol munosabatida yuzaga chiqadi, asta-sekin tarkib topadi. Irodaviy harakatlarning sababiy bog'langanligi muayyan faoliyat usuli shaxsga majburan berilganini, shaxsiy xulq-atvori uchun javobgar emasligini, taqdiri azal deb tushuntirish huquqiga ega ekanligini anglatmaydi.

Irodaviy faoliyatni shaxs uning batamom oqibatlari uchun subyekt sifatida amalga oshiradi. Faoliyat uchun obyektning o'ziga mas'ul hisoblanadi, vaholanki, uning maqsadi doirasidan tashqari chiqadi. Subyekt muruvvat ko'rsatarkan, boshqacha tarzda yordam uyuشتiradi, muammolarni hal qilishga ko'maklashadi.

Shaxslar o'zlarining faoliyati uchun mas'uliyatni boshqa birovga yuklashga moyil-ligiga binoan, ular sezilarli ravishda bir-birlaridan tafovutlanadilar. Insonning shaxsiy faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuchlarda va sharoitlarda qayd qilish, shuningdek, shaxsiy kuch va g'ayratiga, qobiliyatiga moyillikni aniqlaydigan mezonlar nazorat lokusi (lotincha "lotus" "o'rnashgan joy" va "fransuzcha conrlrole" - "tekshirish" degan ma'nolarni anglatadi) deb ataladi. Ma'lumki, o'z xulq-atvori va o'z faoliyati sabablarini tashqi omillardan deb tushunishga moyil odamlar mavjud.

Iordaning o'ziga xos ko'rinishlari shaxsning tavakkalchilik vaziyatidagi xatti-harakatida ro'yobga chiqadi. O'ziga mahliyo qiluvchi maqsadga erishish yo'lida xavf-xatar,

muvaffaqiyatsizlik unsuri bilan ham hamohang, ogoh, dadil harakat tavakkalchilik deyiladi. Tavakkalchilik jarayonidagi noxushlik kutilmasi muvaffaqiyatsizlik ehtimoli bilan noqulay oqibatlar darajasi uyg'unlashuvi mezoni orqali o'chanadi. Tavakkalchilikda muvaffaqiyat bilan muvaffaqiyatsizlik kutilmasi ehtimoli yotadi, yutuqqa erishish shaxsda xushkayfiyatni vujudga keltirsa, mag'lublik esa noxushlik holatining bosh omili hisoblanadi. O'z-o'zidan ma'lumki, yutuq (g'oliblik) quvondi uyg'otsa, omadsizlik jazo, moddiy va ma'naviy yo'qotishni ro'yobga chiqaradi. Lekin shunga qaramasdan, insonlar tavakkal qilish harakatidan voz kechmaydi.

Psixologik manbalarda ko'rsatilishicha, tavakkalchilik harakatini amalga oshirishning o'zaro uyg'unlashgan ikkita sababi mavjudligi qayd qilib o'tiladi. Qarorga kelistning birinchi sababi – bu yutuqqa umidvorlik muvaffaqiyatga erishilganda kutilishi ehtimol qiymatning mag'lubga oqibati ko'rsatgichidan yuksakroq bo'lishiga ishonchdir. Ushbu voqyelik vaziyatni tavakkalchilik deb atalib, muvaffaqiyat motivatsiyasining muvaffaqiyatsizlikdan qutilish motivatsiyasidan yaqqolroq namoyon bo'lishida o'z ifodasini topadi. Shu boisdan tavakkalchilik inson uchun qaror qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadigan ruhiy hodisa hisoblanib, u yoki bu tarzdagi harakatni amalga oshirib, o'z xulq-atvorini namoyish qiladi. Irodaviy qaror qabul qilib tavakkalchilikdagi uning mardligi, tashabbuskorligi, qat'iyatligi mehnatda yutuqqa erishishni ta'minlaydi. Ammo bunday qarorga kelish goh o'zini oqlasa, gohida uning aksi ham mumkin. Bu borada harakatning xavfli yoki xavfsiz yo'llini tatbiq etish, tavakkalchilikning g'oyaviy, ma'naviy yuksakligi, qarorning oqilonaligi baxtli tasodif sari yetaklashi mumkin.

Tavakkalchilikning ikkinchi sababi xatti-harakatning xavfli yo'llini afzal bilgan xulq-atvorda kuzga tashlanadi. Bu voqyelik shaxsning vaziyat osti faolligi deb nomlanib, insonning vaziyat talabalaridan ustuvorlikka erishishida, undan (vaziyatdan) yuksakroq maqsad qo'ya olishda namoyon bo'ladi. Tavakkalchilikning bu turi "vaziyatusti" yoki "xolisonalik" deb atalib, tavakkalchilik uchun tavakkalchilikka yo'l qo'yishni anglatadi hamda tavakkalchilikning tavakkalchiligi atamasimi keltirib chiqaradi. Shaxsdagi tavakkalchilikni riskometr deb ataluvchi maxsus asbobda o'chab ko'rish mumkin. Bu asbob yordamida psixologik tajribada insonlarda muvaffaq bo'lish ehtimoli mayjud xolisonalik tavakkalchilikka moyillik, ularning haqiqiy xavf ostida irodaviy harakatlarini oldindan aytib berish (bashorat qilish) imkoniyati vujudga keladi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkunki, ta'limiy mashg'ulotlarda tarbiyachi har bir harakatning qanday bajarilishini oldin o'zi ko'rsatishi va undan so'ng bolalardan talab qilishi kerak. Mashq qilish orqali bolalarda juda elementar hisoblash, yozish va o'qish malakalari hosil qilinadi. Umuman, malaka va odatlarning inson hayotidagi roli katta. Buni biz mакtabga, maktabgacha ta'lim muassasasidan va to'ppa-to'g'ri uydan kelgan bolalarning taraqqiyot darajalari o'rtasidagi farqdan yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. "Pedagogik psixologiya" E.G'.G'oziyev // Noshir nashriyoti // Toshkent 2014-y
2. Umumiy psixologiya // P.I.Ivanov, M.E.Zufarova// Toshkent-2018
3. www.natlib.uz
4. www.ziyo.net
5. www.aim.uz

Bahriiddin UMURZOQOV,
Toshkent Davlat sharqshunoslik instituti doktoranti

ALISHER NAVOIY VA FAXRUDDIN ALI SAFIY MERO SLARIDAN TA'LIM-TARBIYA JARAYONIDA FOYDALANISH KONSEPSIYASI

Annotation

Maqolada Hirot ilmiy va adabiy matabining yetuk namoyondasi Faxruddin Ali Safiy haqidagi fikr yuritilgan. Shuningdek, Ali Safiy va uning otasi Voiz Koshifiyning Alisher Navoiy homiyligi ostida barakali ijod qilgani, ularning o'zaro ijodiy hamkorlklari xususan, Ali Safiyning "Rashahot" asari nodir qo'lyozma nusxalari bilan bosma va litografik nashrlari matni o'rtasidagi jiddiy farqlar haqida ham so'z boradi.

Kalit so'zlar. Hirot, Koshifiyning o'g'li, Safiy, Navoiy, "Rashahot ayn al-hayot", qo'lyozma, dastxat nusxa, "Anvor al-qudsiyya".

Статья посвящена жизни и творчеству выдающейся личности Фахруддина Али Сафи. Он является сыном крупного представителя научной и литературной школы Герата Мавлана Камал ад-Дина Хусейна Ваиза Кашифи. Али Сафи был учеником Алишера Наваи. Ему принадлежит несколько суфийских произведений. Историки и литературоведы в своих научных исследованиях использовали только литографические издания известного сочинения Али Сафи "Рашахат айн ал-хайат".

Ключевые слова. Герат, сын Кашифи, Али Сафий, Наваи, "Рашахат айн ал-хайат", рукопись, автограф, "Анвор ал-кудсия".

The article is devoted to life and creativity outstanding personality Fakhreddin Ali Safi. He is the son of the largest representatives of the scientific and literary school of Heart Maulana Kamal al Din Hussein Vaiz Kashifi. Ali Safi belongs to the sufi works. Historians and literary critics use only lithographic edition of the famous work "Rashahot ayn al hayat" of Ali Safi.

Key words. Herat, son of Kashifi, Ali Safi, Navaiy, manuscript, autograph, "Anvor al Qudsia".

Sharq adabiyoti o'ziga xos badiiyatga, o'ziga xos teran mazmun-mohiyatga ega g'oyat nafis adabiyotdir. Bu adabiyot daho ijodkorlarining barcha durdona asarlari eng avvalo, (ya'ni, sog'lom e'tiqod)ning, so'ngra pokdomonlik, odob-axloq, yuksak insoniy fazilatlarning oliy samarasini o'laroq, yana bunga qo'shimcha sifatida ulug' iste'dodlarining bir-birlariga o'zaro beg'araz, ijobji ta'sirlari natijasida paydo bo'lgan. Darhaqiqat, mumtoz adabiyotimiz daholarining

asarlarini chuqurroq tahlil qilgudek bo'lsak, ular eng avvalo, bir-birlarining qarashlarini to'ldirishga, mukammallashtirishga harakat qilganlariga amin bo'lamiz. Shu boisdan, ham ularning hayot va faoliyatlarini inkor qilmagan holda asar mazmun-mohiyatiga yangicha mazmun kiritish, shu sohada yangi so'z aytish, yangi bilimga qarashlarni o'rta ga tashlash, ijod va tafakkurda yangi bir pog'onaga ko'tarilish hodisasi ro'y ber- gan. XX asrning boshida rus akademigi E.E. Bertels sharq badiiy adabiyotining bun- day o'ziga xosligini e'tirof etgan va sharq mumtoz adabiyotiga "g'arb kitobxoni ko'zi bilan qarash" xato ekanligini yozgan edi. Adabiyotshunos olim o'zining bu kabi xu- losalarida haqli edi. Ayniqsa, uning 1928-yilda yozgan "Navoiy va Attor", 1941-yilda yozgan "Navoiy dunyoqarashiga doir" nomli maqolalarida Sharq adabiyoti daholari mi- solida keltirgan fikr-mulohazalari bugun ham g'oyat ahamiyatli¹.

Tan olishimiz kerakki, zarurat taqozosи XX asr boshlарida paydo bo'lган o'zbek adabiyoti rus klassik va g'arb adabiyotiga havasdan paydo bo'lган dunyoviy adabiyot hisoblanadi. Shu narsa achchiq haqiqatki, o'tgan asr oxirlarida bu zamonaviy adabiyotga haddan ziyod e'tibor ko'pchiligidizni mumtoz adabiyotimiz haqida "bu adabiyot o'tmishda qolgan, u o'tmish adabiyoti", degan noto'g'ri fikr-mulohazalarga olib keldi. Natijada, biz "aqli omi insonlar"ga aylanib qoldik. Bu noto'g'ri fikr, yanglish xulosa bugun ham zimdan hamon faoliyat ko'rsatmoqda. Holbuki, bugun ma'naviyatimizga eng zarur ozuqani, quvvatni, afsuski, o'zimiz tan olgan, biz haddan ziyod e'tibor bergen, ya'ni "adabiyot" deyilganda, darhol sизу biz tasavvur qiladiganimiz bugungi zamonaviy adabiyot ta'minlay olmayotir. Bu ulug' vazifa mumtoz adabiyotimizsiz hal bo'lishi dargumon.

XV asrning ikkinchi yarmi XVI asrning boshi Hirotda ilmiy-adabiy maktablar gullab-yashnagan bir davrdir. Ba'zi tarixchi olimlar, tadqiqotchilar Hirotda ilmiy-adabiy maktabining gullab-yashnashi hodisasini "Mirzo Ulug'bekning fojiali o'limidan keyin Samarcandagi ilmiy muhit Boyqaro taxtga chiqqach, Hirotda ko'chdi", deya Husayn Bayqaroning saltanatga kelishi bilan, ya'ni Boyqaro shaxsiyati bilan bog'laydilar yoki shunga ishora qiladilar. Aslida bu zohiriy sababdir. Botiniy, ya'ni asl sabab esa bu bevosita *Amir Nizomiddin Alisher Navoiyning* (Ali Safiy Koshifiy "Rashahot"ning bir necha joyida Hazratni shunday tilga olgan) shaxsiyati, olyijanob fazillatlari, shaxsiy sa'y-harakatlari, olyi himmati, ilm, ijod, san'at ahliga bo'lган yuksak e'tibori samarasи bo'lganligi kunday ravshandir. Xuddi shunday holat bugun yurtimizda ilmga, ilm ahl- lariga nisbatan o'zgargan ijobji e'tiborda o'z aksini topmoqda. O'sha davrda, haqiqatan, Hirotda adabiyot va san'atning barcha sohalarida ulkan yuksalishlar yuz berdi, madaniy-ma'naviy sohalarda ajoyib yutuqlar qo'lga kiritildi.

Alisher Navoiyning homiyligi, xos e'tibori natijasida barakali ijod qilganlardan biri Savzavorlik Husayn Voiz Koshifiy va uning o'g'li Ali Safiyidir. Alisher Navoiy hazratlari- ning beg'araz moddiy va ma'naviy yordami sabab Koshifiylar oilasi nomi abadiyatga muhrlandi.

Mumtoz adabiyotimizni har tomonlama o'rganishga e'tibor kuchayayotgan hozirgi kunda badiiy adabiyotda an'ana va ijodiylik nuqtayi nazaridan manbalarni o'rganish muhim ilmiy-nazariy ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazaridan qaraganda, Xoja Ubaydulloh Ahror, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiyning zamondoshi, mashhur mu- fassir Husayn Voiz Koshifiyning o'g'li bo'lган mohir tazkiravanis, olim va shoir Faxruddin Ali Safiyining ilmiy-adabiy merosini va ayniqsa, uning shoh asari hisoblangan "Rasha- hot ayn al-hayot" (Hayot bulog'idan tomgan tomchilar) asarining g'oyaviy-badiiy va janr

¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды., – М., 1965.

---

xususiyatlarini shu turdagи asarlar silsilasi bilan qiyosiy-tipologik jihatdan tadqiq qilish va qiyosiy-tipologik tahlil asosida yaxlit ilmiy tadqiqot yaratish davr talabidir. "Rashahot ayn al-hayot" tasavvufiy adabiyotning g'oyat nodir, betakror namunasidir.

Adabiyotshunoslik fanida mustaqillik davrigacha Faxruddin Ali Safiy ibn Husayn Voiz Koshifiy hayoti va ijodi haqida biron ta maxsus tadqiqot yo'q. Faqtgina Ali Safiyning "Rashahot ayn al-hayot" asarining toshbosma va litografik nashrlaridan taixchi olimlarimiz va adabiyotshunoslari o'z ilmiy tadqiqotlarda istifoda qilishgan².

Ali Safiyning adabiy-irfoniy qarashlari ustida ilmiy tadqiqot olib borgan tojik olimi M.Ne'matovning e'tirofiga ko'ra, Ali Safiyning asarlariga murojaat Tojikistonda oxirgi o'n yillikda ancha kuchaygan³. Ammo bu tadqiqotlar, asosan, Ali Safiyning O'zbekistonda 2004-yilda amalga oshirilgan "Rashahot" asari ilmiy-ommabop nashri hamda Eronda eronlik olimlarning sa'y-harakatlari bilan chop qilingan "Rashahot", "Latoyif at-tavoyif" kabi zamonaviy nashrlar asosida olib borilmoqda⁴. O'rni kelganda shuni e'tirof etish o'rinligi, eronlik olimlardan Ali Asg'ar Muiyniyon Ali Safiyning "Rashahot" asarini, Ahmad Gulchin Maoniy esa "Latoyif at-tavoyif" asarining zamonaviy nashrini tayyorlashda anchagina muvaffaqiyatga erishganlar⁵.

XV asrda yashab ijod etgan yetuk tazkiranavis va shoir Ali Safiy, haqiqatan, o'z davrining yetuk, mumtoz siymolaridan biri hisoblanadi.

Ali Safiy asarlari muqaddimasida o'zini quyidagicha tanishtirgan: "Faxruddin Ali ibn Husayn al-Voiz al-Koshifiy – u "Safiy" taxallusi bilan tanilgandir."

Ma'lum bo'lmoqdaki, Ali Safiy Hirot ilmiy va adabiy maktabining yetuk namoyandas bo'lgan Mavlono Husayn Voiz Koshifiyning o'g'lidi.

Alisher Navoiy "Majolis an-nafois" nomli asarida Ali Safiy haqida bunday yozgan: "Ul bag'oyat darveshvash va foni, dardmandsheva yigitdur. Hirotidan Samarcandga Hazrati Xoja Ubaydulloh Ahror suhbatiga musharraf bo'lur uchun bordi va andoq derlarkim, onda qabul sharafin topib, irshod va talqin saodatiga sarafroz bo'lub, yana Xurosonga keldi."

Navoiy ham Ali Safiyni shoir sifatida tilga olmagan, aksincha uni nazmga havasi bor bir inson sifatidagina eslab o'tgan, xolos. Lekin, Faxruddin Ali Safiy "Safiy" taxallusi bilan she'rilar yozgan. Masalan, "Rashahot ayn al-hayot" ("Hayot bulog'idan tom-chilar") asarida uning o'ndan ortiq ruboiy va baytlari mavjud.

Shuningdek, Ali Safiy ikkita she'riy doston ("Mahmud va Ayoz" nomli she'riy manzuma, "Farasnomai Safiy" dostoni), ikkita she'riy qasida ham yozgan. Mazkur she'riy asarlarning yozilishiga uning hayotidagi muhim voqye'a-hodisalar sabab bo'lgan. Ali Safiy "Latoyif at-tavoyif" asari debochasida yozishicha, u 1532- yil oxirida Hirot qamalidan keyin turli qiyinchilik va balo-uqubatlardan uzoq bo'lish maqsadida G'urjistonga⁶ Shoh Muhammad Sayfulmuluk xizmatiga bongan.

Shoh Muhammad Sayfulmuluk Ali Safiyga hurmat ko'rsatadi. Shu bois Ali Safiy

² Abdullayev I. Naqshbandiya – olamshumul ta'lomit // O'zbekistonda ijyimoiy fanlar.

–Т., 1993. № 9-10. Б. 55-58.; Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI – XVII вв. (Письменные памятники) / Отв. ред. У.И.Каримов. –Т., 1985. Бабаджанов Б.М. Политическая деятельность шейхов накшбандия в Мавераннахре (перв. пол. XVI в.); Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. –Т., 1996.

³ <http://cheloveknauka.com/rashahotu-aynilhaet>

⁴ http://dissland.com/catalog/rashahotu_aynilhaet.

⁵ Qarang: Mavlono Faxruddin Ali Safiy. Latoyif al-tavoyif / Nashrga tayyorlovchi: Ahmad Gulchin Ma'oniy.

⁶ G'urjiston – Hirot, G'ur, Marvarud va G'azna oralig'idagi tog'li nohiya.

ko'p tahlikalardan omon qolgan. Chunki bu davr sunniylar va shi'alar tortishuvlari avj olgan bir davr edi.

Ali Safiy o'ziga ko'rsatilgan izzatu hurmatdan xursand bo'lib, Shoh Muhammadni maqtab bir qasida yozadi. U mazkur qasidasida azob-uqubatlardan qanday omon qolganiga alohida urg'u bergan.

Tojikistonlik olim M. Ne'matov o'z tadqiqotida Ali Safiyning yana bir asari, ya'ni "Lug'ati Ali Safiy" ("Ali Safiyning so'zligi") borligini qayd etgan⁷. Ushbu asar nasriymi va yo she'riymi, bu haqda yozmagan. M.Ne'matov eronlik tadqiqotchilar bergan ma'lumotga asosanlangan. Ammo biz XV-XVI asr va undan keyingi davrlar qo'lyozma manbalarida hozircha bu xususda aniq bir ma'lumot topilmagan.

Ali Safiy o'zining "Rashahot" asarida Abdurahmon Jomiy zikriga maxsus bob ajratgan va uning hayoti va faoliyati haqida mufassal so'z yuritgan. Mazkur o'rnlarda u Navoiyning o'z ustozi Mavlono Jomiyiga nisbatan har doim nechog'lik yuksak ehtirom ko'rsatganiga, bu bilan hazrat Navoiyning chirolyi odob-axloqli, komil inson hamda olivyjanob qalb egasi bo'lganligiga alohida urg'u bergan. Chunonchi, Navoiy Mavlono Jomiyini hajdan qaytishini orziqib kutgan. Husayn Bayqaro Marvda ekan, unga "Mavlono Jomiy hazrat Hirotg'a yetib kelibdilar" degan xabar yetganida, Boyqaro darhol o'z ixlosi va hurmatini ifodalab "loyiq tuhfalar" bilan bir maktub yuboradi. Ajoyib tasodif, Mavlono Jomiy qo'liga Boyqaro maktubi va Navoiyning ruq'asi bir vaqtida yetib kelgan.

Darhaqiqat, hazrat Navoiy kattalarga hurmat, kichiklarga izzat bobida faqat o'z zamondoshlarigagina emas, balki keyingi nasllar uchun ham ulkan ibrat namunasi edi. Navoiyning homiyligi bois Hirotda yuzlab iste'dod egalari erkin, g'am-tashvish nimaligini bilmay ijod qilish baxtiga musharraf bo'lishgan. Ana shu iste'dodlar qatorida Mavlono Husayn Voiz Koshifiy va ul zotning o'g'li Faxruddin Ali Safiy ham munosib o'rin olgan bo'lib, ota va o'g'ildan insoniyatga boy ilmiy-adabiy meros qoldi.

Xulosa qilib aytganda, mumtoz adabiyotimizning yetuk siymolari Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning himoyasi ostida yetishgan Mavlono Ali Safiy kabi olim va fuzalolar, ijodkorlar haqida kelgusida yirik monografik tadqiqotlar yaratish tadqiqotchilarimiz oldida turgan muhim ishlardan biridir.

Foydalilanigan adabiyotlar:

1. Бертельс Е. Э. Избранные труды. – М., 1965, – С. 389.
2. Abdullayev I. Naqshbandiya – olamshumul ta'limot // O'zbekistonda ijtimoiy fanlar. – Т., 1993. № 9-10. В. 55-58.: Ахмедов В. Историко-географическая литература Средней Азии XВИ – XВИИ вв. (Письменные памятники) / Отв. red. У.И.Каримов. –Т., 1985.
3. Бабаджанов Б.М. Политическая деятельность шейхов накибандия в Мавераннахре (перев. пол. ХВИ в.): Автограф. дисс. ... канд. ист. наук. –Т., 1996.
4. <http://cheloveknauka.com/rashahotu-aynilhaet>
5. Faxruddin Ali Safiy. Rashahot ayn al-hayot (Obihayot tomchilari): tarixiy-ma'rifiy asar / Tarjimon: Domla Xudoybergan ibn Bekmuhammad (XIX asr). Joriy alifbodagi yozuvga tabdil qilib, nashrga tayyorlaganlar va kirish so'z mualliflari: Mahmud Hasaniy, Bahiriddin Umurzoq. So'ng so'z muallifi va mas'ul muharrir: B. Umurzoqov. –Т., 2004, 534-b.

⁷ <http://cheloveknauka.com/rashahotu-aynilhaet>.

Bahodir HAYDAROV

Toshkent shahar Xalq Ta'limi Xodimlarini Qayta Tayyorlash Ularning Malakasini
Oshirish instituti dotsenti

Jamshid ELMURODOV

T.N. Qori Niyoziy nomidagi O'zbekiston Pedagogik Fanlari Ilmiy Tekshirish Instituti
tayanch doktoranti (PhD)

UMUMTA'LIM FANLARIDAN MULTIMEDIA ILOVALARINI YARATISHNING USLUBIY VA DIDAKTIK ASOSLARI

Аннотация

Maqolada multimedia ilovalarining an'anaviy ma'lumot manbalaridan afzallik tomonlari yoritib berilgan. Muallif tomonidan multimedia ilovalaridan foydalanishda kerak bo'ladigan tavsiyalar ishlab chiqilib, taqdim qilingan.

Kalit so'zlar. Multimedia, multimedia ilovalari, motivatsiya, baholash, o'quv-uslubiy majmua, animatsiya, video, grafik.

В статье изложены преимущества мультимедийных приложений от традиционных источников данных. Автором разработаны и представлены рекомендации, которые необходимы для использования мультимедийных приложений.

Ключевые слова. Мультимедиа, мультимедийные приложения, мотивация, оценка, учебно-методический комплекс, анимация, видео, график.

The article outlines the benefits of multimedia applications from traditional data sources. The author has developed and presented recommendations that are necessary for using of multimedia applications.

Key words. Multimedia, multimedia applications, motivation, evaluation, educational complex, animation, video, graphics.

Multimedia ilovalari an'anaviy ma'lumot manbalaridan ko'ra keng ko'lamdagi ma'lumotlarni taqdim etish, ko'rgazmali va uyg'unlashgan holda nafaqat matn, grafik, sxemalar, balki ovoz, animatsiya, video va boshqa multimedia imkoniyatlardan foydalanish, axborot turlarini o'quvchilarning qabul qilish (idrok etish) darajasi, imkoniyati va mantiqiy o'rganishiga mos ravishda hamda qulay ketma-ketlikda tanlab olish imkoniyatini yaratadi. Shu bois, multimedia ilovalaridan foydalangan holda darslarni tashkil qilish vaqtini tejash imkonini beradi va o'quv materiallarining taqdimotini jadallashtiradi va qiziqarli qiladi.

Multimedia ilovalarining bunday ko'p kanalli va murakkab tuzilmasi uni yaratishning alohida uslubiy va didaktik asoslarini ishlab chiqish vazifasini keltirib chiqaradi. Quyida shu xususda so'z yuritiladi.

Odatda multimedia ilovalarini yaratish quyidagi bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- o'quv materialini tanlash va tarkibiy bo'laklarga bo'lish;

- ilova ssenariysini tuzish;

- taqdimotlar dizaynini ishlab chiqish;
- mediafragmentlar (matnlar, illyustratsiyalar, video materiallarni tasvirga olish, audio materiallarni yozish, musiqiy sayqal berish);
- tayyor ilovalni testlash (tekshirish).

Multimedia ilovalari asosida o'quv taqdimotlari tayyorlashda quyidagi jihatlarga alohida e'tibor berish lozim:

Motivatsiya. Motivatsiya - bu ta'lif jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u darsning barcha bosqichlarida qo'llab-quvvatlanishi lozim. Maktab o'quvchilari oldida maqsadning aniq qo'yilishi juda katta ahamiyatga ega. Belgilangan maqsad va vazifalar o'quvchilarning tayyorlarligi darajasiga mos kelmasa, motivatsiya tezda sustlashadi.

O'quv maqsadlarini aniq belgilash. Darsda ishtirok etayotgan o'quvchi undan nima talab qilinishini oldindan bilishi kerak. Shundagina, u dars jarayonida maqsadga mos ravishda harakat qiladi. Shu bois, o'quv maqsadlari dars boshlanishidan oldin aniq va ravshan qo'yilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'quv materiallarini qabul qilish va o'zlashtirish uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish. Mazkur shart-sharoitlarini yaratishda darslikka kiritilgan yoki o'qituvchi tomonidan tayyorlangan yordamchi materiallar (o'quvchi uchun qo'llanma) foydali bo'lishi mumkin.

O'quv materiallarini taqdim etish. O'quv materiallarini taqdim qilish strategiyasi hal qilinadigan o'quv maqsadlariga mos va bog'liq holda belgilash tavsiya etiladi. Ekranga beriladigan o'quv kadrlarini bezash ham muhim muammo hisoblanadi. Ularni o'qish va o'rganishga qulay sharoitlar yaratishning ma'lum tamoyillaridan foydalangan holda amalga oshirish lozim.

Baholash. Multimedia ilovalari bilan ishlash jarayonida o'quvchilar o'quv materiallarini qanday o'zlashtirib borayotganliklarini bilishlari kerak. Bu holatda eng muhim "o'quvchi – o'qituvchi – o'quvchi" muloqotini tashkil qilish hisoblanadi. Buning uchun o'quvchilarining loyiha ustida ishslash yoki hamkorlikda o'rganish faoliyatlarini tashkil etish, babs-munozaralar o'tkazish tavsiya etiladi.

O'quv-uslubiy majmuuning didaktik funksiyalarini ta'minlash maqsadida multimediali taqdimotga quyidagi talablar qo'yiladi:

- o'quv materialini o'rganishni muayyan bosqichlarga va tugal mazmunga ega bo'lgan bo'laklarga (modullarga) ajratish tavsiya etiladi;
- har bir bosqichda o'quvchining qiziqishini uyg'otish uchun keyingi bosqich materialining alohida diqqatga sazovor qismlarini keltirish va to'liq matnni keyingi bosqichda berish va namoyish qilish lozim;
- o'quv materialini shunday taqsimlash va joylashtirish kerakki, yangi materialni namoyish etish oldingi bosqich materiallarini takrorlash asosida amalga oshirilsin;
- o'quv materialining bo'laklari mazmuniga urg'u berish uchun ular audio yoki video ma'lumotlar bilan birga berilishi mumkin. Turli tipdagisi yoki gipermatnli ma'lumotlarni taqdim qilish uchun ko'p oynali interfeysdan foydalananish tavsiya etiladi;
- multimedia ilovalarida qo'shimcha materiallar, shuningdek, mavzuni chuqur o'rganish uchun mo'ljallangan materiallar ham bo'lishi mumkin;
- multimedia ilovalarining eng muhim elementlari ko'rsatma berish yoki tushuntirishlar bo'lishi lozim. Taqdimotning ma'lumotnomaga tarzidagi materiallarda fanga yoki dars mavzusiga oid asosiy tushunchalar, faktlar, fanning rivojlanishiga oid tarixiy materiallar, fan elementlarining xususiyatlari taqposlash uchun jadvallar va boshqa ma'lumot tariqasida qo'shimcha ravishda beriladigan resurslar bo'lishi maqsadga muvofiq.
- o'quv materialining har bir tarkibiy qismlari o'rganilib chiqilgandan so'ng, ilo-

---

vada umumlashtiruvchi material, ya'ni o'rganilgan o'quv materialning qisqacha mazmuni bo'lishi lozim.

— multimediali taqdimot takomillashtirish va rivojlantirish uchun ochiq bo'lishi lozim, ya'ni har bir o'rganuvchi uni boyitish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak.

— multimediali ilovaning matnidan nusxa ko'chirish va uni bosmadan chiqarish imkoniyatlari mavjud bo'lishi zarur.

Multimedia ilovalarini tayyorlashda internet resurslaridan, zamonaviy multimedia ensiklopediyalaridan va elektron darsliklardan foydalanishi kerak bo'ladi. Vaqt o'tishi bilan tarmoqda eng yaxshi multimedia ilovalari paydo bo'lishi mumkin. Shu bois, ularga berilgan iqtiboslar, kelgusida darsni yanada samarali tashkil etishda qo'l keladi va ular resurs bazalari sifatida ishlatalishi mumkin bo'ladi. Multimedia ilovalarini yaratishda o'quv fani (mavzusi) va tashqi axborot resurslari orasidagi bog'liqliklarni va aloqalarni imkon boricha ko'proq topish va ulardan samarali foydalanish kerak bo'ladi. Bu taqdimotni yanada qiziqarli, dolzarb va hayajonli qilish imkonini beradi. Ilovada ishlataladigan multimedia vositalari o'quvchilar bilan samarali hamkorlik qilish imkonini beradi. Ta'lrim jarayonining bu jihatlarini oldindan rejalashtirish lozim bo'ladi.

Moslashuvchanlik — samarali multimediali taqdimotlarning eng muhim omili hisoblanadi. Shundan kelib chiqib, taqdimot jarayonida o'quvchilarning u yoki bu o'quv materialiga bo'lgan javob reaksiyasini asosida ilovaga tegishli o'zgartirishlar kiritib borish tavsiya etiladi.

Turli xil grafiklar, animatsiyalar va simulyatsiya vositalarini qo'llash interaktiv kurslarning jozibadorligini oshirish uchun xizmat qiladi. Pishiq o'ylangan va yaratilgan multimediali taqdimot o'quvchilarning e'tiborini o'quv materialiga tortishi va ularning o'rganishga qiziqishini uyg'otishi mumkin. Biroq, taqdimotning tashqi ko'rinishini bezash maqsadida maxsus effektlardan foydalanishni suiste'mol qilish kerak emas. Agar ilovada maxsus effektlar haddan tashqari ko'payib ketsa, unda taqdimotning samarasini shuncha pasayadi. Yetkazib beriladigan o'quv materiali va unga yo'ldosh bo'lgan maxsus effektlar o'tasidagi shunday muvozanatni topish kerakki, o'quvchilarning diqqatini o'quv materialidan chalg'imasin, maxsus effektlar esa bunga yordam bersin. Ushbu qoida nafaqat ta'lrim taqdimotlari uchun balki, umuman barcha multimedia taqdimotlari uchun ham o'rini bo'ladi.

Multimediali taqdimot o'qituvchi yoki o'quvchi uchun ikkita versiyadan yaratilishi mumkin. Multimediali ilovalar doimiy ravishda yangi materiallar bilan yangilanib, takomillashtirib boriladi. Shu bois, taqdimotning o'qituvchilar uchun mo'ljallangan versiyasida bunday imkoniyat bo'lishi kerak. Taqdimotlarning o'quvchilar uchun mo'ljallangan versiyasida ilovalar ularning shaxsiy ishlamanalari va bajargan topshiriq namunalari bilan to'ldiriladi. Zamonaviy dasturiy ta'minotlar va texnik vositalar multimedia ilovasining mazmunini oson va tez o'zgartirish hamda katta hajmdagi ma'lumotlarni saqlash imkonini beradi.

Multimedia ilovalarining bu jihatlari ularini ishlab chiqishga ham muayyan talablari qo'yadi. Avvalo, multimedia ilovasining ssenariysini yozishda quyidagi tamoyillarga roya qilish tavsiya etiladi:

— ilova qisqa, qulay va kompleks tarzda loyihalashtirilishi kerak. Har bir ilova ko'pi bilan 20-25 episodli slaydlarda iborat bo'lib, uning davomiyligi 2-3 daqiqadan 15-20 daqiqagacha bo'lishi mumkin.

— nazariy materialni bayon qilishda uning bir nechta o'zak, muhim asosiy fakt va tushunchalarini ajratib olish va namoyishlar davomida vaqtiga vaqtiga bilan ularni takrorlash va mustahkamlash maqsadida qaytarib turish lozim.

Shuningdek, multimediali taqdimot yaratishda quyidagi ko'rsatmalarga rioya qilish maqsadga muvofiq bo'ladi:

- taqdimot yaratishga kirishishdan oldin, u nima haqida bo'lishini aniq tasavvur qilish kerak;
- taqdimotda ortiqcha narsalar bo'lishi kerak emas. Har bir slayd bayon qilishning kerakli elementi bo'lishi va taqdimotning umumiy g'oyasiga to'g'ri kelishi va uni ochishga xizmat qilishi zarur;
- belgilar stili va fon rangini tanlashda tayyor andozalardan foydalanish tavsiya etiladi. Ijodiy yondashuvga keng o'rinn berish lozim. Illovada o'quvchilarning grafiklarni tanlash, joylashtirish va maxsus effektlarni yaratish bo'yicha ijodiy izlanishga doir interaktiv imkoniyatlar taqdim qilinishi lozim;
- slaydlarni keraksiz tavsiotlar bilan ortiqcha yuklanmasligi lozim. Ba'zan bitta murakkab slayd o'rniqa bir necha oddiy slaydlarni taqdim qilish yaxshidir. Bitta slaydga keragidan ortiq ma'lumotlarni tizishtirish maqsadga muvofiq emas;
- qo'shimcha effektlar orqasidan quvish, ularni suiste'mol qilmaslik kerak. Ularning sonini minimumga tushirish va ulardan faqat taqdimotning asosiy jihatlariga e'tiborni qaratish maqsadida foydalanish kerak. Ovozli va vizual effektlar hech qachon oldindi planga chiqib qolmasligi va berilishi lozim bo'lgan o'zak ma'lumotlarni to'sib qo'ymasligi lozim.

Multimedia ilovalarini yaratishda quyidagi jihatlarga ham e'tibor berish lozim:

- har bir modul uchun o'rganuvchilarga mos bayon shaklini va modulga (kontentga) oid nom, matn, rasmlar, jadvallar, grafiklar, ovoz, videoni va boshqa multimedia imkoniyatlarini taqdim etish;
- modullarga tegishli o'quv materiallarini o'rganish jarayonida o'quvchilarning kognitiv faoliyatini modellashtirish va natijalardan uni yaratishda (masalan, slayddan-slaydga o'tishlarning asosiy ketma-ketligini aniqlashda) foydalanish;
- o'zlashtirilgan bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash va o'quvchilar bilan qayta-alloqani o'rnatishni (masalalar, nazorat savollari, modellashtirishga oid topshiriqlarni tanlashni, javoblarni tahlil qilish usullarini ishlab chiqishni, tipik noto'g'ri javoblarga ko'rsatmalar, maslahatlar hamda yordam berishni) loyihalashtirish;
- ergonomik talablarga muvofiq matnlar tuzish, rasm, chizma, jadval, diagramma, video ketma-ketliklarni tanlash va ishlab chiqish;
- darsning har bir bo'limi modullarini ergonomik nuqtayi nazardan tuzish.

Shu nuqtayi nazardan, har bir modulni quyidagi tarkibda tuzish tavsiya etiladi:

- psixologik tayyorgarlik matni (modul annotatsiyasi va unga kirish)
- modulning o'quv maqsadlari va vazifalari;
- o'quv materiallari;
- modul bilan bog'liq asosiy muammolar, o'zak masalalar ro'yxati;
- o'quvchilarning oldindi eng yaxshi ishlaridan namunalar;
- o'quvchilarning yangi ishlari va ishlanmalari;
- o'z-o'zini tekshirish va refleksiya uchun savollar (javoblari, sharhlari va tavsiyalari bilan);
- modulning tuzilmaviy-mantiqiy sxemasi;
- modulga doir o'quv adabiyotlari ro'yxati, modul mavzusiga oid internet saytlari-dagi resurslarga havolalar.

Multimedia taqdimotlarini yaratishda kompyuter ekranidan axborotlarni qabul qilishning o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olish kerak bo'ladi. Butun dars uchun ma'lumot berishning yagona uslubini (stilini) saqlash kerak. O'quv materialini taqdim etishning

---

tuzilmasi va shaklini (foydalanuvchining interfeysi, grafik elementlardan foydalanish, dars andozalarini yaratishni) bixillashtirishga (unifikatsiya qilishga) intilish lozim.

Times, Arreal kabi standartlardagi shriftlardan foydalanish tavsiya etiladi. Butun taqdimot uchun ko'pi bilan ikki yoki uch xil shriftdan hamda matn belgilariidan (marker-lardan) foydalanish tavsiya etiladi;

Taqdimotda ranglardan unumli va to'g'ri foydalanish tavsiya etiladi. Matning alo-hida qismlarini ajratish uchun qalin va kursiv harflardan, Matn va uning fonini ajratishda kontrast ranglardan foydalanish maqsadga muvofiq. Barcha taqdimot bir rang palitrasida, odatda bitta shablonga asoslangan stilda amalga oshirish lozim. Taqdimotni kompyuter ekranidan oson va qulay tarzda o'qilishiga erishish lozim. Taqdimot matnlari katta bo'lmasligi kerak. Materialni taqdim etishning siqilgan, tezis ko'rinishidagi usulini qo'llash tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, multimedia ilovalarining dars jarayonida qo'llanishi murakkab bo'lgan mavzularni o'quvchi tomonidan vizual tarzda qabul qilish, mavzular yuzasidan o'quv topshiriqlarini turli o'yin yoki testlar yordamida bajarish orqali oson o'zlashtirilishi nazarda tutiladi. XXI asr axborot texnologiyalari asri, yosh avlod bunday o'qitish vositalaridan samarali foydalanish imkoniyatlariga ega ekanligi sababli bu yo'nalishdagi ishlarni yanada takomillashtirib borish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Begimkulov U.Sh., Djurayev R.X. va boshq. Pedagogik ta'limni axborotlashtirish: nazariya va amaliyot. Monografiya / Mas'ul muxarrir N. Taylakov. – Toshkent: Fan, 2011. - 232 b.
2. Интерактивный комплекс в образовательном процессе. Монография / Djuraev R.X., Soy M.N., Daniyarov B.X., Gayer T.V.; pod red. R.X. Djuraeva. - Tashkent: Sharq, 2011. - 268 с.
3. Armando Irrinione. Multimedia Technologies in Education// IGI Global, distributing in print or electronic forms without written permission of IGI Global is prohibited./ Italy 2009
4. Захарова И. Г. Информационные технологии в образовании: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – 3-е изд., – М.: “Академия”, 2007. – с. 192
5. Красилников И. В. Информационные аспекты разработки и применения в вузе электронных учебных пособий. Монография. М.: “РХТУ”, 2007. – с. 114
6. Даненова Г. Т., Сейдыгальымов С. С. Информационные технологии управления учебным процессом // Международный журнал экспериментального образования, № 4 (част 2), 2015.
7. Шодырова Б. Х., Аевлова е. К. Применение мультимедийных средств в процессе обучения // Молодой ученый. – 2016. – №20. – С. 223-227. – URL <https://moluch.ru/archive/124/34119>
8. Клемешова Н.В. Мультимедиа как дидактическое средство высшей школы / Н.В. Клемешова : автореф. дисс. канд. пед. наук. – Калининград, 1999.
9. Егорова Ю.Н. Мультимедиа как средство повышения эффективности обучения / Ю.Н. Егорова: автореф. дисс. канд. пед. наук. –Чебоксары, 2000.
10. Угорова Ю.Н. Мультимедиа технология как комплексное средство повышения качества обучения / Ю.Н. Егорова, М.Н. Морозов, В.К. Кириллов // Материалы Региональной научно-практической конференции. – Чебоксары, ЧТУ им. И.Н. Ульянова, 1999. - С. 170-172.

Тельман АЧИЛОВ,
доцент, кафедры физической культуры,
ТГПУ имени Низами

ПОСТРОЕНИЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОЙ МОДЕЛИ УЧИТЕЛЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация

Maqolada kompetent yondashuvini rivojlantirishning asosiyo yo'nalishlari, jismoniy tarbiya o'qituvchisi malakasini oshirish modelining xususiyatlari, jismoniy tarbiya o'qituvchisi malakasining kasbiy-shaxsiy va kasbiy faoliyati tarkibiy qismlarining tavsifi, uning kompetensiyalari tasvirlangan.

Kalit so'zlar. Kompetensiya, jismoniy tarbiya o'qituvchisining kompetent modeli, kasbiy tayyorgarlik.

В статье представлены основные направления развития компетентностного подхода, раскрыты особенности построения компетентностной модели учителя физической культуры, рассмотрены характеристики профессионально-личностного и профессионально-деятельностного компонентов компетентности учителя физической культуры, описаны его компетенции.

Ключевые слова. Компетенции, компетентностная модель учителя физической культуры, профессиональная подготовка.

The article presents the main directions of competence development based on approach, the features of the construct competence models of physical culture teachers, the characteristics of the professionally personally and professionally-active components, the competence of teacher's physical culture are described.

Key words. Competence, competence model of teacher's physical culture, professional training.

В последние годы сформировалась новая образовательная парадигма, в рамках которой качество современного образования будет определяться тем, насколько выпускники вуза обладают такими качествами, как самостоятельность, организованность, а также насколько у них развиты умения творчески решать профессиональные задачи, проектировать собственную деятельность, быть готовыми к ускоренной адаптации в меняющихся политических, экономических условиях.¹

Достижению данной цели будет способствовать направленность процесса профессиональной подготовки на формирование у будущих специалистов основ профессиональной компетентности. Говоря о профессиональной деятельности

¹ Хазова, С.А. Развитие конкурентоспособности специалистов по физической культуре и спорту в процессе профессиональной подготовки: Монография / С. А. Хазова. – Майкоп, 2011. С. 370.

учителя физической культуры, отметим, что сегодня от него требуется высокий уровень культуры, сформированность системы ценностей и убеждений, активная гражданская позиция, заинтересованность в развитии творческого потенциала своих учащихся, способность к инновационной деятельности, самосовершенствованию, профессиональной активности и т.д.² В связи со значительным ростом требований к личности учителя вопросы его профессиональной компетентности становятся весьма актуальными.

В то же время, как показал анализ научно-методической литературы и практики образовательного процесса, на сегодняшний день существует противоречия между:

- возросшими требованиями со стороны общества и его членов к качеству образования, в том числе и профессионально-физкультурного, и уровнем компетентности сегодняшних выпускников вузов;
- реальными потребностями общества в специалистах с высоким культурно-творческим потенциалом, активной жизненной позицией и организацией педагогического процесса в высшей школе на основе традиционной знаниевой парадигмы;
- необходимым и реальным уровнем теоретико-практической разработанности технологий реализации компетентностного подхода в процессе подготовки современных специалистов по физической культуре и спорту.

Неразрешенность данных противоречий определила цель и задачи нашего исследования. Цель исследования – выявить и теоретически обосновать структуру профессиональной компетентности учителя физической культуры.

Компетентность – это современная категория в педагогике, активно разрабатываемая сегодня на теоретическом и методологическом уровнях. Профессиональную компетентность как важнейший компонент професионализма специалиста рассматривают психологи (А.П. Журавлев, Н.Ф. Талызина, Р.К. Шакуров, А.И. Щербаков и др.), педагоги (Н.В. Кузьмина, Н.В. Кухарев, А.К. Маркова, Е.И. Рогов, О.М. Шиян и др.), социологи (В.В. Соколова).

В общем виде профессиональную компетентность определяют как совокупность качеств личности, обеспечивающих эффективную профессиональную деятельность. К категории качеств ученые относят профессионально важные знания, умения и навыки, способности, профессиональную мотивацию, опыт решения профессиональных задач. Их интеграция обеспечивает теоретическую и практическую готовность специалиста к конкретному труду, что проявляется, в первую очередь, в способности реализовать свой потенциал для успешной творческой профессиональной деятельности.

Таким образом, понятие “компетентность” определяет интегративное качество личности специалиста, характеризующее его как профессионала и позволяющее эффективно реализовывать профессиональную деятельность.³ Компетенция, по определению, включает круг вопросов, в которых данное лицо обладает познаниями и опытом, а компетентность – это обладание компетенцией (знаниями и опытом по определенным вопросам).

Переосмысление итогового результата вузовской системы обучения привело

² Мен, С. Компетенции инновационной деятельности в образовательных стандартах как основание проектирования образовательного процесса по подготовке менеджеров туризма / С. Мен // Теория и методика профессионального образования. – 2013, том 5. – № 4. – С. 61-66.

³ Сахарчук, Е.С. Профессионализация в туризме: к вопросу о занятости и формировании компетенций / Е. С. Сахарчук // Современные проблемы сервиса и туризма. – 2011. – № 3. – С. 91-96.

к реорганизации целостного подхода к самой системе подготовки будущего специалиста. Компетентностный подход к определению уровня профессионализма специалистов пришел на смену квалификационному подходу. Компетентностная модель специалиста более гибкая, менее жестко привязана к конкретному объекту или предмету труда и представляет собой описание того, к выполнению каких профессиональных функций специалист должен быть готов и какова должна быть степень его подготовленности .

В процессе становления компетентностного подхода в системе образования можно выделить три этапа:

Первый этап – 1960-1970 гг. – характеризуется введением в научный аппарат категории “компетенция”, созданием предпосылок разграничения понятий компетенция/компетентность. С этого времени начинается в русле трансформационной грамматики и теории обучения языкам исследование разных видов языковой компетенции, введение понятия “коммуникативная компетентность”.

Второй этап – 1970-1990 гг. – характеризуется использованием категории компетенция/компетентность в теории и практике обучения языку (особенно неродному), профессионализма в управлении, руководстве, менеджменте, в обучении общению. В это время разрабатывается содержание понятия “социальные, педагогические, коммуникативные и другие компетенции”. Публикуются работы отечественных ученых Н.В. Кузьминой, Л.А. Петровской, А.К. Марковой, Л.М. Митиной, Н.С. Шаблыгиной и др.

Третий этап – документально, в материалах ЮНЕСКО, очерчивается круг компетенций, которые уже должны рассматриваться всеми как желаемый результат образования. В докладе международной комиссии по образованию для XXI века “Образование: сокрытое сокровище” Жак Делор, сформулировал “четыре столпа”, на которых основывается образование:

- научиться познавать;
- научиться делать;
- научиться жить вместе;
- научиться жить.⁴

Поскольку в процессе профессиональной деятельности учителю физической культуры необходимо выполнять как общепедагогические (диагностическая, ориентационно-прогностическая, конструктивно-проектировочная, организаторская, информационно-объяснительная, коммуникативно-стимулирующая, аналитико-оценочная, исследовательско-творческая, оздоровительно-рекреативная, зрелищная, социальная интеграция и социализация личности, коммуникативная, экономическая, соревновательно-эталонная и эвристическо-достижеческая) функции, то в содержании его компетентности необходимо выделить несколько групп компетенций. Для структурирования профессиональной компетентности учителя физической культуры обратимся к результатам исследований, проведенных учеными ранее.

В структуре профессиональной компетентности учителя физической культуры выделяем два компонента: профессионально-личностную и профессионально-деятельностную.

Профессионально-личностная компетентность включает социальный, личностный и индивидуальный компоненты и предполагает овладение социально-

⁴ Маркова, А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: 1996. – С. 278.

личностными и общеученными компетенциями. В этом случае профессионально-личностная компетентность специалистов проявляется в деятельности как способность:

- планировать и осуществлять коллективную педагогическую и управленческую физкультурно-спортивную деятельность;
- реализовывать в процессе деятельности конструктивное профессиональное общение;
- творчески решать педагогические и управленческие задачи, проблемы и нести ответственность за результаты своей деятельности;
- ориентироваться и решать вопросы социально-экономического развития сферы физической культуры и спорта;
- творчески обогащать собственные профессиональные знания, умения и навыки; адекватно оценивать уровень собственной компетентности; стремиться к постоянному профессиональному развитию;
- осуществлять научно-познавательную и иную творческую профессиональную деятельность.

Специальная компетентность предполагает освоение экономических и организационно-управленческих, общепрофессиональных и специальных компетенций. Здесь профессионально-личностная компетентность специалистов проявляется:

- в эффективной реализации педагогической, управленческой, рекреационной функциях специалиста по физической культуре и спорту;
- как способность проектировать профессиональное развитие;
- как владение приёмами, методами, технологиями осуществления профессиональной деятельности (педагогические технологии, технологии принятия управленческих решений, технологии организации и проведения спортивно-зрелищных мероприятий, способы популяризации физической культуры и спорта как формы досуга и т.д.);
- в способности решать психолого-педагогические и управленческие проблемы в области физической культуры и спорта.

Высокий уровень развития специальной компетентности позволяет говорить о сформированности у субъекта труда профессионализма деятельности, представляющего собой качественную характеристику, отражающую “высокую профессиональную квалификацию и компетентность, разнообразие эффективных профессиональных навыков и умений, в том числе основанных на творческих решениях, владение современными алгоритмами и способами решения профессиональных задач, что позволяет осуществлять деятельность с высокой стабильной продуктивностью”.⁵

И для профессионально-личностной, и для профессионально-деятельностной компетентности группы нормативных параметров позволяют судить о том, насколько тот или иной специалист близок к идеалу.

С другой стороны, опираясь на результаты исследования Е.В. Бондаревой, мы выделили в компетентностях учителя функциональный, мотивационный, коммуникативный компоненты:

- функциональный – представляет собой систему приобретенных в вузе знаний: гуманитарных, естественнонаучных, общепрофессиональных, специальных и

⁵ Шрам, В.П. Культура конкурентных взаимодействий как личностное качество конкурентоспособного специалиста / В. П. Шрам, И. В. Лебедева, С. А. Хазова // Вестник АГУ. Серия “Педагогика и психология” – Майкоп., Выпуск 4. – 2013. – С. 168-175.

специализирующих дисциплин; навыков творческой деятельности специалиста – с учетом их глубины, объема, стиля мышления, норм этики, социальных функций;

– мотивационный – включает мотивы, цели, потребности, ценностные установки актуализации в профессиональной деятельности;

– рефлексивный – включает комплекс навыков самоконтроля, самоанализа, прогнозирования результатов своей деятельности;

– коммуникативный – включает способности налаживать межличностные отношения, формулировать мысли, доходчиво излагать информацию, осуществлять профессиональное взаимодействие.⁶

Каждая группа компетенций может быть описана посредством выделения трех групп показателей: 1) знания, умения и навыки; 2) личностные качества и способности; 3) опыт деятельности, поведения и общения, содержание которых непосредственно вытекает из государственного образовательного стандарта по конкретной специальности.

С учетом всего вышеизложенного необходимо сконструировать систему профессиональной подготовки таким образом, чтобы был предусмотрен обязательный развивающий эффект образовательной среды, возможность приобретения студентами опыта творческой профессиональной деятельности и опыта конструктивного профессионального общения.

Использованная литература:

1. Хазова, С.А. Развитие конкурентоспособности специалистов по физической культуре и спорту в процессе профессиональной подготовки: монография / С. А. Хазова. – Майкоп, 2011. С. 370.
2. Бондаренко, М.П. Модель формирования компетентности управлеченской. Методико-технологическое содержание компетентностного подхода, новые модели соревновательной деятельности : Монография / М. П. Бондаренко. – М.: – 2012. С. 256.
3. Мен, С. Компетенции инновационной деятельности в образовательных стандартах как основание проектирования образовательного процесса по подготовке менеджеров туризма / С. Мен // Теория и методика профессионального образования. – 2013, том 5. – № 4. – С. 61-66.
4. Сахарчук, Е.С. Профессионализация в туризме: к вопросу о занятости и формировании компетенций / Е. С. Сахарчук // Современные проблемы сервиса и туризма. – 2011. – № 3. – С. 91-96.
5. Хазова, С.А. Поликультурная компетентность педагога [Электронный ресурс]: электронное научное издание (монография) / С. А. Хазова, Ф. Р. Хаттит. – Майкоп : ЭлИТ, 2015. – ISBN 978-5-9906912-5-4
6. Маркова, А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М.: 1996. – С. 278.
7. Шрам, В.П. Культура конкурентных взаимодействий как личностное качество конкурентоспособного специалиста / В. П. Шрам, И. В. Лебедева, С. А. Хазова // Вестник АГУ. Серия "Педагогика и психология". – Майкоп., Выпуск 4. – 2013. – С. 168-175.

⁶ Бондаренко, М.П. Модель формирования компетентности управлеченской. Методико-технологическое содержание компетентностного подхода, новые модели соревновательной деятельности: Монография / М. П. Бондаренко. – М.: – 2012. С. 256.

Жахонгир КЕНЖАБОЕВ

Преподаватель Термезского Государственного Университета

ПРЕИМУЩЕСТВО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ ИГР НА ЗАНЯТИЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

Maqlada xorijiy tillarni o'qitish jarayonida intellektual o'yinlardan foydalanish yoritilgan. Shuningdek, mualliflar o'quv jarayonining samaradorligini oshirish uchun usuldan foydalanishning bir qator afzalliklarini keltirib o'tishgan.

Kalit so'zlar. Uzlucksiz ta'lim, intellektual o'yinlar, samaradorlik, chet tili, kompetensiya, bilim, malaka, metod, mashg'ulotlar, maxorat.

В статье рассматривается использование интеллектуальных игр в процессе преподавания иностранного языка. А также, авторы приводят ряд преимуществ использования данного метода для повышения эффективности учебного процесса.

Ключевые слова. Непрерывное обучение, интеллектуальные игры, эффективность, иностранный язык, компетенция, знание, квалификация, метод, занятия, навык.

The article describes the using of intellectual games in the process of teaching a foreign language. Also, the authors give a number of advantages of using this method to improve the efficiency of the educational process.

Keywords. Continual education, intellectual games, effective, foreign language, competence, knowledge, qualification, method, proficiency.

Сегодня в Узбекистане большое внимание уделяется к обучению иностранным языкам, так как они открывают возможности для сотрудничества с иностранными партнёрами и повышают интеллектуальный и нравственный потенциал обучающейся молодёжи. Правительство Узбекистана уделяет большое внимание к обучению иностранных языков в непрерывном образовании так в дошкольных учреждениях, общеобразовательных школах, общепрофессиональных и высших учебных заведениях. Цель обучения иностранных языков – повышения интеллектуальных, нравственных и одновременно с этим формирования у учащихся умения и навыков говорения, аудирования и письменных навыков. Сегодня учители и преподаватели школ учебных учреждений высшего образования Узбекистана обучают учащихся иностранных языков нетрадиционными формами обучения иностранных языков занимающих центральное место во всей сфере образования нашей республики. Как отмечает профессор Ф.Денингхауз “организованное обучение к иностранных языкам является социальным явлением и частью общественной жизни. Преподавание иностранных языков является феноменом исторического развития, протекает в известных условиях и подчиняется определенным закономерностям. Как в общей истории,

здесь наблюдается эволюционные процессы в революционных скачках".

В настоящее время в Республике Узбекистан имеется культурно-экономические, образовательные связи со многими европейскими государствами благодаря успешного усвоение иностранных языков.

Отличительной чертой современного организованного обучения к иностранному языку стала коммуникативная ориентация, которая предполагает преподавание, основанного на различных заданиях коммуникативного характера. Это значит, на каждом уроке иностранного языка преподаватель должен устанавливать определенную сферу общения или ситуацию для правильного подбора студентами средства выражения и стиля в этой сфере или ситуации. Рассматривая сферы общения с точки зрения коммуникативных потребностей можно выделить следующие необходимые:

- Социально-бытовая сфера отношения;
- Социально-культурная;
- Учебно-образовательная;
- Художественная литература;
- Массовая информация;
- Научная сфера;
- Личная переписка;

Зрелищно-массовая и некоторые другие сферы общения. Выбор определенной сферы общения требует освоения студентами правильной лексики и стиля для коммуникативного общения. Интенсивное обучение к говорению на иностранном языке ориентировано на практике устной речи в условиях коммуникативной компетенции. Под коммуникативной компетенцией мы понимаем не только слабость правильного устраивания предложений и фраз но и знание произношения каждого слова, имение социально-лингвистической в прагматической компетенции. Все эти аспекты помогают преподавателям лучше владеть языком и правильно установить учебный процесс. Новое коммуникативное представление говорит о способности использовать речь в общественных взаимоотношениях для достижения неречевого эффекта. Формирование коммуникативной компетенции возможно только в процессе речевой практики, которая должна организовываться на каждом занятии иностранного языка. Речевая практика, в свою очередь определяется использованием средства выражения в различных коммуникативных ситуациях. Обучение к общению на иностранном языке осуществляется на основе определенного содержания. Поэтому преподаватель иностранного языка должен решать каким должен быть это содержание на каждом уроке. Ведь коммуникативный метод предполагает построение процесса обучения как модели процесса общения.

Следовательно, необходимо найти истинную форму в рамках который функционирует содержание говорения, так именно она будет адекватной основой для отбора и организации речевого материала. Отобранное содержание должно быть воспевающим, обучающим во развивающим соответствующим возрастам обучающихся.

Отмечается важный момент – чем больше групповых видов работы применяется на занятиях, тем эффективнее обучение. Студенты общаются между собой на иностранном языке, слушают высказывания на этом языке и обмениваются своими знаниями и мнениями. Более того их лексикон постоянно пополня-

---

ется и повторяется. Для успешного приобретения знаний студентами и развития их интеллектуальных способностей большую роль играют дидактические игры. Многие опытные методисты утверждают, что игры, используемые на занятиях иностранного языка, обладают большой значимостью и игры такого рода заставляют студентов использовать иностранный язык. (Zee,1979,с.67-68) У.Р.Ли также говорит, что игры должны занимать центральное, а не периферийное место в обучении к иностранному языку. Действительно есть много преимуществ использования игр на уроках иностранного языка. Игры уменьшают страх и беспокойство в допущении ошибок и помогают преодолеть языковой барьер у студентов. Они выполняют мотивирующую функцию и заставляют самых стеснительных студентов выражать свои мнения и чувства на иностранном языке. Более того, игры разряжают напряжённую ситуацию в аудитории и улучшают процесс обучения. Создавая легкую атмосферу, игры помогают студентам легче и быстрее усваивать новые выражений и идей. На обычных уроках это невозможно, так как учителя и студенты используют только избыточные повседневные фразы. Игры обогащают лексику легко и быстро. Слово же запоминаются намного лучше, чем обычное загружения.

Учителю нужно знать, как правильно подобрать игру на определённом этапе обучения. Правильный выбор игры может дать максимальный положительный эффект в объяснении того или иного материала.

Игры нужно подобрать согласно уровню знания и возрасту студентов, а также степени сложности изучаемого материала, так как не все игры можно использовать для студентов разного возраста. Например, игры с использованием картин и наглядных пособий будут интересными для студентов первого курса а дебаты и работа с кроссвордами для студентов старших курсов. Возраст студентов должен учитываться для правильного выбора темы, мимики, модели игры. Игры будут сложными в том случае если студенты никогда не сталкивались с изучаемым материалом и выражениями, на основе которых построена игра. Другим важным критерием в отборе игры является время. Оно должно учитываться согласно плану занятия. Если до окончания занятия осталось несколько минут преподаватель должен подобрать более легкую игру занимающую мало времени. Если времени достаточно, можно использовать более сложную и долго дляящуюся игру. Не стоит тратить слишком много времени на один вид игры, так как это может оказаться скучным. Самым подходящим временем для игры считается начало и конец урока. Для начала учебного процесса используются игры типа "Warming up" а в конце занятия "Competition games". Игры могут использоваться на многих этапах занятия, если их правильно подобрать (Rixon.S,1981р 129р). Игра должна состоять из трех этапов:

1. Представление, т.е учитель объявляет игру и объясняет её правила.
2. Контроль правильного хода игры и использования студентами выражений и фраз на иностранном языке.
3. Завершение игры и объяснение победителя.

Игры могут быть использованы не только для объяснения нового материала, но и закрепления пройденного в развлекательном и интересном виде.

Игры являются необходимыми в обучении лексики и работе с новыми словами, здесь можно использовать контексты с проблемами для того, чтобы студенты вставили новые слова. Можно также разделить количество студентов на два

ряда и раздать им карточки с новыми словами. Количество раздаваемых карточек должна быть одинаковым для обоих рядов по очереди выбирают соперника из другого ряда и дают объяснение выписанному на карточке слову на иностранном языке, чтобы тот догадался какое слово написано на карточке. Это будут делать по очереди и остальные студенты. Такой вид игры направлен не только на запоминание новых слов но и развитии разговорной речи, так как объяснение слова написанного на карточке должно быть исключительно на обучаемом иностранном языке.

Игре также можно использовать при объяснении грамматического материала. Например, если учитель объясняет 4 типа вопросов на английском языке (General special alternative and disjunctive) то для практики можно воспользоваться игрой "Famous names". Для этого на столе у учителя раскладываются карточки с обратной стороной. На каждой карточке написано имя известного человека (например, популярного певца, ученого, футболиста и т.д.). Студенты по очереди подходят к столу, выбирают одну карточку, читают себе написанное на карточке имя, остальные студенты в аудитории задают вопросы чтобы отгадать, кто записан на карточке. Учителю в свою очередь, надо следить за правильным построением вопросов студентов в случае ошибок и должен исправлять их. Таким образом, игры помогают студентам использовать реальный язык, общаться и выразить мысли без принуждения и преодолеть языковой барьер.

Использованная литература.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi qonun 1997 y, avgust.
  2. Tursunov I., Nishonaliev U. Pedagogika kursi. –T., 1997.
  3. Шумаков Н.Б. Обучение и развитие одаренных детей.-М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО "МОДЭК", 2004-336 с.-Серия "Библиотека психолога").
  4. Qodirov B.R. O'zbekistonning istedodli bolalari va ularni tanlash masalalari. XTV RUMS. Toshkent, 1993, 7 b.t.
- Щукин А.Н. "Обучения иностранным языкам": Теория и практика:-М: Филоматис, 2004

Кадамбай САЙТОВ,

Магистрант Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова

ПОВЫШЕНИЕ ИКТ КОМПЕТЕНЦИЙ ПЕДАГОГОВ СИСТЕМЫ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ВЫЗОВЫ И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ

Аннотация

Mazkur maqolada pedagogolarning AKT kompetensiyasini oshirishning ayrim jihatlari bayon etilgan bo'lib, UNESCO tashkiloti bilan hamkorlikda ishlab chiqilgan namunaviy talablar, o'quv dasturlari va baholash mexanizmi haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, ta'linda mobil texnologiyalar qisqacha ta'riflangan va mediasavodxonlikni shakllantirishga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar. Pedagog, kompetentsiya, AKT, kompyuter, Internet, UNESCO, mediasavodxonlik, mobil texnologiyalar, ta'lim.

В данной статье изложены некоторые аспекты по повышению компетенции педагогов по использованию ИКТ, проделанной совместно с ЮНЕСКО работе по разработке требований, учебных программ и механизма оценки. Также вкратце описана роль мобильных технологий в образовании и уделено внимание формированию медиаграмотности.

Ключевые слова. Педагог, компетенция, ИКТ, компьютер, Интернет, ЮНЕСКО, медиаграмотность, мобильные технологии, образование.

This article outlines some aspects of improving the competence of teachers in the use of ICT, carried out jointly with UNESCO on the development of requirements, curricula and evaluation (assessment) mechanism. It is also briefly described the role of mobile technologies and paid attention to formation of media literacy.

Key words. Teacher, competency, ICT, computer, Internet, UNESCO, media literacy, mobile technologies, education.

ВХХ веке началась научно-технологическая революция, которая привнесла многие нововведения во всех сферах жизнедеятельности человека, в том числе и в сфере образования. К началу XXI века многие бизнес процессы и взаимоотношения начали строиться на основе информационно-коммуникационных технологий, в том числе на базе сервисов сети Интернет и социальных сетей.

Наше общество стремится стать информационным, где решающую роль будут играть не природные ресурсы и энергия, а информация и научные знания. И

нашей стране требуются люди, способные самостоятельно проектировать структуры и управлять ими, люди, умеющие учиться, самостоятельно работать с информацией - только они смогут рассчитывать на успех в информационном обществе. В связи с этим, основной целью профессионального образования является подготовка квалифицированного работника соответствующего уровня и профиля, конкурентоспособного на рынке труда, компетентного, ответственного, свободно владеющего своей профессией и ориентированного в смежных областях деятельности. Необходимым условием создания таких специалистов является совершенствование профессиональной педагогической культуры и компетентности педагогов. Одним из основных показателей профессионализма педагогов является ИКТ- компетентность.

Профессионализм педагога можно рассматривать как синтез компетенций, включающих в себя предметно-методическую, психолого-педагогическую и ИКТ составляющие.

ИКТ-компетентность педагога – совокупность знаний умений и опыта деятельности в сфере использования ИКТ в образовании. Наличие опыта является определяющим по отношению к выполнению профессиональных функций.

В настоящее время, современная молодежь активно общается посредством социальных сетей, получает новые знания и повышает свою квалификацию через открытые онлайн-курсы, находит новые перспективные направления развития и сотрудничества, дистанционно связывается с работодателем и отправляет результаты труда через электронную почту. Молодые ученые и исследователи (в том числе и студенты) все чаще находят нужные им материалы и публикации не в библиотеках и периодической печати, а в глобальной сети Интернет (причем оперативно и, возможно, объемно).

Вышеприведенные обстоятельства ставят новые задачи перед педагогическим сообществом, которое должно развиваться как минимум вровень со слушателями, а в идеале с опережающими темпами.

Учитывая данное обстоятельство, под эгидой ЮНЕСКО совместно с международными экспертами было разработано и в феврале 2016 года уполномоченными министерствами и ведомствами принято совместное постановление, которым были утверждены "Примерные требования компетенции педагогических кадров системы непрерывного образования по применению ИКТ".

В 2016-2017 учебном году в учебные программы институтов (центров) переподготовки и повышения квалификации педагогических кадров были внедрены данные требования, и впредь от каждого участника образовательного процесса требуются знания и умения использовать современные ИКТ.

В настоящее время (июль-октябрь 2018 года), специалистами соответствующих министерств и ведомств совместно с экспертами и консультантами ЮНЕСКО (Ташкент, Бангкок) разрабатываются механизмы, критерии, методы, а также индикаторы оценки ИКТ компетенции педагогов учреждений дошкольного, общеобразовательного, внешкольного, общего среднего, среднего специального, профессионального и высшего образования. После соответствующей апробации и обсуждения данные механизмы, критерии, методы и индикаторы оценки ИКТ-компетенции педагогов планируется внедрить на основании соответствующего регламентирующего документа.

Ещё одним важным аспектом применения ИКТ является широкое развитие

и распространение мобильных технологий, применению которых в учебном процессе в публикациях международных организаций¹ и кейсах (case-study) отдельных стран уделено особое внимание. В качестве примера можно привести одну из российских разработок GlobalLab.org – социальная сеть-сообщество для размещения и обсуждения образовательных ресурсов и наблюдений между педагогами и учащимися учебных заведений из СНГ и других стран мира.

В тоже время в ряде западных стран, и в том числе в нашей стране регламентирован порядок использования мобильных устройств (смартфонов, планшетов и т.п.) в учебных заведениях, в подавляющем большинстве педагоги и учащиеся (студенты) не могут использовать данные устройства во время учебного процесса.

Исходя из этого, необходимо в каждом конкретном учебном заведении, в зависимости от оснащенности средствами ИКТ, компетенции педагогов и учащихся принять решение о допущении использования мобильных устройств для построения урока и работы в подгруппах посредством данной технологии.

Следующим немаловажным аспектом применения ИКТ, помимо оснащения техническими средствами обучения (компьютер, проектор, интерактивная панель и т.п.), подключения к сети Интернет и компьютерной грамотности педагогов является наличие электронных образовательных ресурсов по предмету или дисциплине.

В случае общеобразовательных или общетехнических дисциплин, а также в некоторых сферах (медицина, ИКТ и т.д.) в сети Интернет доступны открытые образовательные ресурсы² в виде электронных учебников, виртуальных лабораторий, мультимедийных приложений, онлайн самоучителей, видео пособий, и в то же время их наличие по некоторым специфичным направлениям весьма проблематично. К сожалению, большая часть педагогов Республики пока ещё в недостаточной мере владеют иностранными языками, вследствие чего их поисковые запросы в сети Интернет ограничены узбекским и русским языками, хотя в англоязычном и других сегментах сети открытых образовательных ресурсов гораздо больше.

В случае отсутствия или сравнительно небольшой численности ресурсов, а также, если область (сфера деятельности, дисциплина или предмет) являются нераспространенными возможно многим педагогам придется овладеть инструментарием по разработке электронных и мультимедийных ресурсов³.

По мере овладения педагогическим сообществом современным информационно-коммуникационных технологий в качестве средства для – подготовки учебно-нормативной и методической, планирующей документации, учебно-дидактического материала к занятиям, использования во время учебного процесса и в конечном итоге для мониторинга и оценки знаний учащихся (студентов, слушателей), а также для эффективного и безопасного использования возможностей сети Интернет необходимо овладение и следование правилам и нормам

---

¹ Рекомендации по политике в области мобильного обучения, ЮНЕСКО, 2015.

<https://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214738.pdf>

² <http://www.edutainme.ru/post/oer-all/>

³ Н. Елистратова. “Программные и технические средства технологии мультимедиа в образовательном процессе ВУЗа”, журнал “Вестник Рязанского Государственного университета им С.А.Есенина”, 2012.

медиийной грамотности и кибербезопасности.

Для сферы образования со стороны ЮНЕСКО были разработаны основные 5 правил а также учебные пособия по медиаграмотности⁴:

1. Медиа, технологии, интернет, библиотеки и любые другие формы представления информации предназначены для критического осмысления и устойчивого развития общества. Ни один формат не является более или менее значимым, чем другие.

2. Каждому человеку есть что сказать. У людей должен быть доступ к новым знаниям и самовыражению.

3. Не все знания являются правдивыми или нейтральными. У потребителей информации должна быть возможность это понять.

4. Каждый человек хочет узнавать и понимать новую информацию (даже если сам человек этого не замечает).

5. Информационная и медиа-грамотность развивается постепенно. Это динамичный и сложный процесс.

Такие пособия по данной тематике как “Медиийная и информационная грамотность”, “Педагогические аспекты формирования медиийной и информационной грамотности” были переведены на узбекский и адаптированы офисом ЮНЕСКО в нашей республике (публикация на русском языке доступна на сайте <https://iite.unesco.org>).

Подытоживая вышеизложенное, можно определить, что термин ИКТ-компетенция педагогов является всеобъемлющим и нашим педагогам придется многим овладеть и непрестанно работать над собой, чтобы быть в ногу со временем.

Использованная литература:

1. Рекомендации по политике в области мобильного обучения, ЮНЕСКО, 2015.
2. Н.Елистратова. “Программные и технические средства технологии мультимедиа в образовательном процессе ВУЗа, журнал “Вестник Рязанского государственного университета им С.А.Есенина”, 2012.
3. “Медиаграмотность – средство от манипуляций”, онлайн журнал “Курьер ЮНЕСКО”, июль-сентябрь 2017.
[4. <http://www.edutainme.ru/post/oer-all/>](http://www.edutainme.ru/post/oer-all/)
5. <https://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214738.pdf>
6. <https://ru.unesco.org/courier/iyul-sentyabr-2017-g/mediagramotnost-sredstvo-ot-manipulyacii>

⁴ “Медиаграмотность – средство от манипуляций”, онлайн журнал “Курьер ЮНЕСКО”, июль-сентябрь 2017. <https://ru.unesco.org/courier/iyul-sentyabr-2017-g/mediagramotnost-sredstvo-ot-manipulyacii>

Юлия ЗЕМЛИНА,
учитель школы №51 г. Ташкента

ИННОВАЦИОННЫЙ ПОДХОД К УПРАВЛЕНИЮ ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ

Аннотация

Maqolada chet el tajribasi asosida umumta'lim muassasalarini boshqarish tashkiliy-didaktik jarayonlarni olib berilgan. Muallif pedagogik jarayonining sifatli tashkillashtirishda ta'lim muassasasi rahbarining rolini tahlil qilib bergen.

Kalit so'zlar. Umumta'lim muassasalari, boshqaruv, sifat, jarayon, rahbar, direktor, kompetensiya.

В статье на основе анализа зарубежной практики раскрыты организационно-дидактические процессы управления образовательными учреждениями республики. Автором проанализирована роль руководителя общеобразовательного учреждения в качественной организации педагогического процесса.

Ключевые слова. Общеобразовательные учреждения, управление, качество, процесс, руководитель, директор, компетенция.

The article, based on the analysis of foreign practice, organizationally didactic processes of managing general educational institutions of the republic are disclosed. The author analyzes the role of the head of the general educational institution in the qualitative organization of the pedagogical process.

Key words. General educational institutions, management, quality, process, manager, director, competence.

В образовательной системе, как и в других отраслях республики, происходят инновационные процессы, затрагивающие такие её концептуальные положения как цель и содержание, средства и технологии обучения, а также диагностику результатов образования. Эти изменения требуют пересмотра роли учителя и учащегося. Наряду с пересмотром роли учителя и учащегося, на наш взгляд, актуализируется проблема влияния профессиональных и личностных качеств руководителя общеобразовательного учреждения на учебно-воспитательный процесс.

Руководитель общеобразовательного учреждения всегда являлся центральной фигурой в организации педагогического процесса. И не смотря на использование передовых технологий менеджмента, включающих в себя инновации, позволяющие процессу управления оптимизировать и диверсифицировать, важность роли руководителя всё же невозможно отрицать, поскольку в отечественной системе управления в недостаточной степени реализованы активные механизмы саморазвития и самоконтроля учителя.

В этой связи интересна практика влияния профессиональных и личностных качеств руководителя современной школы передовых зарубежных стран, поскольку в литературе имеется много научных исследований по этой проблеме. Отметим, что образование синтезирует две составляющие этого процесса (обучение и воспитание) и взаимодействует на уровне личности, которая, в свою очередь, требует постоянного развития. Обучение – процесс прогрессирующий, требующий взаимодействия с другими образцами, нуждающийся в постоянном росте внутри системы. Воспитание – процесс, основывающийся на историческом прошлом, культуре народа, его менталитете. И искусство идеального руководителя в том, чтобы соединить эти составляющие в единое целое, воспитанием обогатить обучение, обучением воспитать гармонично развитую личность.

Так, процесс управления общеобразовательным учреждением в США представляет собой цикл, связывающий три этапа руководства. Первый этап включает такие понятия, как планирование, прогнозирование, исследование, основывается на математической компетенции. Второй этап базируется на организаторских функциях распределения и контроля. Здесь руководитель работает с кадрами, изучает учебный процесс, выступает в качестве наблюдателя. Второй этап раскрывает коммуникативную и информационную ключевые компетенции.

Третий этап – завершающий. Рефлексионно он отражает недостатки, обнаруженные в проведённой работе на основе анализа и отчётности. Отчётная система не предполагает её изучение вышестоящими инстанциями, а позволяет корректировать проблемы самому руководителю, поскольку у руководителя имеется сильное желание исправлять свои ошибки, которые раскрываются с помощью этой системы. На этом этапе вновь отображается математическая компетенция, но внутри неё заложена ещё одна – компетенция самосовершенствования, поскольку обращение к пустотам, обнаруженным во время анализа, мотивирует руководителя работать, прежде всего, над собой, заполнять этот вакуум нужной информацией, менять стратегию, план, который подразумевает гибкость.

Процесс управления общеобразовательным учреждением в США схематически можно представить следующим образом (рис.1):

Рис.1. Схема управления общеобразовательным учреждением в США

В целом, как и любая система, американская структура управления представляет собой цикл, который позволяет определить недостатки и устраниить их. Однако, как видно на схеме, этот процесс затрагивает только предметное обучение учащихся.

В системе управления общеобразовательными учреждениями Республики Южная Корея, в ключевые компетенции образования этой страны, входит, кроме вышеперечисленных, социальная компетенция, которая отражает личность как члена общества, адаптирует социума решать проблемы этого общества, быть единым целым с ним. Она предполагает воспитание гражданских и патриотических чувств у человека. Эта компетенция может проявить себя у руководителя на втором этапе управления. Участие воспитуемых в воспитательном процессе наблюдается и контролируется со стороны менеджера общеобразовательного учреждения непосредственно во время учебно-воспитательного процесса. Таким образом, получаем циклограмму системы обучения в образовательных учреждениях Южной Кореи (рис.2):

Рис.2. Схема управления общеобразовательным учреждением в Корее

Резюмируя модели управления в США и Южной Кореи (в других западных странах видим аналогичную картину) можно утверждать, что способы контроля учебного процесса в этих странах вообще не ставят в приоритет контроль во время учебы. Контроль настолько пассивен, что руководитель общеобразовательного учреждения выступает в нём зачастую в качестве наблюдателя, суммирующего плюсы и минусы преподавательского состава и подготавливающего рейтинговый отчёт для третьего этапа. Вмешиваться в учебно-воспитательный процесс запрещено. Учитель самостоятельно находит выход из сложившихся ситуаций. Психология и личностно-ориентированный подход первостепенны для преподавателя школы. Вертикальный вариант управления в целом отсутствует в общеобразовательных учреждениях.

Типовое положение об общеобразовательных учреждениях Российской Федерации (утверждено постановлением Правительства РФ от 19.03.2001 г. за № 196) устанавливает следующие требования для руководителя общеобразовательного учреждения:

- наличие высшего образования по направлению «менеджмент», «государственное и муниципальное управление», «управление персоналом»;
- обязательное прохождение курсов повышения квалификации;
- стаж работы в педагогической сфере или на руководящей должности не менее 5 лет.

Таким образом, согласно Типовому положению об общеобразовательных учреждениях Российской Федерации, кроме наличия обязательного прохождения претендентом на руководящую должность в образовательном учреждении курсов повышения квалификации, должно быть высшее образование по направлению «менеджмент», «государственное и муниципальное управление», «управление персоналом», а также стаж работы в образовательном учреждении не менее пяти лет (рис.3).

Рис.3. Схема управления общеобразовательным учреждением в РФ

В соответствии с определением Постановления Кабинета Министров Республики Узбекистан от 15 марта 2017 г. № 140 – «Об общем среднем образовании Республики Узбекистан» « ... непосредственное руководство учебно-воспитательным процессом и текущей деятельностью школы осуществляют директор, назначаемый вышестоящим органом народного образования.

На основе директивных документов отечественную модель управления общеобразовательным учреждением можно представить как цикл этапов, формирующих ключевые компетенции руководителя (рис.4).

Рис.4. Этапы управления общеобразовательным учреждением в Узбекистане

В отличие от рассмотренных выше моделей управления США, Кореи и РФ наблюдаются существенные различия в некоторых методах управления ещё на этапе планирования можно говорить о существовании так называемого «закреплённого плана». Опираясь на этот годовой «стандарт», руководитель обязан выполнить все имеющиеся в нём пункты. Гибкость плана не подразумевается, не смотря на то, что существуют некие причины для его изменения в ту или иную сторону. Согласно директивным документам план можно изменять на 10 %, но никто из руководителей не приемлет этих изменений, поскольку сложно в дальнейшем отразить это в отчётах пугает руководителей. Об этом говорит вопрос в анкетировании руководителей, который выявляет, что компетенция самосовершенствования у большинства руководителей недостаточно сформирована.

В свою очередь, самостоятельность, отсутствие страха внести какие-либо изменения в стандарт, может основываться только на профессиональных знаниях. Таким образом, можно сделать вывод, что методический вакуум в данном вопросе порождает снижение мотивации к самосовершенствованию. Нужно учить директоров не бояться строить новые схемы, инновационно подходить к прогнозированию прогресса относительно личностных характеристик коллектива, а также собственных достижений на основе опыта.

Однако, в данный момент на 3 этапе (завершающем, рефлексионном), руководитель общеобразовательного учреждения Узбекистана, создавая портфолио деятельности своей организации, резюмируя недостатки, обнаруженные во втором этапе, не имеет возможности на основе этих пробелов создать свой личный план для следующего первого этапа. Таким образом, компетенция самосовершенствования, которая находится в вышеперечисленных системах об-

разования на третьем этапе, не отражается в полной мере в этом пункте. Но в свою очередь, находит место на втором этапе, когда во время учебно-воспитательного процесса имеет место быть большое количество проверок со стороны вышестоящих инстанций, а также учреждений, напрямую не связанных с образованием (СЭС, пожарная инспекция и т.д.) Очевидно влияние контролирующих организаций на «рост руководителя» в учебный период, поскольку недостатки, обнаруженные проверяющими органами, тут же устраняются на месте. Данный факт доказывает, что отечественная система менеджмента, а также её контроль ставит на первое место ответ на вопрос «как?», просматривая методы управления, причём в процессе работы, а ответ на вопрос «что?», который предполагает просматривание результатов, не смотря на способы достижения, пока остаётся недоступным в этой структуре.

Для системы управления общеобразовательными учреждениями Республики Узбекистан приемлем субординационный подход в управлении школой, который предполагает организацию методической службы от директора школы до ученика, через методический совет, методические объединения, а также, учителей. В Соединённых Штатах Америки и Корее такие мостики, связывающие администрацию и учителя, а зачастую, и ученика, отсутствуют. Руководство заведением имеет прямое общение с обучающимися. Можно назвать следующие причины этого явления:

1. Количество обучаемых в общеобразовательных учреждениях этих стран, как правило, не превышает 300 человек. Это даёт возможность администрации близко познакомиться с каждым из учеников, а также принимать личное участие в его индивидуальных достижениях и проблемах.

2. Руководство школой осуществляют несколько равноправных директоров, в обязанности которых входит отдельное управление учебным, финансовым, а также воспитательным процессом. Последний, кстати, находится в компетенции психолога.

3. Финансовый директор, кроме прочих обязанностей, отвечает за общественные связи школы с другими учреждениями. Это даёт возможность школам объединяться в группы для достижения определённых целей, а также осуществлять методическую помощь, навыки которой учителя получают в отдельных методических службах, за пределами учебного заведения.

Вышесказанное позволяет отметить существенный недостаток в модели кандидата на должность руководителя общеобразовательного учреждения Узбекистана – факт прохождения курсов повышения квалификации необязателен для того, чтобы стать руководителем такой организацией. Руководителя выявляют из «резерва директоров» по личностным критериям, что говорит о недостаточности у такого руководителя одной из важнейших составляющих компетентности – профессиональных знаний.

А поскольку вторая составляющая компетентности – профессионально ориентированные личностные характеристики, как мы указали выше, не могут существовать вне знаний, их выявление также становится затруднительным. Таким образом, компетентность руководитель общеобразовательного учреждения приобретает только с практикой, в течении длительного периода времени.

Обобщая вышеизложенное следует отметить, что во многих передовых странах наблюдается равноправное управление школой несколькими директорами,

---

в обязанности которых входит отдельное управление учебным, финансовым, а также воспитательным процессом. Такое распределение управлением позволяет специалистам заниматься прямыми своими обязанностями, что естественно скавывается на оперативности решения проблем и качестве учебного процесса. Для системы управления общеобразовательными учреждениями Республики Узбекистан приемлем субординационный подход в управлении школой, который предполагает организацию методической службы от директора школы до ученика, через методический совет, методические объединения, а также, учителей. Такая организация управления не позволяет оперативно решать актуальные проблемы, искусственно создает бюрократические аппараты, что замедляет инновационные процессы в системе образования.

Таким образом, целесообразно внедрять практику назначение руководителем общеобразовательного учреждения кадров после прохождения ими курсов повышения квалификации для руководителей. Причем необходимо пересмотреть структуру и содержание существующих программ обучения на этих курсах.

Использованная литература:

1. Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан №140 от 15 марта 2017 г. “Об утверждении положения об общем среднем образовании”.
2. Джураев Р.Х., Тургунов С.Т. Таълим менежменти.- Тошкент: Voris Nashriyot, 2012. – 167 с.

Редакция: Роль общеобразовательных учреждений в воспитании подрастающего поколения, которое является будущим нашей страны, незаменима, а их эффективность является одним из наиболее актуальных вопросов. Мы можем добиться дальнейшего развития нашей национальной системы образования, внедрив систему инновационного управления общеобразовательными учреждениями, основанную на опыте ведущих стран мира. Это, безусловно, поможет поднять образовательный потенциал узбекской молодежи на более высокий уровень.

Нигора САЙФУЛЛАЕВА,
базовый докторант
Бухарского государственного университета

МЕТОДИКА ПРИМЕНЕНИЯ ПРИНЦИПА МЕЖПРЕДМЕТНЫХ СВЯЗЕЙ ПРИ РАЗВИТИИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ

Аннотация

Maqlada talabalarning iqtisodiy tafakkurini rivojlantirishda fanlararo aloqalar tamoyilidan foydalanishning dolzarbliji ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Misol sifatida ilg'or pedagogik texnologiyalarni integratsiyalash imkonini yaratib beradigan SWOT-tahlil metodikasi keltirilgan.

Kalit so'zlar. Fanlararo aloqalar, fanlararo aloqalar tamoyili, iqtisodiy tafakkur, uqitish texnologiyasi, SWOT-tahlil.

В статье обосновывается актуальность применения принципа межпредметных связей при развитии экономического мышления у студентов. В качестве примера приводится апробированная методика проведения SWOT-анализа, позволяющая интегрировать передовые педагогические технологии.

Ключевые слова. Межпредметные связи, принцип межпредметных связей, экономическое мышление, образовательная технология, SWOT-анализ.

The article substantiates the relevance of the application of the interdisciplinary connections principle in the development of economic thinking of students. As an example there is provided a proven SWOT-analysis methodology, integrating advanced educational technology.

Key words. Interdisciplinary connections, the principle of interdisciplinary connections, economic thinking, educational technology, SWOT-analysis.

Одной из важнейших задач высшей школы на современном этапе является воспитание компетентных, активных, инициативных выпускников, обладающих фундаментальной профессиональной подготовкой, умеющих самостоятельно осваивать новые знания и овладевать новыми технологиями. Выпускники любого направления подготовки, в том числе и экономического, должны уметь анализировать явления, возникающие в процессе профессиональной деятельности, решать различные производственные задачи.

В педагогической литературе межпредметные связи определяются как педагогическая категория для обозначения синтезирующих, интегративных категорий между объектами, явлениями и процессами реальной действительности, нашедших свое отражение в содержании, формах и методах учебно-воспитательного процесса и выполняющих образовательную, развивающую и воспитательную

функции в их ограниченном единстве. Образовательные функции межпредметных связей заключаются в формировании целостной системы знаний.

В классической педагогике межпредметным связям посвящены исследования Я.А. Коменского, И.Г. Песталоцци, К.Д. Ушинского и др. Теоретические обоснования проблема реализации межпредметных связей получила в исследованиях Ю.К. Бабанского, И.Я. Лернера, М.Н. Скаткина, А.В. Усовой и др.

Многие педагоги и методисты обращают внимание на то, что в высшей школе проблема развития межпредметных связей требует своего разрешения, так как в вузах существует изолированное изучение дисциплин различных циклов и использование полученных знаний в профессиональной деятельности.

Одним из наиболее значимых средств повышения эффективности процесса обучения в высшей школе является реализация принципа межпредметных связей. Психологические исследования доказывают важность реализации данного принципа в процессе обучения, так как он влияет на развитие мыслительных способностей обучающихся. Принцип межпредметных связей соотносится с законами мышления, с процессами образования временных нервных связей, межпредметных ассоциаций, лежащих в основе усвоения знаний.

Анализ литературы по базовым и вариативным курсам для студентов экономического направления подготовки показал, что в настоящее время не разработаны методы и формы реализации межпредметных связей этих курсов, удовлетворяющие современным требованиям подготовки специалистов. Данная проблема представляется нам актуальной, так как межпредметные связи обеспечивают усвоение знаний, формирование умений и навыков в системе, способствуют активизации мыслительной деятельности обучаемых и эффективности подготовки специалистов [2,45].

Реализация принципа межпредметных связей является одним из приоритетных условий развития экономического мышления как составной части экономической культуры обучающихся.

Под экономическим мышлением принято понимать совокупность взглядов и представлений, способов подхода к оценке явлений, связанных с участием в экономической жизни. В образовательной технологии, развивающей экономическое мышление, наиболее эффективными методами развития являются те, которые позволяют применять комплексный подход к решению задач не только экономического характера, но и охватывать социальные, политические, демографические, естественнонаучные аспекты.

Экономическое мышление представляет собой один из ведущих компонентов общей культуры человека и является категорией смежных наук, таких как философия, экономика, педагогика, психология управления. В связи с этим и подход к его развитию должен быть интегративным, а выбор методов и технологий – междисциплинарным.

Образовательная технология – четко выстроенный системный процесс, который моделирует экономическое мышление. Образовательные технологии трансформируют учебную деятельность в последующую профессиональную, где главной целью является изменение познавательных характеристик обучаемого на профессиональные. В технологии развития экономического мышления студентов важнейшей задачей является развитие когнитивного компонента, поэтому содержание технологии должно основываться на знаниях, которые приоб-

ретаются студентами не через “заучивание”, а через самостоятельное освоение, что значительно усиливает мыслительную функцию [1, 5188].

Ниже приводится методика, базирующаяся на усилении межпредметных связей, апробированная в процессе обучения студентов экономического профиля. Суть её заключается в том, чтобы студенты самостоятельно провели стратегический анализ, используя методику SWOT-анализа.

SWOT-анализ – это методика обработки данных, основанная на определении сильных и слабых сторон анализируемого объекта, а также возможностей и угроз. Методика была разработана профессором Кеннетом Эндрюсом, одним из основоположников теории стратегического управления бизнесом, и широко используется предпринимателями по всему миру. SWOT-анализ, в первую очередь, необходим для составления полной объективной картины анализируемого объекта. Такое целостное видение, так называемое “helicopter – view”, отличает эффективного руководителя и позволяет ему принимать своевременные и правильные решения [3,45].

Студентам заранее даётся задание выбрать какой-либо реально существующий субъект коммерческой деятельности. Они выбирают объект исследования, тщательно собирают все сведения о нём, необходимые для проведения стратегического анализа. Группа студентов разделяется на подгруппы, каждая из которых выполняет свою часть стратегического анализа. Затем они объединяют полученные сведения, совместно разрабатывают заключительную рекомендацию и подготавливают презентацию. В качестве объекта исследования студенты выбрали частную стоматологическую клинику.

Кейс “Частная стоматологическая клиника”

Краткая информация: в январе 2017 года врач с большим опытом работы, стоматолог-ортопед открывает в центральном районе города Бухары частную стоматологическую клинику, выкупив трёхкомнатную квартиру и оснастив одну из комнат двумя комплектами оборудования для лечения и протезирования зубов. Для открытия клиники предприниматель использовал средства, из которых одна треть принадлежала ему, а две трети были заимствованы на условиях беспроцентного кредита. Он работал в клинике один, прибегая к услугам независимого зубного техника, чьи услуги составляли 40-50 % от стоимости стоматологической услуги, некоторые пациенты затягивали оплату услуг, увеличивая тем самым дебиторскую задолженность. Все финансовые, хозяйственные, снабженческие и бухгалтерские вопросы он решал самостоятельно. Он рассчитывал вернуть долг через 2 года. Однако его дальнейшая деятельность показала, что низкий уровень прибыли на инвестированный капитал не соответствует его прогнозным ожиданиям.

Миссия: Решение стоматологических проблем пациентов таких, как болевой синдром, утрата природных зубов и неудовлетворённость внешним видом зубов путём предоставления услуг по лечению и протезированию зубов

Стержневой вид деятельности – ортопедическая стоматология

Стратегический анализ по методу SWOT-анализа

Внешняя среда организации

Возможности

- 1) Поддержка и развитие предпринимательства в Республике Узбекистан.
- 2) Ухудшающаяся экологическая обстановка в регионе, приводящая к увеличению спроса на медицинские услуги
- 3) В Бухарском регионе коренное население считает наличие золотых коронок на зубах признаком состоятельности и богатства (**парадигма**), поэтому этот дорогостоящий вид протезирования пользуется большим спросом.
- 4) Технологический прогресс, новые всемирные разработки в области медицины, в частности стоматологии.
- 5) Тенденции основных демографических процессов.

Угрозы:

- 1) Активизация и глобализация научных исследований в области генной инженерии, разработка возможностей выращивания зубов на основе их собственной ДНК – **угроза появления косвенных заменителей**
- 2) Снижение уровня реальных доходов населения в Бухарском регионе
- 3) Государственная политика социальной защиты населения, обязывающая государственные медицинские учреждения обслуживать ветеранов ВОВ и инвалидов (льготный контингент) бесплатно.
- 4) Изменчивость среды ведения бизнеса (дальнейшие изменения в налоговом законодательстве, повышение стоимости патента и т.д.).
- 5) **Угроза появления новых конкурентов** в отрасли (5-ти факторная **Модель Портера**)
- 6) **Низкие барьеры входления в отрасль**
- 7) Повышение цен на импортные стоматологические материалы

Внутренняя среда организации

Сильные стороны

1) Наличие компетенций:

- большой опыт работы в области стоматологии
- наличие постоянной клиентуры
- диверсифицированность стоматологических услуг
- высокое качество предоставляемых услуг

2) Наличие гудвилла:

- удобное и выгодное местоположение частной клиники
- доверие клиентов и хорошая репутация
- высшая учёная степень
- наличие контактов со многими врачами области и поставщиками медицинской отрасли
- 3) возможность приёма пациентов в удобное для них время
- 4) хорошая оснащённость клиники, то есть наличие полных комплектов оборудования, как для лечения, так и для протезирования зубов
- 5) льготные условия беспроцентного кредитования

Слабые стороны

- 1) Нахождение клиники на **стадии внедрения** жизненного цикла организации и соответственно высокий уровень расходов

2) Отсутствие **стержневой компетенции**, позволяющей иметь более высокие показатели, чем у конкурентов

3) Спонтанное принятие решений на основе интуиции, то есть следование **эмерджентной стратегии**

4) Принятие всех организационных, управлеченческих, финансовых и хозяйственных решений одним человеком – самим врачом-стоматологом - культура организации, **основанная на власти (классификация Хэнди)**

5) Недостаточность внутренних резервов, преобладание в структуре капитала привлечённых заёмных средств, что приводит к большой степени зависимости от кредиторов

6) Неприемлемый уровень показателя **текущей ликвидности**

7) Неэффективное использование площади помещения частной клиники

8) Предпенсионный возраст предпринимателя

9) Необходимость предоставлять бесплатное консультирование, которое располагается в сегменте **"собаки" в матрице БКГ**

10) Использование дорогих материалов только импортного производства

11) Высокие цены на предоставляемые услуги

12) Преобладание в расходах клиники постоянных расходов

13) Недостаток знаний у предпринимателя в области ведения бизнеса и основ менеджмента

14) Не проводится **отраслевой анализ**

Проблема: **Ошибочный выбор стратегии создания и ведения бизнеса, не способствующий достижению поставленных целей**

Переформулировка миссии: Удовлетворение потребностей населения в сохранении молодости, красоты и здоровья

Стратегические альтернативные решения:

1) Открытие в клинике дополнительных кабинетов по предоставлению не стоматологических медицинских услуг, например, невропатологии и дерматологии – **стратегия родственной диверсификации**

(+) Увеличение количества клиентов

(+) Повышение уровня доходности инвестиций

(+) **Широкий портфель** оказываемых услуг (**теория продуктового портфеля**)

(-) Отсутствие или недостаток **конгруэнтности** задач членов альянса **генерической стратегии** организации

(-) Необходимость дополнительных финансовых вложений для оснащения кабинетов

1) Найм в клинику опытных врачей-стоматологов, каждый из которых специализировался бы в одном определённом направлении стоматологических услуг – **стратегия фокусирования**. Часть своих полномочий собственник клиники мог бы делегировать остальным врачам-стоматологам.

(+) Делегирование полномочий

(+) Возможность проведения **операционного бенчмаркинга**

(-) Усиление конкуренции внутри организации

(-) **Узкий портфель** оказываемых услуг

---

1) Открытие в клинике дополнительных кабинетов по предоставлению не только лечебных, но и косметических стоматологических услуг по таким направлениям, как

Эстетическая стоматология, Ортодонтия,

(+) Расширение ассортимента предлагаемых услуг

(-) Большие финансовые вложения

(-) Трудности с поиском высококвалифицированных специалистов такого профиля

2) Создание товарищества, основанного на паевых взносах равноправных партнёров, в целях снижения степени риска) - **Стратегия создания сложного альянса**

(+) Общность целей **заинтересованных лиц (Модель Менделеу)**

(+) Создание **конкурентного преимущества** – стержневой компетенции

(+) Снижение затрат путём оптимизации **каналов распределения** в **ценностной цепочке**

(+) **Эффект синергизма**

(+) **Экономия от масштаба производства** при создании альянса

(+) Распределение риска между собственниками

(+) Увеличение доходности инвестиций

(+) Делегирование полномочий

(+) Диверсифицированность медицинских услуг

(+) Реальная возможность возвратить кредит в установленный срок

(+) Увеличение рыночной доли на рынке медицинских услуг

(+) Создание стержневой компетенции

(-) Трудности, связанные с поиском заинтересованных лиц

3) Продажа частной клиники и выезд в страны с нехваткой специалистов-стоматологов на постоянное место жительства, например, в Голландию.

(+) Продажа активов клиники позволит рассчитаться с долгами и выручить часть собственных вложенных средств

(-) Множество проблем, связанных с выездом в другие страны: незнание языка, различие менталитета и культуры, сложности адаптации, недостаточность финансовых средств.

Заключительная рекомендация:

Создание товарищества, основанного на паевых взносах с использованием капитала других предпринимателей.

Пять курсов внедрения заключительной рекомендации

1) Найти партнёров для ведения совместного бизнеса: поставщика стоматологических материалов и других медикаментов, двух врачей-специалистов в области стоматологии и косметологии, а также бизнесмена, владеющего основами ведения бизнеса и известного в деловых кругах

2) Объединить капиталы участников ценностной цепочки и создать новое юридическое лицо с равными долями участия

3) Возвратить первоначальный долг кредиторам и открыть в клинике, кроме существующего стоматологического кабинета, косметологический салон и аптеку в целях привлечения большего числа клиентов

4) Создать новую корпоративную культуру (**культуру-аналитик**) по **классификации Майлза и Сноу**, способствующую достижению общих целей

5) Обеспечить взаимовыгодное сотрудничество поставщика медицинских средств, который будет одновременно снабжать врачей-специалистов и фармацевта в аптеке, а также бизнесмена, который возьмёт управление под свой контроль и будет разрабатывать стратегии, способствующие всеобщему успеху организации.

В ходе выполнения работы применялись такие прогрессивные педагогические технологии, как метод проектов, кейс-стади. В процессе сбора и обработки информации студенты активно применяли знания из таких дисциплин, как стратегический менеджмент, финансовый анализ, медицина, юриспруденция, основы предпринимательства, маркетинг, демография, политология и ряда других. Применение именно такого подхода позволяет эффективно использовать принцип межпредметных связей для формирования высокого уровня компетентности выпускников и развития экономического мышления. В тексте приведённого кейса жирным шрифтом выделены ключевые термины и определения, их выделение в тексте позволяет научить студентов работать с терминологией учебной дисциплины на профессиональном уровне.

При построении учебного процесса в вузе на основе реализации принципа межпредметных связей базовых и специальных дисциплин обеспечивается целостность обучения, а не разрозненное решение отдельных прикладных задач профессиональной подготовки студентов.

Оптимальное применение межпредметных связей позволяет не только раскрыть сущность изучаемой дисциплины, но и показать ее практическую значимость, взаимосвязь с другими дисциплинами. Межпредметные связи являются эффективным средством повышения уровня профессиональной подготовки квалифицированных специалистов в высшей школе.

Использованная литература:

1. Ковалёва Н.С. Технология развития экономического мышления у студентов в вузе // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 2-23. – С. 5187-5190; URL: <http://fundamental-research.ru/ru/article/view?id=38179> (дата обращения: 25.04.2018).

2. Куимова Е.И., Куимова К.А., Ячинова С.Н. Межпредметные связи как средство повышения качества обучения в высшей школе // Современные проблемы науки и образования. – 2015. – № 2-1.; URL: <http://www.science-education.ru/ru/article/view?id=19151> (дата обращения: 31.01.2018).

(Чернова Е. П. Что такое SWOT-анализ // электронный журнал "Финансовый директор". – 2018. – № 12. – С. 45; URL: <https://fd.ru/articles/158904-swot-analysis> (дата обращения: 18.12.2018).

***

Axborot kommunikatsiya texnologiyalari – bu turli texnik va dasturiy qurilmalar bilan axborotga ishlov berish usulidir.

***

Kompyuter imitatsion modellar – dars jarayonida audio, video hamda boshqa interaktiv vositalardan foydalanish.

***

Multimedia ilovalari – matn, grafik, sxemalar, balki ovoz, animatsiya, video va boshqa multimedia imkoniyatlardan foydalangan holda ma'lumotlarni taqdim qilish vositasi.

***

Flash rolik – bu AdobeFlash dasturining multimedia platformasi bo'lib, interaktiv o'yinlar, ko'p imkoniyatli roliklar yaratish va ularni saytlarning veb sahifaslariga joylashtirish uchun qo'llaniladi.

***

Vaqt shkalasi – boshlang'ich lahzadan hisoblanadigan ma'lum davomiylikdagi vaqt intervallarining ketma-ketligi.

***

Межпредметная связь – формирование целостной системы знаний.

***

Case-study – широкое развитие и распространение мобильных технологий

***

Кибербезопасность – способ эффективного и безопасного использования возможностей сети Интернет.

***

SWOT-анализ – это методика обработки данных, основанная на определении сильных и слабых сторон анализируемого объекта, а также возможностей и угроз.

***

Экономическое мышление – совокупность взглядов и представлений, способов подхода к оценке явлений, связанных с участием в экономической жизни.

Bosh muharrir:
Mahmudov Sarvar Yuldashevich

Bosh muharrir o'rinnbosari v.v.b:
Umaraliyeva Muhayyo Abdugaparovna

Mas'ul kotib:
Niyozov Sultonmurod Ochilovich

Bosh dizayner – badiiy muharrir:
Mamasoliyev Akbarali Hamzayevich

Tahrir hay'ati:
Sherzod SHERMATOV, Alisher UMAROV, Sarvar BABAXODJAYEV, Risboy JO'RAYEV,
Komiljon MUQIMOV, Ulug'bek INOYATOV, G'ayrat SHOUMAROV,
Hikmatilla RASHIDOV, Shavkat SHARIPOV, Maqsudjon YULDASHEV,
Mirodiljon BARATOV, Azamat AKBAROV, Gulnoza ANORKULOVA.

Jamoatchilik kengashi:
Dilshod KENJAYEV, Nargiza RAXMANKULOVA, Shaxnoza XALILOVA,
Muhammadjon QURONOV, Islom ZOKIROV.

Tahririyat manzili:
Toshkent shahar Mirzo Ulug'bek tumani Buyuk ipak yo'li ko'chasi, 243-uy.
E-mail: xalq_talimi@xtv.uz Tel: (0 371) 231-16-51, Faks: 231-16-52
Jurnalga yuborilgan maqolalarga javob qaytarilmaydi, jurnalda e'lon qilingan maqolalardan
olining matnlari "Xalq ta'limi" ilmiy-metodik jurnalidan olindi, deb ko'rsatilishi shart.
Jurnal 2015-yil 20-martdagi 214/2-sonli qarori bilan OAK ilmiy nashrlari ro'yxatiga kiritilgan.

"TAFAKKUR NASHRIYOTI" MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Toshkent shahri, Shayhontoxur tumani, Navoiy ko'chasi, 30-uy

Bosishga ruxsat etildi: ____-____-y. Qog'oz bichimi 70x100 1/16. Ofset bosma usuli.
Shartli b.t. 12,0. Adadi ____ nusxa. – buyurtma.
Bahosi kelishilgan narxda.

Ushbu songa mas'ul – To'lqin Pardayev Xasan o'g'li

© "Xalq ta'lumi" jurnalı, 2018.